В. І. Пахаренко, Н. А. Коваль

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Київ
«Грамота»
2016

Пахаренко В. І.

Українська література : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. І. Пахаренко, Н. А. Коваль. — К. : Грамота, 2016. — с. 272 : іл.

ISBN

Підручник відповідає вимогам Державного стандарту освіти та чинній оновленій програмі з української літератури для 8 класу.

Видання ознайомлює восьмикласників з українським фольклором і вводить у світ поезії, драматургії, прози та гумору. Містить оглядові розділи, стислі нариси життя та творчості письменників, скорочені тексти творів, коментарі до них, систему запитань і завдань різних рівнів складності, які допоможуть глибоко й різногранно осмислити літературні зразки.

Репродукції творів класиків візуального мистецтва (живопису, скульптури, архітектури), а також звернення до музичних шедеврів, спектаклів, кінофільмів допоможуть учням осягнути природу художньої творчості, ознайомитися з багатствами вітчизняної культури.

Підручник спрямований на виховання в школярів високих гуманістичних, патріотичних, естетичних почуттів.

Для учнів, учителів, методистів, батьків.

УДК
ББК

ISBN

© Пахаренко В. І., Коваль Н. А., 2016
© Видавництво «Грамота», 2016

ДОРОГІ ВОСЬМИКЛАСНИКИ!

Ось і відшуміли ваші чергові літні канікули, сподіваємося, весело й потішно. За цей час ви не просто відпочили, а й помітно подорослішали, посамостійнішали. У вас виробляється власний погляд на життя, власна система цінностей, своє розуміння добра і зла, щастя, честі, справедливості, сенсу існування, уявлення про красу й потворність.

А це значить, вам буде цікаво й корисно продовжити мандрівку в захопливий світ українського художнього слова. Ви дізнаєтеся про переживання й помисли наших предків, ознайомитеся з прадавніми історичними піснями та думами, поглибите вміння розгадувати таємничу мову поезії, цінувати її довершеність; пізнаєте ази драматичного мистецтва на прикладі класичного твору «Театру корифеїв»; прочитаєте давніші й нові зразки вітчизняної прози, у якій ітиметься, зокрема, про радощі й турботи ваших ровесників.

Дуже хочеться, щоб усі ці твори стали вашими щирими співрозмовниками й порадниками, допомагали вам знаходити відповіді на найважливіші запитання. Безсумнівно, вашою метою є не бездумне зазубрювання певних знань, а відкриття таїни краси й мудрості мистецтва слова. Розкривши для себе цю дивовижну таємницю, ви вмітимете розрізняти справжнє, досконале мистецтво й примітивні підробки, зможете все життя одержувати неймовірну насолоду від читання й розуміння літератури. Справжня ж література допоможе вам опанувати найскладнішу й найпрекраснішу науку — любити людей і Батьківщину, зупиняти зло, а не уподібнюватися йому, мати власні тверді переконання, але з повагою ставитися до іншодумців.

Бути вашим вірним помічником на шляху осягнення таїни слова й покликаний цей підручник. Він має п'ять розділів: «Усна народна творчість», «Світ української поезії», «Національна драма», «З української прози», «Український гумор». Також для того, щоб полегшити розуміння матеріалу, подано такі рубрики:

Доказ — додаткові матеріали, що обґрунтовують певну тезу.

Завдання основного рівня — для відтворення та закріплення вивченого (рекомендовані всім восьмикласникам).

Творче завдання — для самостійного трактування твору й розвитку додаткових здібностей (рекомендовано тим учням, які хочуть знати й уміти більше).

Для допитливих — інформація та завдання, що поглиблять, розширять основні відомості з теми (для тих, хто зацікавився).

Теорія літератури — пояснення основних теоретико-літературних понять, які допоможуть зрозуміти відповідний твір.

Підсумуйте вивчене — контрольні завдання, виконуючи які, ви дізнаєтеся, наскільки успішно засвоїли тему.

Прочитайте на дозвіллі — цікаві художні й наукові твори, з яких ви довідаєтеся більше про аналізовану тему.

Зверніть увагу, що наприкінці підручника вміщено «Підсумкові тести», у яких подано запитання і завдання різних рівнів складності.

Отож хай буде продуктивним і захопливим ваше знайомство з українською літературою у 8 класі.

З повагою автори

ВСТУП

ЛІТЕРАТУРА — МИСТЕЦТВО СЛОВА

Сутність мистецтва. Що таке *мистецтво*? Для чого воно потрібне, адже на перший погляд ніякої практичної користі не приносить? Чим відрізняється від немистецтва? Над цими складними запитаннями ви вже, напевно, замислювалися не раз. Частково розглядали їх і в 7 класі.

Узагальнимо ваші спостереження й розпочнемо з конкретних прикладів. Уявіть собі реальну картину: берег моря, заходить сонце, у його променях червоніє хмарина. А ось як змалював краєвид поетичним словом Т. Шевченко *(цей вірш ви вивчали у 5 класі)*:

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море: покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину.
Очам любо. Годиночку,
Малую годину
Ніби серце одпочине,
З Богом заговорить...

Як бачите, перший опис безсторонній, позбавлений почуттів, суто інформативний, другий — образний. У ньому багато слів ужито в переносному значенні, використано різноманітні художні засоби, зокрема епітети, порівняння, метафори, завдяки яким цей опис є естетичним (створеним за законами краси). Цей автор саме так побачив захід: мати-хмарка вкладає спати дитя-сонечко, в іншої людини, напевно, виникли б інші асоціації. Отже, ця картина суб'єктивна (представляє власний, неповторний погляд певної особи), а також викликає емоції (радість, замилування, душевний спокій), збуджує уяву, фантазію.

Таким чином, головна особливість мистецтва, яка відрізняє його від немистецтва, — образність.

Теорія літератури

Худо́жній о́браз — це узагальнена картина життя (стан людської душі, явище природи, подія чи предмет), емоційно й естетично втілена в певну художню форму (вірш, оповідання, п'єсу, картину, музичний твір тощо) суб'єктивною творчою уявою автора.

Структура художнього образу

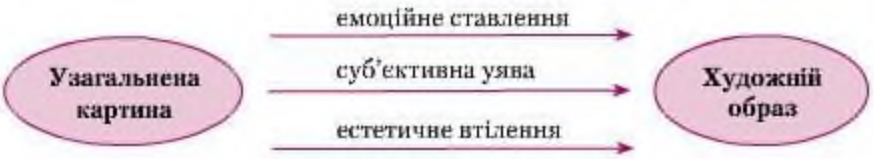

Зазвичай образи творять на основі певних асоціацій (від латин. *приєдную, з'єдную*). Сприймаючи або уявляючи якесь явище, людина з багатою фантазією може одночасно пригадати чи уявити ряд інших явищ, якось із ним пов'язаних. Такий зв'язок може полягати в подібності (поле — як море), суміжності (море — корабель), контрасті (радість — сум, літо — зима).

Більшість художніх образів символічна. ***Символізм*** (від грецьк. *знак, натяк*) — це вираження узагальненого в конкретному, духовного — у матеріальному. Наприклад, торік ви вивчали вірш Т. Шевченка «Як умру, то поховайте...». У ньому, нагадайте, є такі рядки: *«Поховайте та вставайте, Кайдани порвіте»*. Зрозуміло, що слово *кайдани* тут символізує рабство — як суспільну несправедливість і стан душі затурканих, покірних людей. Кайдани — конкретний предмет, рабство — узагальнене явище.

Кожний вид мистецтва має свої засоби творення образів. Скажімо, А. Куїнджі відтворив таку ж картину, як і Т. Шевченко, але засобами вже іншого мистецтва — малярства.

А. Куїнджі.
Захід сонця в степу на березі моря. *1898–1908 рр.*

Для допитливих

Архип Куїнджі (справжнє прізвище — Шаповал) (1842–1910) — видатний український і російський художник грецького походження, народився в м. Маріуполі, навчався, а згодом викладав у Петербурзькій академії мистецтв. Неперевершений майстер пейзажу. Його називають *художником світла,* картини якого навіюють відчуття відриву від землі, містичного польоту. Серед найвідоміших робіт митця — «Чумацький шлях», «Українська ніч», «Ранок на Дніпрі», «Степ», «Вечір на Україні», «Місячна ніч на Дніпрі» та ін.

У картині головну роль відіграють поєднання кольорів, світлотіні. Багряний диск сонця повільно зникає за обрієм, випромінюючи червоне сяйво, що перетворюється на насичено жовте, а місцями — і золоте. Мистецтвознавці стверджують: якщо довго вдивлятись у це полотно, воно ніби оживає, здається, що сонце рухається.

Або звернімося до Сонати для фортепіано № 14 (до-дієз-мінор) Л. ван Бетховена, першу частину якої згодом поетично назвали *Місячною сонатою.*

Для допитливих

Людвіг ван Бетховен (1770–1827) — геніальний німецький композитор. Народився в м. Бонні в родині музиканта. Здобув небачену популярність як піаніст-віртуоз. У тридцятилітньому віці композитор утратив слух, але знайшов у собі сили продовжувати творчість. Серед найгеніальніших творінь митця — Соната № 8 («Патетична»), Соната № 9 («Крейцерова»), Дев'ята симфонія (її частина — «Ода до радості» — гімн Європейського Союзу) та ін. Композитор високо цінував українську музику, зокрема народну, зробив обробку пісень «Їхав козак за Дунай» і «За городом качки пливуть».

У вступній частині цього шедевра вгадуються переливи почуттів людини, яка спостерігає величаво-спокійну, прекрасну картину природи, можливо, і захід сонця на березі моря чи озера.

1. Знайдіть в Інтернеті й послухайте цю частину (Adagio sostenuto) сонати. Які почуття та асоціації викликала у вас ця музика?
2. Які ознаки художніх образів ви помітили в картині А. Куїнджі та сонаті Л. ван Бетховена?

Існує багато видів мистецтва: музика, танець, малярство, література, скульптура, архітектура, театр, кіно. Вони розрізняються засобами творення образів. Скажімо, музикант використовує гармонійно впорядковані звуки; художник — кольори, лінії і світлотіні; танцюрист — гармонійні рухи тіла; літератор — слово; скульптор об'ємно відтворює тіла й предмети з каменю, глини тощо.

Усі ці види мистецтва об'єднує образність. Звичайне слово чи колір, лінія, звук, жест стають образними тоді, коли вони щось узагальнюють.

Теорія літератури

Мисте́цтво — це світосприймання в художніх образах. Формою існування мистецтва є ***художній твір*** — система образів, об'єднаних спільною темою та ідеєю.

Види образів. За різними критеріями розрізняють багато видів образів.

♦ За ***об'єктом змалювання*** виокремлюють:

а) *образи-персонажі* — це змальовані у творі люди та тварини: наприклад, Климко з однойменної повісті Гр. Тютюнника, мишка з однойменної казки Б. Лепкого;

б) *образи-пейзажі* — це змальовані у творі картини природи: захід сонця у вірші Т. Шевченка «За сонцем хмаронька пливе...»;

в) *образи-речі* — це змальовані у творі предмети, які допомагають розкрити його ідею: фотокартка дойок полоненого німця в новелі Л. Пономаренко «Гер переможений».

♦ За ***типом асоціювання*** образи поділяють на: а) *слухові*; б) *зорові*; в) *дотикові*; г) *смакові*; ґ) *запахові*.

Ідеться не лише про прямий зв'язок, а й про переносний, асоціативний. Скажімо, *сонячний день* — це безпосередньо зоровий образ, бо його сприймання пов'язане із зором, а *сонячний настрій* — асоціативно зоровий, бо піднесений, веселий настрій асоціюється із сонячним світлом. Так само *гаряче серце* — асоціативно дотиковий образ, *солодкі мрії* — асоціативно смаковий тощо.

Функції[1] мистецтва. Мистецтво, зокрема література, виконує різноманітні функції.

♦ ***Емоційно-естетична функція.*** Кожен досконалий мистецький твір впливає на наші емоції: викликає захоплення, радість, жаль, здивування, обурення, замилування — залежно від того, що в ньому змальовано. Насамперед мистецтво пробуджує естетичні почуття. У досконалому творі вишуканою, оригінальною, тобто красивою, є і форма (образи, художні засоби). Так само прекрасним є і зміст (ідеї людинолюбства, свободи, добра, правди).

• *Завдання основного рівня.* Поверніться ще раз до аналізованих вище творів «За сонцем хмаронька пливе...» Т. Шевченка, «Захід сонця в степу на березі моря» А. Куїнджі, Сонати № 14 Л. ван Бетховена. Як саме виявляється в них естетична функція?

♦ ***Пізнавальна функція.*** За допомогою мистецтва, як і науки, людина пізнає себе та світ. Але якщо в науці відбувається суто раціональне (розумове, узагальнене) пізнання, то в мистецтві розумове осягнення поєднується з емоційним, інтуїтивним[2], найширші узагальнення втілюються в конкретно-чуттєвих образах. Таке поєднання дає змогу мистецтву успішно, часом навіть глибше, ніж наука, пізнавати життя, насамперед людську душу.

• *Завдання основного рівня.* Що нового ви довідалися про життя українців під фашистською окупацією, про риси характерів людей, про добро і зло, прочитавши повість Гр. Тютюнника «Климко»?

---

[1] *Фу́нкція* (від латин. *виконання*) — діяльність, робота, призначення.

[2] *Інтуї́ція* (від латин. *уважно дивлюся*) — здатність безпосередньо пізнавати істину без допомоги досвіду й доказів, точне передчуття чогось.

♦ ***Ігрова функція.*** Мистецтво, крім іншого, є різновидом гри. Читаючи, слухаючи або переглядаючи цікавий твір, людина відпочиває, отримує втіху, приємно проводить час; уявно ставлячи себе на місце улюблених героїв, ніби здійснює свої мрії, готується до власних життєвих випробувань.

• *Завдання основного рівня.* Які ігрові елементи ви помітили у вивчених торік казках «Мишка» Б. Лепкого й «Мандрівний Замок Хаула» Д. В. Джонс?

♦ ***Виховна функція.*** Названі функції мистецтва справляють на людину потужний виховний вплив. Сприймаючи із захопленням якийсь твір, ми засвоюємо погляди на світ, цінності його автора. Справжнє мистецтво допомагає нам ставати духовнішими, добрішими, мудрішими, бачити сенс життя, щастя, помічати й цінувати красу в людських стосунках, у світі загалом.

• *Завдання основного рівня.* Пригадайте вивчену торік новелу Л. Пономаренко «Гер переможений». Які риси в читачів вона виховує? Як саме?

Своєрідність художньої літератури. Одним із найрозвинутіших і найважливіших видів мистецтва є література.

Теорія літератури

Худо́жня літерату́ра (від латин. *написане*) — це світосприймання в словесних образах.

Якщо інші митці безпосередньо творять образи зорові (художник, скульптор, танцюрист) чи слухові (музикант), то письменник за допомогою слова викликає асоціації силуетів, кольорів, звуків, душевних станів, подій, вражень тощо. Це дає змогу літературі гармонійно поєднувати всі п'ять видів образів за об'єктом змалювання й моделювати в такий спосіб цілісну, різногранну картину життя.

Саме в літературі найповніше, найглибше відображено духовний досвід людини, нації, усього людства. Особливо важливу місію виконує література в житті нашого народу. У найтемніші часи бездержавності — протягом XIX–XX ст. — письменники часто залишались єдиними духовними авторитетами. Ціною своєї кар'єри, свободи, а іноді й життя вони зберігали й розвивали рідну мову, культуру, національну пам'ять, пробуджували в українцях гідність, очолювали визвольний рух.

За підрахунками дослідників, тільки протягом 1930–1938 рр. у радянській Україні комуністичний режим знищив 216 письменників. З них — розстріляно 17, доведено до самогубства 8, кинуто в концтабори 175, викрадено й знищено 16.

• *Завдання основного рівня.* Пригадайте, портрети яких українських письменників подані на українських банкнотах. Про що це свідчить?

Уважно розгляньте репродукцію картини М. Дмитренка, розміщену на обкладинці підручника. Художник змалював узагальнений образ нашої національної душі. Які символічні деталі ви помітили на картині? На яких характерних ознаках нашої літератури вони наголошують?

Для допитливих

Михайло Дмитренко (1908–1997) — визначний український художник-монументаліст. Народився в м. Лохвиці на Полтавщині. Навчався в Київському художньому інституті. Працював у м. Львові. Під час Другої світової війни емігрував. Мешкав у м. Детройті (США). Оздоблював храми, планував іконостаси, малював ікони, проектував вітражі, був майстром фрески, різьби по дереву, карбування. Серед ознак його стилю — монументалізм (панорамне, величне змалювання образів), утілення ідеалу української людини як сильної духом і красивої на вроду, підкреслений символізм.

Аналіз художнього твору. Для того щоб розуміти мистецтво, передовсім треба навчитись аналізувати конкретні твори.

У попередніх класах ви вже здобули початкові навички аналізу: навчилися переказувати прочитане, характеризувати й зіставляти персонажів, виокремлювати портрети героїв, пейзажі, художні деталі, деякі мовні засоби. А тепер довідаємося більше.

У літературі, як ви вже знаєте, існують три роди — *епос, лірика* та *драма*. У першого й третього спільний об'єкт змалювання — події та їх учасники, об'єктом же змалювання в ліриці є почуття й думки.

Тому, аналізуючи епічний чи драматичний твір, треба визначити: ♦ його жанр (роман, повість, оповідання, новела, трагедія, комедія тощо); ♦ тему й ідею; ♦ особливості композиції; ♦ охарактеризувати основні образи та ♦ стильові особливості.

Аналізуючи ліричний твір, визначаємо: ♦ його жанр (громадянська, інтимна, пейзажна лірика тощо); ♦ провідний мотив; ♦ характеризуємо ключові образи та ♦ мовні засоби.

Наразі ми зосередилися тільки на основних етапах аналізу, докладнішу ж характеристику твору ви будете робити вже в 9 класі.

1. Підберіть із вивчених раніше творів української і зарубіжної літератур приклади різних видів образів за об'єктом змалювання та типом асоціювання.
2. Більшість митців часто звертається до образу сонця. Наприклад, «...у неділю, неначе ляля в льолі білій, Святеє сонечко зійшло» *(Т. Шевченко)*; «Поезіє, сонце моє оранжеве...» *(І. Драч)*; «Вечірнє сонце, дякую за день! Вечірнє сонце, дякую за втому» *(Л. Костенко)*. Відчуйте себе поетами й ви, створіть самостійно різні види образів за типом асоціювання зі словом *сонце*.

• *Підсумуйте вивчене*

1. Що таке *мистецтво, художній образ*? Які особливості образів ви знаєте?
2. Які існують види мистецтва? Що їх поєднує, а що розрізняє? Який із видів мистецтва ваш улюблений і чому?
3. Що таке *художній твір*?
4. Які види образів за об'єктом змалювання й типом асоціювання ви знаєте?
5. Охарактеризуйте основні функції мистецтва: емоційно-естетичну, пізнавальну, ігрову, виховну.
6. Що таке *художня література*? Яка суспільна місія літератури?
7. На яких складниках твору треба зосереджувати увагу під час його аналізу?

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

СУТНІСТЬ ФОЛЬКЛОРУ

Професійне мистецтво, зокрема література, будь-якої нації розпочинається з ***фольклору*** (англ. *народна мудрість, знання*).

«Народна творчість — це той ґрунт, на якому виростають і література, і театр, і музика, і образотворче мистецтво — і без якого вони б засохли» *(М. Рильський)*.

Цей величезний пласт культури містить усі вияви народного мистецтва — музику, танець, драматичні дійства, малярство, кераміку, вишивку, витинанку, різьбярство, ткацтво тощо, а насамперед усну словесну творчість.

Фольклор — це жива, утілена в образах пам'ять народу, його багатовіковий духовний досвід. У фольклорі віддзеркалилися долі наших пращурів, їхня віра, мрії, надії, набута століттями життєва мудрість.

Словесну народну творчість характеризують передовсім три визначальні ознаки: ♦ колективність творення; ♦ усна форма поширення; ♦ варіативність.

Будь-який фольклорний зразок творив, вочевидь, конкретний автор. Але ці тексти не записували, а передавали усно — з уст в уста. Тому кожен співець чи розповідач міг щось змінити в тексті, додати своє. Як наслідок, з'являлося безліч варіантів одного й того ж твору, іноді дуже відмінних. Отже, у фольклорі відображена душа не окремої людини, а цілого народу.

Особливо багатий і різногранний український фольклор.

«У жодній іншій країні дерево народної поезії не дало таких величезних плодів, як в українців» *(Ф. Боденштéдт, німецький поет, професор-філолог)*.

«Українська пісня — геніальна поетична біографія українського народу. Безсмертна українська пісня — це бездонна душа України, її слава. Навряд чи десь по інших країнах співають так гарно й голосно, як у нас в Україні» *(О. Довженко)*.

Утім, про фольклор ви вже знаєте чимало. У молодших класах ознайомилися з багатьма його жанрами: міфами й легендами, казками, загадками, прислів'ями й приказками, календарно-обрядовими та суспільно-побутовими піснями.

О. Городинська. Витинанка «Писанкове дерево»

- *Завдання основного рівня.* Назвіть зразки цих жанрів, що вам запам'яталися. Які характерні ознаки кожного з названих жанрів?

- *Підсумуйте вивчене*

1. Які види мистецтва включає фольклор?
2. Назвіть визначальні ознаки словесного фольклору.

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ ПІСНІ

Окрасою українського фольклору разом з іншими жанрами є історичні пісні. Їх створюють ті народи, які беруть активну участь у суспільно-політичному житті своєї країни. Завдяки історичним пісням нащадки впродовж століть зберігали пам'ять про видатних працурів, про славетні й трагічні події давнини. На цих піснях виховувалися герої пізніших епох, з ними на устах ішли в бій, а часто й на смерть за Батьківщину.

Теорія літератури

Істори́чні пісні́ — це народні ліро-епічні пісенні твори про важливі історичні події та визначних діячів минулого.

Цей жанр набув поширення в Україні приблизно з XV ст., увібравши в себе традиції героїчного епосу Київської Русі та народних дум. Традиційна манера виконання цих творів — гуртовий багатоголосий спів.

Тематично історичні пісні поділяють на кілька груп, зокрема:

- про боротьбу з татаро-турецькими нападниками («Пісня про Байду», «За річкою вогні горять», «Зажурилась Україна, бо нічим прожити»);
- про боротьбу з польськими загарбниками в XVII ст. («Чи не той то хміль», «Розлилися круті бережечки», «Козак Нечай»);
- про боротьбу з польським національним і соціальним гнітом у XVIII ст., гайдамацький рух, події Коліївщини, зображення її ватажків («Пісня про Саву Чалого», «Максим козак Залізняк», «Ой наварили ляхи пива...» — пісня про Івана Ґонту, «Ой попід гай зелененький» — пісня про Олексу Довбуша);
- народний опір Російській імперії у XVIII–XIX ст. («Світ великий, край далекий», «Дарувала Катерина козакам лимани», «Летить галка через балку» — пісні про знищення російськими військами запорозького козацтва, «Задумали Базилевці» — про козацьке повстання в с. Турбаях на Полтавщині, «За Сибіром сонце сходить» — пісня про Устима Кармалюка);
- про визвольні змагання у XX ст. («Ой у лузі червона калина», «А в неділю рано», «В Карпатах сум і жаль настав», «А у Львові стоїть золотая брама», «Засинає Чорний ліс», «Нічка була темна», «Ой у лісі на полянці» — стрілецькі пісні й пісні УПА).

Визначальні ознаки творів цього жанру — історична конкретика (розповідь про конкретну подію чи постать), а також наявність елементів сюжету. Цим історичні пісні відрізняються від ліричних козацьких, стрілецьких пісень і пісень УПА, які розкривають насамперед почуття й переживання героїв.

Герої історичних пісень нерідко безіменні чи узагальнені, але їхня діяльність пов'язана з конкретними визначними історичними подіями. Народ оспівав також і реальних історичних осіб. Такої честі удостоїлися справжні лицарі-оборонці рідної землі. Серед них: Байда (князь Дмитро Вишневецький — перший козацький гетьман, засновник Запорозької Січі), Іван Сірко́, Богдан Хмельницький та його побратими — полковники Максим Кривоніс, Іван Богу́н, Данило Нечай́, Нестор Морозенко, гайдамацькі отамани Максим Залізняк, Іван Ґонта, повстанці-захисники простолюду Олекса До́вбуш, Устим Кармалюк та ін.

Історичні пісні не лише гартують лицарський патріотичний дух українців, а й надихають письменників, композиторів, художників, скульпторів на створення власних мистецьких полотен. Свідченням тому є історичні шедеври Т. Шевченка, І. Франка, М. Лисенка, І. Рєпіна, Г. Хоткевича, І. Гончара й інших класиків української культури.

Пісні про звитяжну боротьбу козаків із турецько-татарськими нападниками. Український народ завжди потерпав від набігів кочовиків із півдня. Після відособлення Кримського ханства від Золотої Орди в середині XV ст. напади татар, а згодом і турків, стали систематичними. З'являючись несподівано з Дикого Поля[1], загарбники грабували й випалювали цілі села й міста, убивали старих і немовлят, а старших дітей і молодь забирали в ясир[2], щоб потім продавати на невільницьких ринках у рабство.

За підрахунками дослідників, протягом XIV–XVII ст. з українських, польських, молдавських і московських земель було взято в ясир близько 3 млн осіб.

Рятуючись від ворожої навали, мирні хлібороби й ремісники мусили брати до рук зброю. У пониззі Дніпра, серед безмежних плавнів за порогами[3] почали з'являтися загони козаків[4]. Упродовж століть вони залишалися вірними й мужніми захисниками України від численних загарбників. За це народ прославив козацтво в багатьох піснях, думах, переказах і казках. Саме́ поняття «козак» стало втіленням усіх лицарських чеснот, українського чоловічого духу.

Знайдіть в Інтернеті кліп до пісні «Гей, ви, козаченьки» (слова В. Крищенка, музика Г. Татарченка, виконує Н. Яремчук). Яким постає у цьому творі, а також на картині «Козак Мамай» (поданій на с. 5) образ козака?

---

[1] *Ди́ке По́ле* — малозаселені степи на півдні України.

[2] *Яси́р* (турецьк. *бранець, раб*) — бранці, яких захоплювали татари й турки під час набігів.

[3] *Дніпро́вські поро́ги* — виходи кам'яних гірських порід у річищі Дніпра між сучасними містами Дніпропетровськом і Запоріжжям. Після побудови в 1932 р. Дніпрогесу пороги затоплені водосховищем.

[4] *Козак* (від тюркськ.) — вільна людина.

Живим свідченням тих прадавніх часів є ця пісня.

Зажурилась Україна

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити.
Витоптала орда кіньми
Маленькії діти.
Котрі молодії —
У полон забрано;
Як зайняли, то й погнали
До пана, до хана.
Годі тобі, пане-брате,
Ґринджоли[1] малювати,
Бери шаблю гостру, довгу
Та йди воювати!
Ой ти станеш на воротях,
А я в закаулку[2],
Дамо тому стиха лиха
Та вражому турку!
Ой ти станеш з шабелькою,
А я з кулаками.
Ой щоб слава не пропала
Проміж козаками.
Ой козак же до ружини[3],
Бурлака до дрюка:
Оце ж тобі, вражий турчин,
З душею розлука!

Козак Мамай.
Народна картина

Як бачимо, пісню проймають *два мотиви* — сум через сплюндрування рідної землі й заклик до опору, до перемоги над ворогом. Центральним образом-уособленням твору є сама Україна. Вона, як мати, оплакує нещасних дітей, заради неї чоловіцтво стає до бою.

Пісня побудована у формі звернення бурлаки (у творі це уособлення знедоленого, пограбованого народу, селянства) до козаків. Народ з легким гумором закликає їх не «розмальовувати ґринджоли» (тобто не витрачати марно часу), а одностайно стати на захист рідної землі. Незабаром ви переконаєтеся, що ця ідея соборності — єдності всієї нації в боротьбі із зовнішнім ворогом — є наскрізною в українському фольклорі й письменстві.

- *Завдання основного рівня.* Ця провідна ідея кілька разів повторюється в тексті, знайдіть і процитуйте відповідні рядки.

---

[1] *Ґринджо́ли* — сани, санчата.
[2] *Закау́лок* — провулок, *тут*: ідеться про засідку.
[3] *Ружи́на* — зброя, рушниця.

Пісня дуже динамічна: розпочинається сумовито, а завершується піднесено, войовничо. Головні мотиви увиразнено численними художніми засобами: ♦ епітетами *(маленькії діти, вражий турчин)*; ♦ метафорами *(слава не пропала)*; ♦ метоніміями *(зажурилась Україна)*; ♦ синекдохами *(погнали до пана, до хана)*; ♦ літотами *(шабелька)*; ♦ риторичними звертаннями *(годі тобі, пане-брате...)*; ♦ фразеологізмами (*гринджоли малювати* — тобто марнувати час, *з душею розлука* — смерть); ♦ мелодійність твору підкреслюють рими, зокрема внутрішні (7-й і 8-й рядки).

- *Завдання основного рівня.* З яких рядків довідуємося, що народ готовий навіть без зброї захищати Україну? Про що це свідчить?

1. Доповніть і конкретизуйте подані щойно відомості про турецько-татарські набіги на Україну, про формування козацтва інформацією, яку ви одержали на уроках історії.
2. Якими проблемами, сюжетними ходами, образами перегукується з цією піснею повість А. Чайковського «За сестрою», яку ви вивчали торік?

А. Єгорова.
1. Сірко. *2010 р.*

Пісня про Івана Сірка. Найвідомішим кошовим отаманом Запорозької Січі був Іван Сірко (між 1605/1610–1680). Народився в м. Мура́фі на Поділлі. З юних літ — завзятий козак. Брав участь у Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького. Був полковником вінницьким. Упродовж 1660–1680 рр. запорожці 12 разів обирали його кошовим отаманом. Рішуче виступав проти всіх загарбників України. За це московський цар заслав його до Сибіру, але невдовзі мусив повернути назад — для організації відсічі турецькому нападу.

Найбільше прославили отамана його битви з турками й татарами. Козаки під проводом Сірка не раз брали штурмом міцно укріплені фортеці на узбережжі Чорного моря та в Криму, визволяючи тисячі невільників-українців. За час його правління запорожці різко зменшили число татарських набігів на Україну — загарбники боялися страшної відплати. І не дивно: з понад п'ятдесяти проведених ним битв отаман не програв жодної. За це заслужив у татар прізвисько «урус-шайтан» (руський диявол). Земляки ж уважали його характерником[1], який здатен думкою зупиняти стріли й кулі, напускати на ворогаману, перетворюватися на вовка, звідси й прізвисько: Сірко — тобто вовк.

Повертаючись 1680 р. після останньої своєї переможної битви з ординцями, старий отаман довідався про підступне вбивство його дружини й синів. Ця страшна звістка підкосила його.

Похований лицар біля Чортомлицької Січі, тепер це с. Капулівка Дніпропетровської області.

[1] *Характе́рник* — так на Січі називали чаклунів, які вміли ворожити, передбачали майбутнє, зціляли поранених, володіли гіпнозом тощо.

«Того ж літа, 1 серпня, преставився від цього життя у своїй пасіці Грушовці, похворівши певний час, славний кошовий отаман Іван Сірко... Поховано його знаменито... з превеликою гарматною й мушкетною стрільбою й з великим жалем усього Низового війська» *(З літопису Самійла Величка)*.

Народ звеличив образ Сірка в численних піснях, легендах і переказах. Існують, зокрема, перекази про те, що Сірко «зо всім Кошем Запорозьким[1]» отримав ультиматум від турецького султана Магомета IV з вимогою підкоритися йому. Запорожці ж написали вельми дотепну й глумливу відповідь. Ілля Рєпін майстерно змалював цей момент у відомій картині.

І. Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султанові. *1880–1891 рр.*

Уважно роздивіться обличчя, постаті запорожців, зокрема Сірка в центрі (над головою писаря). Ця картина — справжня галерея характерів. Які, на вашу думку, вдачі цих людей? Чим вони різняться й що їх об'єднує? Які риси українського національного характеру тут виявляються?

Для допитливих

Ілля Рєпін (1844–1930) — видатний український і російський художник. Нащадок запорозького козака. Народився у м. Чугуєві на Харківщині в родині військового поселенця. Дитинство минуло в злиднях. Перші навички малювання отримав від місцевих іконописців. Розписував і поновлював церкви на Слобожанщині. На зароблені гроші вступив до Петербурзької академії мистецтв, яку закінчив із золотою медаллю. Згодом став професором цієї ж академії. Останні роки прожив у Фінляндії. Художник залишив багату й різноманітну мистецьку спадщину, працював у реалістичному стилі, є визнаним майстром портрета, історичних і побутових сцен. Серед найвідоміших його робіт: «Бурлаки на Волзі», «Вечорниці», «Запорожці пишуть листа турецькому султану», «Іван Грозний і син його Іван», «Христос у Гетсиманському саду», «Гайдамака», «Гопак», портрети Т. Шевченка, І. Тургенєва, М. Мурашка, Д. Багалія та ін.

[1] *Кіш Запоро́зький* — усе запорозьке військо.

Про початок одного з переможних походів запорожців на орду під булавою Сірка йдеться в цій пісні.

Та, ой, як крикнув же козак Сірко

Та, ой, як крикнув же та козак Сірко,
Та, ой, на своїх же, гей, козаченьків:
«Та сідлайте ж ви коней, хлопці-молодці,
Та збирайтеся до хана у гості!»
Та туман поле покриває,
Гей, та Сірко з Січі та виїжджає.
Гей, та ми думали, та ми ж думали,
Що то орли та із Січі вилітали, —
Аж то Військо та славне Запорозьке
Та на Кримський шлях[1] з Січі виїжджало.
Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Та що сизий орел по степу літає, —
Аж то Сірко на коніку виїжджає.
Гей, ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Та що над степом та сонечко сяє, —
Аж то Військо та славне Запорозьке
Та на вороних конях у степу виграває.
Та ми думали, ой, та ми ж думали,
Що то місяць в степу, ой, зіходжає, —
Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
На битому шляху та татар оступає.

Народ захоплюється хоробрим отаманом і його лицарями-козаками, бо вони захищають рідну землю від загарбників, — так можна сформулювати провідний мотив пісні. Наскрізний художній засіб у творі — традиційний для фольклору паралелізм. Описуючи козаків паралельно з явищами природи (туман, орли, сонце й місяць над степом), народ підкреслює могутність і лицарську красу козацького війська.

- *Завдання основного рівня.* Знайдіть у тексті й інші характерні пісенні засоби: постійні епітети, риторичні вигуки, рефрени (повтори), літоти (пестливі слова). З якою метою вони вжиті? Які почуття й думки підкреслюють?

Пісня про Морозенка. У цьому творі постає грандіозна панорама героїзму й трагедії загальнонаціональної боротьби проти загарбників.

Ой Морозе, Морозенку

Ой Морозе, Морозенку,
Ти славний козаче,
За тобою, Морозенку,
Вся Вкраїна плаче.
Не так тая Україна,
Як рідная мати,

[1] *Кримський шлях* — шлях на татарську фортецю Перекоп — ворота до Криму; І. Сірко здійснив кілька походів на Перекоп.

Заплакала Морозиха,
Та стоячи біля хати.
Ой з-за гори та з-за кручі
Буйне військо виступає.
Попереду Морозенко
Сивим конем виграває.
То не грім в степу грохоче.
То не хмара світ закрила, —
То татар велика сила
Козаченьків обступила.
Бились наші козаченьки
До ночі глухої, —
Полягло наших чимало,
А татар утроє.
Не вернувся Морозенко,
Голова завзята.
Замучили молодого
Вороги прокляті.
Вони його не стріляли
І на части не рубали,
Тільки з його, молодого,
Живцем серце виривали.
Поставили Морозенка
На Савур-могилу:
«Дивись тепер, Морозенку,
Та на свою Вкраїну!»
Вся ти єси[1], Україно,
Славою покрита,
Тяжким горем та сльозами,
Та кров'ю полита!
Доки над хрещеним миром
Світить сонце буде, —
Сії пісні, сії думи
Не забудуть люди.

Народ у пісні возвеличує мужність козацького отамана, що до останнього боровся з ворогом і прийняв страдницьку смерть за Україну. Також у творі гнівно засуджено нелюдську жорстокість загарбників, висловлено пекучий жаль через спустошення ними нашої землі та віру в те, що майбутні покоління не забудуть саможертовних подвигів предків.

- *Завдання основного рівня.* Підтвердьте кожен із цих мотивів відповідними рядками з пісні.

Панорамності твору надає його багатопланова композиція. Головний мотив підкреслено своєрідним обрамленням — починається й закінчується пісня висловом гіркого суму за Морозенком і спустошеною Україною, яку він уявив в останню мить свого життя. Далі бачимо матір, що тривожиться за сина, вирядивши його в похід. Наступна картина — кривавий бій невеликого козацького загону з незліченною ордою. Нарешті, полон Морозенка, бузувірські катування та страта.

- *Завдання основного рівня.* У пісні використані численні епітети, а також заперечне порівняння. Знайдіть ці засоби й поясніть, що вони підкреслюють.

Один із центральних у творі — образ *Савур-могили*. Вона височіє в степу на Донеччині, має висоту 4 м і ширину — понад 30 м. У козацькі часи на ній постійно чатувала сторожа.

Савур-могила часто згадується в українському фольклорі, наприклад у легенді про козака Савура. Якось він стояв у степу на чатах біля сторожової вежі й запізно помітив ординців. Козаки не встигли запалити діжки зі смолою. Відважний січовик вступив у бій. Побратими довго не підпускали чужинців до

[1] *Єсú* (архаїзм) — є.

Обеліск, установлений на вершині Савур-могили 1967 р. Зруйнований улітку 2014 р.

вежі. Щоб повідомити сусідні чати про напад татар, один із козаків облив себе смолою й підпалив. Як тільки полум'я обійняло сміливця, побратими стали відступати. Татари оточили Савура, та він уперто відбивався. Бусурмани накинули на нього аркан, стягли з коня й посікли шаблями. Аж тут уся земля навкруги загула. На місці бою виросла висока могила. Рідна земля піднялася, щоб далі було видно живе полум'я. Так про небезпеку довідалися на Січі. Запорожці примчали на допомогу. Вони поховали порубане тіло Сави-Савура на горбі й шапками насипали вершину могили.

Саме на Савур-могилі знаходять прихисток брати, утікаючи з турецького полону. Про це йдеться в думі «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі». Ця могила виступає у фольклорі символом надії й загальноукраїнської єдності.

У роки Другої світової війни 1941 і 1943 рр. на Савур-могилі точилися важкі криваві бої. На згадку про ці події пізніше тут було споруджено меморіальний комплекс.

Улітку 2014 р. Савур-могилу обороняли від загарбників українські воїни. Багато їх полягло, не відступивши ні на крок. Шквальним вогнем ворожої артилерії був зруйнований і пам'ятник солдатам Другої світової.

Так переплелася трагічна українська історія — давня й сьогоденна...

Головний герой пісні *Морозенко* — узагальнений образ мужнього захисника Вітчизни, лицаря-страдника. Напевно, цей образ мав кількох прототипів[1]. Один з них — на думку дослідників — полковник корсунський Станіслав Мрозовицький (Морозенко). Він походив з українського шляхетського роду, був високоосвіченою людиною свого часу — навчався в університетах Кракова (Польща) та Падуї (Італія). Служив полковником реєстрових козаків (так називали тих козаків, які перебували на службі в польської держави).

Меморіальна дошка на місці загибелі полковника С. Морозенка. *1975 р.*

[1] *Прототи́п* (від грецьк. *прообраз*) — реальна особа, факт життя чи риси характеру якої покладено в основу літературного образу.

Після початку Національно-визвольної війни перейшов із своїм полком на бік Б. Хмельницького. Командував елітним Корсунським полком.

Морозенко героїчно загинув 1649 р. під час битви під Збáражем (на Тернопіллі), особисто зупиняючи прорив ворожої кінноти. Коли в ставці гетьмана довідалися про його загибель, у всьому війську оголосили траур. Переказували, що й загартовані в боях козаки не соромилися сліз, що навіть сам гетьман плакав над тілом одного з найзвитяжніших своїх лицарів.

Пісня про Морозенка не одне століття була вельми популярною в народі.

Фольклористи записали в різних куточках України понад сорок варіантів цього твору.

Пісні про боротьбу з польськими загарбниками в XVII ст. Якщо ординці й турки плюндрували українські землі з південного сходу, то польські загарбники із заходу.

Ще в XVI ст. (1569 р.) польська, литовська, українська та білоруська шляхта утворила спільну федеративну державу — Річ Посполиту. Польські урядники обкладали людей непосильними податками, селян заганяли в кріпосне рабство, у козаків брутально відбирали колишні права й вольності, перетворюючи їх на кріпаків, переслідували православну віру, нав'язували католицизм, зневажливо ставилися до української мови й культури, усіляко намагалися спольщити населення.

Волелюбні українці чинили їм затятий опір. Наприкінці XVI ст. раз за разом спалахували козацько-селянські повстання — під проводом К. Косúнського, С. Наливайка, Т. Трясúла, І. Сулимú, П. Павлюкá, Я. Остряниці, Д. Гýні. Загарбники жорстоко придушували повстання, страчували його провідників, а незабаром піднімалося нове, ще масовіше й згуртованіше. Так тривало аж до 1648 р., коли розпочалася Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького.

- *Завдання основного рівня.* Пригадайте, що вам відомо з історії про польське панування в Україні, народні повстання, Національно-визвольну війну, про постать Б. Хмельницького.

Для допитливих

Богдан Хмельницький (1595–1657) — найвидатніший гетьман, засновник Української козацької держави. Був високоосвіченою людиною, вільно володів, окрім рідної, ще польською, російською, латиною, татарською й турецькою мовами, добре знав історію, право, розумівся на мистецтві.

Очоливши народне повстання, виявив себе геніальним воєначальником — за кілька місяців провів три переможні битви (під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями), розгромив одну з найпотужніших у Європі польську армію, створив непереможне козацьке військо.

Богдан Хмельницький став першим після галицько-волинських князів керівником української держави, якого офіційно визнали інші країни.

Першою й відразу грандіозною перемогою української армії під проводом Б. Хмельницького стала битва під Жовтими Водами в травні 1648 р.

Цю перемогу народ оспівав у пісні.

Чи не той то хміль

Чи не той то хміль,
Що коло тичин в'ється?
Ой той то Хмельницький,
Що з ляхами б'ється.
Чи не той то хміль,
Що по пиві грає?..
Ой той то Хмельницький,
Що ляхів рубає.
Чи не той то хміль,
Що у пиві кисне?
Ой той то Хмельницький,
Що ляшеньків тисне.
Гей, поїхав Хмельницький
К Золотому Броду[1], —
Гей, не один лях лежить
Головою в воду.
«Не пий, Хмельницький, дуже
Золотої Води, —
Їде ляхів сорок тисяч
Хорошої вроди». —
«А я ляхів не боюся
І гадки не маю —
За собою великую
Потугу я знаю,
Іще й орду татарськую
За собой веду, —
А все тото, вражі ляхи,
На вашу біду».
Ой втікали вражі ляхи —
Погубили шуби...
Гей, не один лях лежить,
Вищиривши зуби!
Становили собі ляхи
Дубовії хати, —
Ой прийдеться вже ляшенькам
В Польщу утікати.
Утікали вражі ляхи,
Де якії повки[2], —
Їли ляхів собаки
І сірії вовки.
Гей, там поле,
А на полі цвіти —
Не по однім ляшку
Заплакали діти.
Гей, там річка,
Через річку глиця[3] —
Не по однім ляшку
Зосталась вдовиця...

Пам'ятник героям Національно-визвольної війни в Жовтих Водах. *1992 р.*

---

[1] *Золоти́й Брід, Золота́ Вода́* — інші назви урочища Жовті Води.

[2] *Повк* (архаїзм) — полк.

[3] *Гли́ця — тут*: кладка в одну дошку.

Знайдіть у Вікіпедії та у вашій бібліотеці відомості про перебіг битви під Жовтими Водами, порівняйте цю інформацію з описом бою, поданим у пісні. У чому збігаються й чим різняться історична та фольклорна версії? Наведіть приклади пісенного, образного змалювання історичних подій.

У пісні віддзеркалився широкий спектр почуттів, збурених у народній душі тією перемогою. Це й гордість за те, що з'явився нарешті гідний гетьман, і захоплення козацькою звитягою, і дошкульна іронія, навіть сарказм щодо загарбників, які завжди пихато й зневажливо ставилися до українців.

Змалювання подоланих ворогів іноді видається аж надто глумливим. Але таке ставлення можна зрозуміти, якщо пам'ятати, що протягом попередніх десятиліть польські урядники й магнати з нечуваною жорстокістю знущалися над українцями.

Використовуючи заперечні порівняння, паралелізм, потрійну анафору (єдинопочаток) і риторичні запитання (*див.* початкові рядки пісні), народ із захопленням змальовує образ гетьмана-оборонця, визволителя, порівнюючи його з хмелем. До цього порівняння підштовхнуло прізвище героя. Хміль — рослина живуча й потужна. Його плоди використовують як закваску під час виготовлення пива або в хлібопекарстві. Також це лікарська рослина. Усі ці риси народ побачив і в Хмельницькому: його виступ став каталізатором загальнонаціонального повстання; його вдача енергійна й вольова; його мета — порятунок Батьківщини.

Історичні пісні про боротьбу з національним і соціальним гнітом у XVIII–XIX ст. До початку XVIII ст. Україну загарбали сусіди. Польські урядники та шляхтичі безжально мстили місцевому люду й ще жорстокіше визискувати його. У відповідь по всьому Правобережжі розгорнувся рух опору загарбникам. Повстанці називали себе *гайдамаками*. Гайдамацькі загони складалися із селян, козаків, ремісників і навіть збіднілих шляхтичів.

Пісня про Залізняка. Найвищим піднесенням партизанської боротьби стало всенародне повстання під назвою *Коліївщина*. Очолив його запорожець *Максим Залізняк*. Славний отаман народився в с. Івківці на Чигиринщині. Ріс сиротою, наймитував. Тринадцятирічним підлітком пішов на Січ. На початку 1768 р. Залізняк згуртував в урочищі Холодний Яр значні сили гайдамаків.

Для допитливих

У Холодному Яру росте одне з найстаріших дерев України й усієї Європи — дуб, якому майже 1200 років. Ширина обхвату його стовбура — 9 м, висота — 24 м. Під цим велетнем відпочивали С. Наливайко, Б. Хмельницький, Т. Шевченко й інші видатні українці. За переказами, під час Коліївщини біля цього дуба гайдамаки присягали на вірність Україні, вирушаючи в бій.

Під його крону приходив побути на самоті, зібратися з думками Максим Залізняк. Відтоді люди називають цього зеленого патріарха *дубом Залізняка*.

Пам'ятник М. Залізняку.
Черкаська область,
с. Медведівка

Повстання розпочалося в травні й уже за кілька тижнів поширилося на все Правобережжя аж до Волині й Галичини. Найбільшим успіхом Коліївщини стало блискавичне взяття Умані. Долю швидкої перемоги вирішив полк козаків на чолі з Іваном Ґонтою. Під час бою вони перейшли на бік свого народу.

Коліївщина швидко поширювалася, сили повстанців щоденно зростали. На звільнених землях відновлювався козацький устрій.

Та на найвищому злеті повстання придушили російські війська. Народ довго зберігав у пам'яті лицарський подвиг славних предків. Тарас Шевченко присвятив їм найбільший поетичний твір — поему «Гайдамаки», яку ви вивчатимете наступного року. Промовистим свідченням народної шани до героїв є й ця пісня.

Максим козак Залізняк

Максим козак Залізняк,
Козак з Запорожжя,
Як поїхав на Вкраїну,
Як пишная рожа!
Зібрав війська сорок тисяч
В місті Жаботині[1].
Обступили город Умань
В обідній годині.
Обступили город Умань,
Покопали шанці[2]
Та вдарили з семи гармат
У середу вранці.
Та вдарили з семи гармат
У середу вранці,
Накидали за годину
Панів повні шанці...
Отак Максим Залізняк
Із панами бився,
І за те він слави
Гарної залучився.
Лине гомін, лине гомін
По степу німому, —
Вертаються козаченьки
Із бою додому.

Тема твору — змалювання переможного бою гайдамаків на чолі з Максимом Залізняком за Умань. *Ідея* — звеличення бойової доблесті українського війська та його отамана.

У творі проступає сюжет. Етапи його розгортання такі: ♦ експозиція — приїзд Залізняка на Вкраїну; ♦ зав'язка — підготовка козаків до бою; ♦ кульмінація — переможний штурм Умані; ♦ розв'язка — повернення гайдамаків із походу.

• *Завдання основного рівня*

1. Яким постає отаман гайдамаків у пісні?
2. Роздивіться пам'ятник Залізнякові в с. Медведівці. Які, на ваш погляд, риси вдачі народного героя підкреслив скульптор? Чи узгоджуються його скульптурний і пісенний образи? У чому саме?

[1] *Жабóтин* — містечко неподалік Холодного Яру.
[2] *Шáнець* — окоп.

К. Білокур. Квіти за тином. *Фрагмент. 1935 р.*

- *Завдання основного рівня.* У пісні Залізняка порівняно з улюбленою квіткою українців — ружею (мальвою). Як ви думаєте, чому? Продумуючи відповідь, зверніть увагу на репродукцію картини К. Білокур «Квіти за тином». Які квіти намальовані на картині? Чим вирізняються серед них мальви?

Для допитливих

Катерина Білокур (1900–1961) — геніальна українська народна художниця, представниця стилю «наївного мистецтва». Народилася в с. Богданівці на Полтавщині. Освіти не мала. Малювала з дитинства, хоча рідні не схвалювали цього захоплення.

1940 р. було влаштовано першу персональну виставку художниці, яка мала величезний успіх. Відтоді картини К. Білокур виставляли в багатьох містах світу. Один із найвидатніших малярів XX ст. іспанець П. Пікассо, побачивши її роботи в м. Парижі, захоплено вигукнув: «Якби ми мали художницю такого рівня, то змусили б заговорити про неї цілий світ».

Найчастіше мисткиня малювала квіти, іноді — пейзажі й портрети. Використовувала переважно олійні фарби.

Пісня про Кармалюка. Українці не припиняли боротьбу із загарбниками та визискувачами й у XIX ст., коли на наших землях цілком запанувала Російська імперія. Найлегендарнішою постаттю серед повстанців того часу став Устим Кармалюк (Кармелюк), який діяв на Поділлі.

- *Завдання основного рівня.* Який край називають *Поділлям*? Які ще історичні назви українських земель ви знаєте?

Майбутній народний заступник народився 1787 р. у с. Головчинці (тепер с. Кармалюкове на Вінниччині) у родині кріпаків. Юнаком його забрали до поміщицького маєтку. За непокірність пан віддав його в солдати на 25 років. Але незабаром Устим утік і, зібравши загін повстанців, почав нападати на поміщицькі маєтки, відбирати награбоване добро та повертати його бідним.

Повстанського ватажка не раз хапали царські жандарми, жорстоко катували й відправляли в Сибір на каторгу, але він, виявляючи чудеса героїзму й винахідливості, щораз утікав (близько десяти разів!). Наприклад, якось уночі під час бурі Кармалюк виламав ґрати, зібрав сорочки всіх співкамерників і зв'язав їх у довгу мотузку. До одного краю прив'язав камінь і закинув його за частокіл в'язниці. По цьому «висячому мосту» вибралися на волю всі арештанти — уранці наглядачі з подивом виявили порожню камеру. Через таку винахідливість і селяни, і вороги почали вважати Кармалюка характерником.

Протягом 23 років російська влада не могла здолати народного месника. У його загонах діяло майже 20 тис. селян, які здійснили понад тисячу нападів на визискувачів.

За спогадами сучасників, Устим був не дуже високим, але кремезним, надзвичайно сильним, а також розсудливим і справедливим. Не любив грабіжників, суворо карав злодіїв. Був досить освіченим, володів польською, російською та мовою ідиш[1].

Життя легендарного ватажка обірвалося 1835 р. — його було підступно, із засідки вбито царськими посіпаками. Тіло героя ще довго возили селами, щоб залякати людей. Поховали ж його в м. Летичеві (на Хмельниччині).

Удячний народ створив десятки легенд і переказів про свого заступника. Тарас Шевченко назвав його *славним лицарем*, багато письменників, композиторів, художників і скульпторів увіковічили його образ.

1. Скориставшись Інтернетом і матеріалами вашої бібліотеки, підготуйте повідомлення про життя й діяльність У. Кармалюка та втілення його образу в мистецтві.
2. Існує версія, що російський художник-кріпак Василь Тропінін (1776–1857), який перебував у ті часи на Поділлі, 1818 р. намалював портрет Кармалюка, але, щоб уникнути цензурних переслідувань, назвав його абстрактно — «Українець середніх років». Скориставшись Інтернетом, знайдіть аргументи, що підтверджують і заперечують цю версію. Які з них вам видаються переконливішими? Чому?

Ця пісня — один із найвідоміших творів про Устима Кармалюка.

За Сибіром сонце сходить

(Скорочено)

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте,
Ви на мене, Кармалюка,
Всю надію майте!

Повернувся я з Сибіру,
Та не маю долі,
Хоч, здається, не в кайданах,
А все ж не на волі.

Маю жінку, маю діти,
Та я їх не бачу,
Як згадаю про їх муку —
Сам гірко заплачу.

Зібрав собі славних хлопців,
Що ж кому до того?
Засідаєм при дорозі
Ждать подорожнього.

[1] *Їдиш* — єврейська мова з групи германських мов, якою послуговуються переважно центрально- та західноєвропейські євреї.

Чи хто їде, чи хто йде,
Треба їх спитати,
Як не має він грошей —
Треба йому дати!

Зовуть мене розбійником,
Кажуть — розбиваю.
Ще ж нікого я не вбив,
Бо й сам душу маю.

З багатого хоч я й візьму —
Убогому даю.
Отак гроші поділивши,
Я гріхів не маю.

Женуть мене вдень і вночі,
У всяку годину,
Ніде мені подітися,
Од журби я гину.

Пішов би я до дітей —
Красу мою знають:
Аби тільки показався,
То зараз вміймають.

Ой, прийдеться Кармалюку
Марне пропадати,
Бо немає пристанища
Ані своєї хати.

Прийшла туга до серденька:
Як у світі жити?
Світ великий і розкішний,
Та ніде ся діти!

Асесори[1], ісправники[2]
За мною ганяють,
Більше вони людей б'ють,
Як я гріхів маю.

У неділю дуже рано
У всі дзвони дзвонять.
Лише мене, Кармалюка,
Як звірюку гонять.

Нехай гонять, нехай ловлять,
Нехай заганяють,
Нехай мене, Кармалюка,
В світі споминають!

Текст цього твору, очевидно, *літературного походження*. За однією з версій, він належить Тимкові Падурі.

Пісня про Кармалюка припала до душі українцям. Багато хто вважав, що її автором є сам ватажок. Адже звучить вона як сповідь — від першої особи — і сповнена гірким болем людини, яка жертвує спокоєм, родинним щастям, свободою й навіть життям заради справедливості, любові до ближнього. Перед нами постає все життя героя: тяжка каторга, численні втечі із Сибіру, розлука з родиною, відбирання добра в багатих і розподіл його серед бідноти, поневіряння по лісах, жорстокі переслідування, передчуття неминучої загибелі.

Виливаються в пісні й болісні сумніви, роздуми Кармалюка над тим, чи можна насильством, грабунком долати суспільне зло, установлювати справедливість. Герой подумки веде діалог із можновладцями, які звинувачують його в розбійництві. Зауважує, що справжніми грабіжниками є саме вони, адже оббирають до нитки слабких і беззахисних. Він же повертає бідноті вкрадене в неї добро. І цим спокутує свій гріх насильства та грабунку. Кармалюк відчуває, що цей шлях боротьби зі злом сумнівний, але іншого просто не бачить.

---

[1] *Асе́сор* — державний чиновник, судовий виконавець у Російській імперії.

[2] *Испра́вник* — офіцерський чин у тогочасній російській поліції.

• *Завдання основного рівня*

1. Підтвердьте ці тези відповідними рядками з твору.
2. Припустимі, ефективні чи ні, на ваш погляд, Кармалюкові методи встановлення справедливості? Чи були в нього альтернативи насильницькому шляху?

Почуття й роздуми героя яскраво підкреслюють *художні засоби* твору. Скажімо, за допомогою паралелізму (перший і другий–четвертий рядки) висловлено заклик Кармалюка до соратників не зневірюватися, адже навіть каторга — ще не кінець, з неї можна втекти: «За Сибіром сонце сходить» — є надія на продовження боротьби.

• *Завдання основного рівня.* Знайдіть у тексті окличні речення, рефрени (повтори), риторичні запитання, порівняння. Які почуття вони увиразнюють?

1. Кармалюка називають *українським Робіном Гудом*. Згадайте балади про цього «шляхетного розбійника», а також роман В. Скотта «Айвенго», вивчені торік на уроках зарубіжної літератури. Що спільного й відмінного ви вбачаєте в історіях англійського й українського лицарів?
2. Кармалюк каже про себе: *«Хоч, здається, не в кайданах, а все ж не на волі»*. Як ви думаєте, що означає для нього справжня воля?

Ідею твору — трагізм і велич самопожертви героя заради скривджених людей, Батьківщини — тонко передає й мелодія, мінорна, сумовита, протяжна.

Знайдіть в Інтернеті відеокліп до пісні «За Сибіром сонце сходить» у виконанні А. Мокренка. Уявіть, що ви не знаєте української. Які б переживання викликали у вас у такому разі тільки мелодія й інтонація, тембр голосу співака?

Не дивно, що народ сприйняв пісню літературного походження як свою, фольклорну. Її співали в різних куточках України, записано майже тридцять варіантів цього твору. Поданий у підручнику текст записав 1919 р. фольклорист Гнат Танцюра від Явдохи Зуїхи (Євдокії Микитівни Сивак, 1855–1935). Це уславлена народна співачка. Народилася на Вінниччині, у кріпацькій сім'ї. Була неписьменною, але володіла феноменальною пам'яттю, хорошим природним голосом і своєрідною манерою виконання. Тільки уявіть собі: з її голосу Г. Танцюра записав 1008 народних пісень, майже 400 прислів'їв і приказок, 156 казок та інших творів. Воістину невичерпна скарбниця мудрості й таланту українського народу.

• *Підсумуйте вивчене*

1. Які пісні називають *історичними*?
2. Які тематичні групи історичних пісень ви знаєте?
3. Назвіть основні жанрові ознаки історичних пісень.
4. Які головні мотиви пісні «Зажурилась Україна»?
5. Які художні засоби, що використані в цьому творі, ви запам'ятали?
6. Що вам відомо про життя Івана Сірка?
7. Який наскрізний художній засіб використано в пісні «Та, ой, як крикнув же та козак Сірко»? Що він підкреслює?
8. Сформулюйте основні мотиви пісні «Ой Морозе, Морозенку».

9. Кого вважають прототипом образу Морозенка? Що вам відомо про цю людину?
10. Якими почуттями пройнята пісня «Чи не той то хміль»?
11. Чому саме з хмелем порівнює народ Б. Хмельницького?
12. Сформулюйте тему й ідею пісні «Максим козак Залізняк». Назвіть етапи розгортання сюжету цього твору.
13. Чому Устима Кармалюка називали *українським Робіном Гудом*?
14. Яку ідею утверджує початковий паралелізм у цьому творі?
15. Яким постає в пісні Кармалюк?

ПІСНІ МАРУСІ ЧУРАЙ

Ф. Самусєв. Маруся Чурай

Кожен фольклорний твір мав свого автора, але імена більшості з них стер невблаганний час. І лише зрідка крізь туман віків окреслюється схожа на легенду постать творця. До таких легендарних імен, за словами М. Стельмаха, належить і славнозвісна народна поетеса з Полтави Маруся Чурай. Про неї майже не збереглося архівних джерел (на сьогодні знайдено лише одне), адже пожежі й війни знищили документи полтавського магістрату (тобто міської управи). Але народ, захоплений її задушевними піснями та вражений сумною й романтичною долею, зберіг пам'ять про дівчину в численних переказах і легендах.

Постійно приваблює образ Марусі й професійних митців: про неї написано десятки творів. Це, зокрема, балада С. Руданського «Розмай», драма М. Старицького «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», повість О. Кобилянської «У неділю рано зілля копала», роман у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай», з яким ви ознайомитеся в 11 класі.

Отже, спробуємо реконструювати долю цієї «дівчини з легенди», зіставляючи скупі біографічні відомості, що дійшли до нас, та її пісні.

Маруся народилася 1625 р. (за іншими версіями — 1628 р. чи 1629 р.) у м. Полтаві в родині козацького старшини Гордія Чурая. Як одного з керівників козацького повстання, його було жорстоко страчено 1638 р. у Варшаві.

Маруся виросла гідною донькою славетного батька — щирою, чесною, запальною, талановитою, працьовитою. Тяжко переживаючи батькову загибель, вона, очевидно, і почала виливати тугу в піснях. Уже замолоду її поважали в місті — за дивовижний голос, уміння складати пісні, за щиру душу.

Зі спогадів сучасника: «Чорні очі її горіли, як вогонь у кришталевій лампаді; обличчя було біле, як віск, стан високий і прямий, як свічка, а голос... Ах що то за голос був!»

Звісно, така дівчина не мала відбою від залицяльників. Палко й вірно любив її Іван Іскра, син гетьмана Іскри-Остряниці, хоробрий козак, подвижник Б. Хмельницького. Але почуття свої приховував, бо знав, що Маруся кохає

іншого — Гриця Бобренка. Це був син хорунжого[1] Полтавського полку, теж гідний козак. В одній із пісень Маруся з ніжністю описує його:

Коли б же я знала, маляра б найняла,
Його біле личко я б намалювала.
Карі оченята, котрі я любила,
Його русі кудрі я б позолотила.

1648 р. Гриць, як і всі полтавські козаки, вирушив на війну. Довгі чотири роки дівчина чекала милого з походу. Розлука була нестерпною. Саме тоді Маруся, напевно, склала цю пісню, згадуючи мить прощання.

Засвіт встали козаченьки

Засвіт[2] встали козаченьки
В похід з полуночі,
Заплакала Марусенька
Свої я́сні очі.

Не плач, не плач, Марусенько,
Не плач, не журися,
Та за свого миленького
Богу помолися!

Стоїть місяць над горою,
А сонця немає...
Мати сина в доріженьку
Слізно проводжає.

«Іди, іди, мій синочку,
Та й не забаряйся.
За чотири неділе́ньки
Додому вертайся».

«Ой рад би я, матусе́нько,
Скоріше вернуться,
Та щось мій кінь вороненький
В воротях спіткнувся[3].

Ой Бог знає, коли ве́рнусь,
В якую годину;
Прийми ж мою Марусеньку
Як рідну дитину!

М. Пимоненко. У похід. 1902 р.

[1] *Хору́нжий* — звання в козацькому війську, охоронець сотенного чи полкового прапора (хоругви), прапороносець.

[2] *За́світ* — рано-вранці, до сходу сонця.

[3] Це вважалося поганою прикметою перед дорогою.

Прийми її, матусенько, —
Всі у Божій волі!
Бо хто знає, чи жив ве́рнусь,
Чи ляжу у полі?»

«Ой рада б я Марусеньку
За рідну прийняти,
Та чи буде ж вона мене,
Сину, шанувати?»

«Ой не плачте, не журітесь,
В тугу не вдавайтесь:
Заграв мій кінь[1] вороне́нький,
Назад сподівайтесь!»

Засвіт встали козаченьки
В похід з полуночі,
Заплакала Марусенька
Свої ясні очі.

Як бачимо, текст пісні щирий і зворушливий. Цьому сприяють численні літоти (пестливі слова). Живу, зриму картину прощання створює діалогічна форма побудови тексту.

• *Завдання основного рівня*

1. Підтвердьте ці спостереження відповідними рядками пісні.
2. Знайдіть астрономічні образи в тексті. Що вони, на ваш погляд, символізують?

Козаки так уподобали цю пісню, що незабаром перетворили її на свій бойовий марш. Журливу мелодію замінили на бадьоро-динамічну, скоротили текст, посилили мотив перемоги. Але все одно зберегли ім'я авторки. Воно стало символом дівочої вірності, чекання з походу, символом самої України, заради якої козаки йшли в кривавий бій.

Знайдіть в Інтернеті козацьку пісню «Засвіт встали козаченьки» («Засвистали козаченьки») і кліпи до неї. Як відеоряд передає дух пісні, а також осучаснює її?

Упродовж довгих років чекання єдиною розрадою для дівчини стали пісні, що одна за одною злітали з її серця. Зараз відомо 23 пісні Чура́ївни. Насправді ж було їх, напевно, значно більше.

Сумуючи за коханим, не маючи від нього жодної звістки, Маруся пішла на прощу до Києво-Печерської лаври, щоб помолитися за нього, за Полтавський полк, за всю Україну. Напевно, тоді, почуваючись особливо самотньою далеко від дому, вона створила одну з найсумніших своїх пісень.

Віють вітри, віють буйні

Віють вітри, віють буйні,
Аж дерева гнуться,
Ой як болить моє серце,
А сльози не ллються.

Трачу літа в лютім горі
І кінця не бачу.
Тільки тоді легше стане,
Як нишком поплачу.

Не поправлять сльози щастя,
Серцю легше буде,
Хто щаслив був хоч часочок,
Повік не забуде...

[1] *Кінь загра́в* — тобто загарцював (грайливо затупцював на місці), це вважалося доброю прикметою перед дорогою.

Єсть же люди, що і моїй
Завидують долі,
Чи щаслива та билинка,
Що росте у полі?

Що у полі, на пісочку,
Без роси, на сонці?
Тяжко жити без милого
І в своїй сторонці!

Де ти, милий, чорнобривий?
Де ти? Озовися!
Як я, бідна, тут горюю,
Прийди подивися.

Полетіла б я до тебе,
Та крилець не маю,
Щоб побачив, як без тебе
З горя висихаю.

До кого я пригорнуся,
І хто приголубить,
Коли тепер нема того,
Який мене любить?

Перед нами *пісенний монолог*, у якому дівчина виливає тугу за милим. У творі тонко розкрито всі порухи закоханої душі: відчай через розлуку, світлі спогади про колишнє щастя, які тепер ще глибше ранять серце, трепетне чекання омріяної зустрічі, надія та розчарування, нестерпний біль самотності.

- *Завдання основного рівня.* Пісня розпочинається традиційним фольклорним паралелізмом, переповнена літотами, риторичними запитаннями й окличними реченнями. Авторка використовує епітети, приховане порівняння, символ — *билина в полі*. Знайдіть ці художні засоби в тексті. Які функції вони виконують?

Коли вам доведеться задуматися над тим, що таке справжнє кохання, пригадайте цю пісню. У ній — відповідь.

1. Змоделюйте ситуацію від протилежного: Маруся розкриває переживання нещасливої любові, а якою в її сприйманні, судячи з пісні, є любов щаслива?
2. Яка з картин Т. Гордової, на ваш погляд, символізує щасливу, а яка нещасливу любов? Чому?

Т. Гордова.
Птахи, що летять. *1997 р.*

Т. Гордова.
Тобі, з тобою і без тебе. *1997 р.*

Ця пісня стала вельми відомою ще й тому, що її використав І. Котляревський у п'єсі «Наталка Полтавка», яку ви вивчатимете в 9 класі.

І ось, нарешті, Полтавський полк з перемогою повернувся з війни. Але це не принесло Марусі полегшення. Навпаки. Гриць чомусь почав її цуратися. Тодішній свій стан душі дівчина знову ж таки виповіла в пісні:

Болить моя головонька від самого чола:
Не бачила миленького ні тепер, ні вчора.
Ой бачиться, не журюся, в тугу не вдаюся,
А як вийду за ворота, од вітру валюся.
Ой бачиться, що не плачу, самі сльози ллються:
Од милого нема людей[1], од нелюба пллються.

Незабаром найтяжчі Марусині передчуття збулися: Гриць заручився з іншою. Його корислива мати незлюбила небагату сироту Чураївну, натомість єднала синові за дружину небогу самого полтавського полковника Галю Вишняківну. Неприязнь Грицевої матері Маруся вгадала ще в пісні «Засвіт встали козаченьки».

- *Завдання основного рівня.* Знайдіть у тексті твору рядки на підтвердження цієї думки.

Слабодухий Гриць підкорився зрештою материній волі. З горя Маруся кинулась у Ворсклу, але її врятував вірно й безнадійно закоханий у неї Іван Іскра. Зойк страшного відчаю вчувається у створеній тоді пісні:

Ой Боже ж мій, Боже, милий покидає,
Милий покидає, іншої шукає!
До іншої ходить, з іншою говорить,
Мене, молодую, до славоньки вводить.

Дівчина настільки любить Гриця, що зичить йому щастя навіть з іншою:

Буду Бога я просити, щоб ти був щасливий,
Чи зі мною, чи з другою — навік мені милий.

Після порятунку Маруся довго хворіла й, напевно, знову хотіла накласти на себе руки. Але якось її запросили на вечорниці. Як не дивно, вона згодилася прийти. Чи хотіла бодай трохи розвіятися, чи мала надію побачити там коханого. Гриць справді з'явився, проте не сам, а з молодою дружиною — веселий і щасливий.

Ревнощі, принижене дівоче самолюбство, спогади про колишнє щастя й клятви вірності, образа за зраду затуманили розум, скували кригою серце гордої козачки — у неї зародився страшний план помсти.

За кілька днів Гриць помер. Як це сталося, дівчина розповіла в пісні.

Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці

Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці,
Бо на вечорницях дівки-чарівниці.
Котрая дівчина чари добре знала,
Вона ж того Гриця та й причарувала.

[1] Тут маються на увазі свати.

Інша дівчи́на чорнобривая,
То чарівни́ченька справедли́вая.
У неділю рано зілля копала,
В понеділок переполоскала,

Як прийшов вівторок, зілля ізварила,
У середу рано Гриця отруїла.
Як прийшов четвер, то вже Гриць помер,
Як прийшла п'ятниця, поховали Гриця.

А в суботу рано мати дочку била:
— Ой нащо ж ти, доню, Гриця отруїла?
— Ой мамо, мамо, Гриць жалю не має,
Нащо ж Гриць, мамо, разом двох кохає!

Нехай він не буде ні їй, ні мені,
Нехай дістанеться та й сирій землі!
Така тобі, Грицю, за теє заплата —
Із чотирьох до́щок дубовая хата...

Пісня вражає своїм трагізмом. У ній переплітаються протилежні почуття — жаль і смертельна образа. У заспіві Маруся ніби попереджає коханого, щоб не ходив на вечорниці, бо буде біда. В образах двох дівчат-чарівниць піснярка зображає свою суперницю й себе саму. Далі ж послідовно описує свій злочин. Це — кара («заплата») за зраду. Козаки за стародавніх часів прощали багато гріхів, але за зраду карали смертю. Так учинила й козачка Чураївна.

Єдина людина, якій дівчина намагається пояснити причини свого вчинку, — мати. Напевне, тому, що материним голосом озивається з докором до Марусі її совість, її любляча душа.

Як припускають дослідники, пісня була створена ще до отруєння, бо в ній немає й натяку на каяття. Після смерті ж Гриця дівчина стя́милася, усвідомила всю жахливість і безповоротність заподіяного. Коли Грицеву труну виносили з церкви, Маруся кинулася до неї, обливаючись слізьми, поцілувала небіжчика й зізналась у своєму злочині. Можливо, тоді вона вперше й востаннє заспівала-заридала пісню про Гриця. Останню свою пісню...

Знайдіть в Інтернеті й послухайте пісню «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» у виконанні Марії Миколайчук. Як змінилося ваше сприйняття тексту після прослуховування? Які переживання увиразнює співачка інтонаціями й тембром голосу?

За кілька днів суд виніс дівчині смертний вирок. Але в останній момент, коли її вже підводили до плахи, Іван Іскра привіз універсал від Б. Хмельницького, яким Марусі дарували життя — «у пам'ять героїчної загибелі батька й заради чудових пісень, що вона їх складала». Іскра зумів переконати гетьмана, що дівчина вчинила злочин у крайньому відчаї, адже «в розумі ніхто не губить, кого щиро любить». Діялося це влітку 1652 р.

1. А на ваш погляд, чи можна однозначно оцінити Марусин учинок? Чому? Чи заслуговувала вона кари?
2. Прижиттєвих зображень Марусі не збереглося. Уміщений портрет (с. 29) художник Ф. Самусєв створив на основі описів очевидців. А якою ви уявляєте дівчину-піснярку? Складіть усний словесний її портрет (чи намалюйте). Зверніть увагу: окремі елементи своєї зовнішності Маруся згадує в піснях.

Однак помилування не врятувало Марусю: вона продовжувала марніти, слабнути й за кілька місяців померла. Її душа просто не змогла далі жити без коханого. Але продовжує жити й зціляти людські серця її співоче слово.

«Три віки ходить пісня Марусі Чурай по нашій землі, три віки любові вже подарувала дівчина людям. А попереду — вічність, бо велика любов і велика творчість — невмирущі» *(М. Стельмах)*.

- *Підсумуйте вивчене*

1. Обґрунтуйте тезу про те, що пісні Марусі Чурай автобіографічні.
2. Виразно прочитайте напам'ять (або заспівайте) пісню «Засвіт встали козаченьки».
3. Які переживання й за допомогою яких художніх засобів Маруся виповідає в пісні «Віють вітри, віють буйні»?
4. Які протилежні почуття переплітаються в пісні «Ой не ходи, Грицю...»?
5. Чому дослідники вважають, що пісня була складена ще до смерті Гриця?

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ

Предметом особливої гордості кожного великого, духовно багатого народу є його прадавній *героїчний епос*, тобто великі поетичні твори, що оповідають про історію народу, важливі події, славетних героїв. Греки пишаються «Іліадою» та «Одіссеєю» Гомера (про ці твори ви довідаєтеся незабаром на уроках зарубіжної літератури), індійці — «Махабхаратою» і «Рамаяною», французи — «Піснею про Роланда», карели та фіни — «Калевалою», вірмени — «Давидом Сасунським», киргизи — «Манасом», українці ж — неповторними билинами й думами.

- *Завдання основного рівня.* У курсі зарубіжної літератури торік ви вивчали билини. Пригадайте жанрові особливості цих творів. Які є цикли билин? Про що розповідає билина «Ілля Муромець і Соловей-Розбійник»?

Думи як жанр. Приблизно з XV ст. в Україні замість билин набули популярності думи. Цей жанр існує тільки в нашому фольклорі.

Теорія літератури

Ду́ми — це великі народні пісенно-розповідні твори історико-героїчного й соціально-побутового змісту, що виконувалися речитативом.

Речитати́в (від латин. *читати вголос*) — протяжний спів-проказування.

Епічна розповідь про певні події в думі часто супроводжується ліричними, суто пісенними уривками, тому співець і використовував речитатив: окремі рядки протяжно промовляв, а інші — проспівував.

Основні художні особливості дум:

1. Речитативний спосіб віршування — це наспівне промовляння, при якому головні наголоси та їх кількість у рядку визначає мелодія: коли мелодія повільна, наголосів менше, якщо швидка — більше.

2. Нерівноскладовість рядка — переважно від 9 до 13 складів.

3. Відсутність строфи (куплета), натомість поділ тексту на окремі уступи (або тиради, періоди), у яких висловлюється певна завершена думка, кожен із них містить від 2 до 20 рядків.

4. Усталена композиція: за́спів (запла́чка); розповідь з численними ліричними відступами; кінцівка (славослів'я). Оскільки заспів розповідає переважно про якусь трагічну подію, то його й називають ще *заплачкою*; наприкінці ж думи зазвичай прославляються, звеличуються її герой і слухачі, тому й іменують цю частину *славослів'ям*.

5. Традиційні поетичні засоби: переважно дієслівна рима; постійні епітети й порівняння («Ой у *святу* ж то було неділю — *не сизі орли заклекотали*,/ Як то *бідні, безщасні* невольники у *тяжкій* неволі заплакали»); тавтологічні звороти *(думає-гадає, хвалить-вихваляє)*; риторичні звертання, повтори *(«Татарко, татарко! Ой чи ти думаєш те, що я думаю?..»)*.

Думи споріднені з історичними піснями. У них подібна тематика, часто одні й ті ж персонажі, але думи більші за обсягом, мають складніший, деталь-ніший сюжет, їх виконують речитативом, тоді як пісні співають.

До нашого часу дійшло майже 50 сюжетів дум із численними варіантами, хоча в давнину їх існувало значно більше. Уперше дума згадується в польському літописі 1587 р. Найдавніший же запис зразка цього жанру, що зберігся досі, датовано 1684 р. Це — «Дума про козака Голоту». У науковий обіг термін «дума» увів перший ректор Київського університету М. Максимович 1827 р.

За змістом думи поділяють на дві основні групи: історико-героїчні й соціально-побутові.

Основні теми *історико-героїчних* дум:

1) турецько-татарська неволя («Невольницький плач»);

2) утеча з ворожого полону («Втеча трьох братів з города Азова»);

3) визволення невільників («Дума про Марусю Богуславку», «Дума про Самійла Кішку»);

4) боротьба з татарсько-турецькими завойовниками («Дума про козака Голоту»);

5) смерть козака-воїна («Дума про Івася Коновченка»);

6) соціальні суперечності серед козацтва («Козак нетяга Фесько Ганджа Андибер»);

7) події Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького («Хмельницький та Барабаш», «Іван Богун», «Перемога під Корсунем»);

8) Революція 1905 р. в українському селі («Чорна неділя в Сорочинцях»);

9) трагедія колективізації й Голодомору 1933 р. («Дума про голод»).

У *соціально-побутових* думах поетично відтворено проблеми родинних взаємин, добра і зла, правди та кривди («Бідна вдова і три сини», «Сестра і брат»).

Українські кобзарі. Духовними вчителями, наставниками більшості народів у прадавні часи були їхні співці (поети-музи́ки). Вони зберігали й передавали наступним поколінням знання про минуле, віру, традиції предків, були попередниками нинішніх журналістів. Постійно подорожуючи, першими дізнавалися про новини й ділилися ними з багатьма людьми. Отже, формували громадську думку. У Стародавній Греції це були поети-кіфареди, у Скандинавії — скальди, у Монголії, Середній Азії — акини, у середньовічній Європі — трубадури, а в Україні — кобзарі.

Виконання дум — особливо складне мистецтво. Тому до нього вдаються лише обдаровані й спеціально підготовлені вмільці. Традиційно думи виконують у супроводі таких народних інструментів, як бандура, кобза й ліра. Через те й виконавців дум називають *бандуристами, кобзарями, лірниками*. Узагальнено ж усіх українських народних співців прийнято іменувати *кобзарями*.

Скориставшись матеріалами вашої бібліотеки й Інтернету, підготуйте повідомлення про бандуру, кобзу й ліру — будову, специфіку кожного з цих інструментів, їх історію, можливо, продемонструйте й запис звучання.

Бандура

Кобзарське мистецтво зародилось у сиву давнину, ще в руські часи. Кожен козак зазвичай був не лише досвідченим воїном, а й удатним співаком і музикою (пригадайте традиційний образ козака Мамая з народних картин).

У XVI–XVIII ст. творцями й виконавцями дум були скалічені, сліпі чи просто старі козаки, тобто учасники й очевидці змальованих подій. У XIX–XX ст. кобзарством займалися наділені талантом народні співці, переважно літнього віку сліпці. Вони виконували думи, історичні пісні, псалми (християнські пісні), розповідали легенди, перекази, казки, повідомляли останні новини.

Кобза

Найчастіше кобзаря супроводжував поводи́р (чи міхоно́ша). Це були хлопчики, іноді й дівчатка-сироти, які допомагали старому в дорозі.

Коли в село чи місто заходив кобзар, це було справжнім святом для всієї громади. Люди залишали нагальні справи й збиралися на майдані. Звеселяли душі, слухаючи жартівливих пісень, або й під запальну музику бралися танцювати «Гопака́» чи «Мете́лицю», сумували, слухаючи думу чи пісню про страждання й подвиги наших предків. Так діти, молоді люди довідувалися про тяжку турецьку неволю, про завзятого козака Голоту, що *«не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота»*, про великого гетьмана Б. Хмельницького та його полковників-побратимів Кривоноса, Богуна, Нечая, Морозенка, про безстраш-

Ліра

них гайдамаків. Переконувались, яка непростима ганьба — зрада свого народу. Скажімо, на прикладі гетьмана Івана Барабаша́, якого за прислужництво полякам навіки затавровано в «Думі про Хмельницького й Барабаша́». Слухаючи думу «Буря на Чорному морі», пересвідчувалися, що гідною є лише та людина, яка шанує батька-матір, рід, громаду, Бога, береже свою честь.

Прочитайте поезію Т. Шевченка «Перебендя» та коментар до неї (наприклад, в Інтернеті за адресою: http://litopys.org.ua/shevchenko/shev111.htm). На основі цього твору розкажіть і процитуйте, як спілкувалися з людьми кобзарі, які твори виконували, чому іноді намагалися залишатися на самоті.

О. Сластіон. Портрет кобзаря Самійла Яшного. *1903 р.*

В Україні завжди дуже поважали цих сивих мудреців, називали *Божими людьми*. Кожен господар уважав за честь запросити до себе в дім мандрівного співця, нагодувати, прихистити на ніч. Ці співці супроводжували козаків у походах — розраджували на дозвіллі, а в бою підтримували звитяжний дух і лицарську доблесть. На Запорозькій Січі, а потім і на Кубані, була навіть спеціальна кобзарська школа, де готували співців-воїнів. Відомий переказ: якось у лютій битві між козаками й турками ніхто ніяк не міг здобути перемогу. Тоді отаман дав наказ кобзарській сотні підтримати вояків. Як заграли кобзарі «Метелицю» під градом стріл і куль, неначе хто підмінив утомлених козаків. З гиком і свистом вони рушили в контратаку. Вороги не витримали навального удару й у паніці кинулися тікати.

Кобзарі зазвичай не мали свого дому. Їхнім майном були посох, торбина із сухарями та «дружина мальована» — кобза, бандура чи ліра. На старість вони впрошувалися до добрих людей дожити віку або й помирали край дороги. Тоді небіжчика хоронила громада найближчого села, його улюблений інструмент було прийнято залишати на могилі.

Незважаючи на це, народні співці сприймали своє покликання служити громаді, Україні й мистецтву як Божий дар і високо цінували. Увійти до їхнього товариства було не так просто. Кобзарі утворювали братства, у яких діяли свої закони й традиції. Братчики поділялися на майстрів та учнів. Супроводжуючи майстра, учень кілька років опановував кобзарське мистецтво.

Закономірно, що образ кобзаря став живим утіленням українського духу. До нього постійно звертаються професійні митці — письменники, композитори, художники, майстри театру й кіно.

Як визнавав найвидатніший український поет Т. Шевченко, його талант зростав на думах і піснях кобзарських. Невипадково свою славетну поетичну збірку митець назвав «Кобзар» і відкрив її саме віршем «Думи мої, думи мої...». Образ кобзаря як духовного провідника української нації наскрізний у творчості генія.

Найвідоміші кобзарі XIX–XX ст. — Остап Вересáй, Михайло Крáвченко, Гнат Гончаренко, Єгор Мовчáн, Євген Адамцéвич та ін.

Для допитливих

«Гомером у селянській свиті» називали в XIX ст. ***Остапа Вересая*** (1803–1890), який кобзарював майже 70 років і прославив Україну по всій Європі. Він народився в с. Калюжинцях на Полтавщині (тепер Чернігівщина) у сім'ї кріпаків. Його батько був незрячим і заробляв на прожиття грою на скрипці. У чотирирічному віці Остап теж утратив зір. Змалку хлопець захопився музикою й співом під впливом батька та кобзарів, які часто зупинялись у їхній хаті. Учився почергово в трьох кобзарів. Умів виконувати пісні чи думи з особливим емоційним напруженням.

Пам'ятник О. Вересаєві в с. Сокиринцях. *1978 р.*

Кобзар був знайомий із письменниками П. Кулішем і П. Чубинським (автором слів Гімну України), композитором М. Лисенком, художником О. Сластіоном і з іншими видатними діячами вітчизняної культури. Вони записали від О. Вересая безліч фольклорних скарбів, популяризували його творчість. Довідавшись про цього народного самородка, Т. Шевченко надіслав йому грошей та свого «Кобзаря» з автографом.

Знаменитий кобзар дожив віку в с. Сокиринцях на Чернігівщині, де П. Чубинський на власний кошт збудував йому хату.

Дивовижний талант «українського Гомера» високо цінували не лише співвітчизники, а й зарубіжні гості, яким таланило його слухати. Скажімо, французький професор Луї Леже, уражений Вересаєвими думами й піснями, почав гаряче пропагувати українську культуру, читав курс української мови. На надзвичайній цінності творчості кобзаря наголошував професор Оксфордського університету Вільям Морфілл. А австрійський письменник Райнер Марія Рільке відтворив його образ в оповіданні «Пісня про правду».

У всі часи вороги люто переслідували й карали кобзарів, розуміючи, що вони пробуджують в українців жагу до волі, до незалежності. Так, після розгрому Коліївщини поляки в містечку Кодня впродовж сорока днів катували й страчували гайдамаків. Серед інших лицарів прийняли там мученицьку смерть, не скорившись ворогу, і багато кобзарів. Збереглися імена деяких із них: Прокіп Скряга, Петро Соковий, Василь Варченко.

Переслідувала кобзарів і російська імперська влада. Скажімо, Емським указом 1876 р. їм було заборонено виступати на сцені. Поліція нещадно била сліпих співців, які намагалися зайти до великих міст.

Після встановлення комуністичного режиму кобзарів оголосили «неблагонадійними елементами» й, прирівнявши до жебраків, піддавали гонінням. Усі спроби встановити над ними контроль і перетворити на оспівувачів влади закінчилися нічим. Багато кобзарів загинуло під час Голодомору 1933 р. Нарешті взимку 1934 р. народних співців скликали в м. Харків (тодішню столицю радянської України) нібито на з'їзд. Усіх «делегатів» повантажили в ешелон і вивезли за місто, де заздалегідь були викопані траншеї. Кобзарів і їхніх мало-

Гурт кобзарів.
Світлина. Початок XX ст.

Пам'ятник репресованим кобзарям у м. Харкові. *1997 р.*

літніх поводирів вишикували в шеренгу й розстріляли. Музичні інструменти спалили поруч із закиданими траншеями. Загалом у часи сталінського терору було знищено, за різними підрахунками, від 200 до 337 народних співців.

До початку Другої світової війни в Україні не залишилося жодного мандрівного кобзаря.

Згодом кобзарське мистецтво почало відроджуватися в іншій, професійній, формі. Багато років виступає в Україні й по всьому світу уславлена *Національна заслужена капела бандуристів ім. Г. Майбороди*. Її особливість полягає в тому, що, як було заведено здавна, артисти одночасно співають і грають на бандурі, нині в колективі працює понад 50 співаків-музикантів.

З державним відродженням України з'явилися й талановиті постаті нових кобзарів, які продовжують традиції великих попередників, виконують і сучасні патріотичні пісні на слова поетів-класиків. Серед таких майстрів — брати Василь і Микола Литвини, Василь Нечепа, Михайло Коваль, Василь Жданкін та ін. Уже понад чверть століття працює школа кобзарського мистецтва в с. Стрітівці на Київщині.

Отже, справджуються пророчі слова Т. Шевченка: *«Наша дума, наша пісня / Не вмре, не загине... / От де, люде, наша слава, / Слава України!»*

Маруся Богуславка

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.
Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невільників.
То вони тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видають.
То до їх дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Приходжає,
Словами промовляє:

«Гей, козаки,
Ви, біднії невільники!
Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера?»
Що тоді бідні невільники зачували,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
По річах познавали,
Словами промовляли:
«Гей, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко!
Почім ми можем знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видаєм,
То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера».

Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Теє зачуває,
До козаків словами промовляє:
«Ой, козаки,
Ви, біднії невільники!
Що сьогодні у нашій землі християнській Великодняя субота,
А завтра святий празник, роковий день Великдень».
То тоді ті козаки теє зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,
Дівку бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:
«Та бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя й долі собі не мала,
Як ти нам про святий празник, роковий день Великдень сказала!»

То тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Теє зачувала,
Словами промовляла:
«Ой, козаки,
Ви, біднії невільники!
Та не лайте мене, не проклинайте,
Бо як буде наш пан турецький до мечеті від'їжджати,
То буде мені, дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,

На руки ключі віддавати;
То буду я до темниці приходжати,
Темницю відмикати,
Вас всіх, бідних невільників, на волю випускати».

То на святий празник, роковий день Великдень,
Став пан турецький до мечеті від'їжджати,
Став дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбає, —
До темниці приходжає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків,
Бідних невільників,
На волю випускає
І словами промовляє:
«Ой, козаки,
Ви, бідній невільники!
Кажу я вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте,
Тільки, прошу я вас, одного города Богуслава не минайте,
Моєму батьку й матері знати давайте:
Та нехай мій батько добре дбає,
Ґрунтів, великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
З неволі не викупає,
Бо вже я потурчилась, побусурменилась
Для розкоші турецької,
Для лакомства нещасного!»

М. Дерегус. Маруся Богуславка. *1950 р.*

Ой визволи, Боже, нас, всіх бідних невільників,
З тяжкої неволі,
З віри бусурменської,
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!
Вислухай, Боже, у просьбах щирих,
У нещасних молитвах
Нас, бідних невільників!

Розкрита в думі *тема жіночої долі* — одна з найпопулярніших в українському фольклорі.

Героїні «Думи про Марусю Богуславку» начебто ще й поталанило: її купив турецький вельможа (паша або й султан), очевидно, полюбив, тому взяв за дружину, довіряє їй ключі від своїх володінь. Але, здобувши волю, багатство та владу, Маруся не зачерствіла душею, не забула рідну землю й християнську віру. Вона щиро співчуває бідним невільникам-землякам, пам'ятає й потай шанує наші свята, сумує за Україною й батьками. Тому просить бранців передати рідним вісточку, аби знали, що вона жива, і не так журилися.

Але разом з тим Богуславка цілком усвідомлює, що виявила слабодухість — «потурчилась, побусурменилась» (тобто прийняла іслам). Отже, дорогу до рідного краю їй заказано назавжди.

- *Завдання основного рівня*

1. Як у думі змальовано існування козаків у неволі?
2. Чому Маруся саме на Великдень вирішує врятувати земляків? У чому суть цього свята, що воно символізує?
3. Чому козаки спочатку розгнівалися на Богуславку, коли та згадала про найбільше християнське свято?
4. З чого видно, що Маруся усвідомлює свій гріх і кається? А як ви оцінюєте Марусин перехід у віру її поневолювачів?

Визволення бранців-українців — справжній подвиг. Учинок Марусі засвідчує її милосердя, відданість Батьківщині, її протест проти поневолення.

- *Завдання основного рівня.* Уважно перечитайте думу, знайдіть у тексті перераховані (с. 35–36) художні особливості дум.

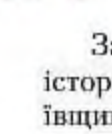

Знайдіть в Інтернеті й послухайте думу «Маруся Богуславка» у виконанні одного із сучасних кобзарів — Михайла Коваля, Миколи Бу́дника чи Василя Кири́лича. Якими засобами вокально-музичного мистецтва виконавець передав настрій, ідею твору?

За народними переказами, Маруся — реальна історична особа. Народилася в м. Богуславі на Київщині, була донькою священика Покровської церкви. Під час набігу ординці забрали її разом з двома сестрами в ясир. Дуже вродливу Марусю придбали на невільницькому ринку для знатного турецького паші. Ставши його дружиною, полонянка могла б спокійно жити в розкошах. Але туга за рідним краєм, жаль до нещасних бранців ятрили її душу. Дочекавшись сприятливої нагоди, Маруся допомогла втекти з неволі семистам козакам. За це полонянку скарали на смерть. У пам'яті ж українців вона стала символом вірності Батьківщині, своєму народові. 1981 р. у центрі м. Богуслава, на скелястому березі річки Росі, на тому місці, де колись стояла Покровська церква, було урочисто відкрито пам'ятник Марусі.

Пам'ятник Марусі в м. Богуславі

Утім, прототипів героїні думи, напевно, було багато. Пригадати хоч би історію найвідомішої українки XVI ст. Насті Лісовської (1505–1561), яка, полонена татарами, стала дружиною турецького султана Сулеймана й відома нам як Роксолана. Здобувши авторитет і владу в Османській імперії, вона намагалася обмежити напади турків на Україну.

Дума «Маруся Богуславка» була дуже популярною, відомо майже 10 її варіантів. Тарас Шевченко подав її у своєму букварі, бо вважав, що саме з такого високохудожнього й патріотичного твору треба починати народну освіту.

Зворушлива й трагічна історія Марусі Богуславки привабила багатьох митців: П. Куліш написав на основі думи поему, І. Нечуй-Левицький і М. Старицький — драми, І. Багряний і Г. Тютюнник — романи, Л. Костенко — роман у віршах, М. Лисенко створив оперу.

• *Підсумуйте вивчене*

1. Що таке *думи*? Які основні художні особливості цих творів?
2. На які групи поділяються думи? Чим зумовлений цей поділ?
3. Розкажіть про життя та покликання кобзарів. Чому і як їх постійно переслідували вороги України?
4. Яких давніх і сучасних кобзарів ви знаєте?
5. У яких формах розвивається кобзарське мистецтво нині?
6. Підготуйте складний план думи «Маруся Богуславка».
7. Охарактеризуйте образ Марусі. Обґрунтуйте своє ставлення до неї.
8. Що ви знаєте про прототипів цього образу?
9. Складіть невелику *(на 3–5 хв)* усну розповідь на одну з тем:
   - Кобзарі — духовні провідники української нації.
   - Чому пісні Марусі Чурай і тепер зворушують душі українців?
   - Чому вчинок Марусі Богуславки є подвигом?

   Урахуйте вимоги до цього висловлювання:
   — ***Розповідь*** — це усний, зв'язний, логічний і послідовний виклад певної теми. У ній має бути вступ, основна частина й висновок;
   — розповідати потрібно жваво, емоційно, образно, висловлюючи й власну оцінку аналізованих фактів;
   — особливу увагу треба звертати на культуру мовлення, зокрема правильне наголошування слів (орфоепію).

Прочитайте на дозвіллі

1. *Тулуб Зінаїда.* Людолови: у 2 т. — Сімферополь : Таврія, 1980.
2. *Старицький Михайло.* Богдан Хмельницький. — К. : Дніпро, 1991.
3. *Мушкетик Юрій.* Яса. — К. : Рад. письменник, 1987.
4. *Глухенький Микола.* Коліївщина. — К. : Дніпро, 1989.
5. *Старицький Михайло.* Кармелюк. — К. : Дніпро, 1971.
6. *Литвин Микола.* Струни золотії. — К. : Веселка, 1994.
7. Дівчина з легенди: Маруся Чурай. — К. : Дніпро, 1974.
8. *Багряний Іван.* Маруся Богуславка. — К. : Юніверс, 2006.

СВІТ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

ЩО́ ТАКЕ ПО́ЕЗІЯ

Цілком закономірно, що вивчення авторської літератури ми розпочинаємо з поезії. Адже са́ме поетичне слово є чи не найбільшою окрасою українського письменства. Видатні поети-класики Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, П. Тичина, Є. Плужник, М. Рильський, Є. Маланюк, В. Симоненко, Д. Павличко, І. Драч, В. Стус, Л. Костенко, В. Герасим'юк і багато інших створили мистецькі шедеври світового рівня.

• *Завдання основного рівня*

1. Пригадайте імена поетів, яких ви вивчали раніше. Чим вам запам'яталися їхні твори?
2. У чому своєрідність поезії?

♦ Якщо в прозі переважає *епічність* (тобто змалювання подій та їх учасників), то в поезії — *ліризм* (вираження почуттів і думок людини).

♦ Якщо проза передає більше *інформації*, то поезія — *емоційної енергії*, відкриває позасвідомі глибини людської душі, найзагадковіші грані буття.

♦ Нарешті, на відміну від прозової, поетична мова ритмізована.

Теорія літератури

Ритм (від грецьк. *узгодженість*) — це впорядкований рух, періодичне повторення певних явищ у житті чи мистецтві (зміна пір року, стук серця, музична мелодія тощо). Поетичний ритм досягається завдяки рівномірному повторенню рим, складів і наголосів (віршовому розміру), строф.

• *Завдання основного рівня*

1. Уважно роздивіться репродукцію картини О. Шупляка́ «Наша дума, наша пісня...» (с. 45). Віддаліть її від себе, а потім наблизьте, зосередьте увагу на полотні в цілому, а потім на кожній деталі зокрема. Перед нами аж трирівневе зашифроване зображення. Спробуйте розшифрувати його.

Для допитливих

Олег Шупля́к — сучасний український художник. Народився 1967 р. у с. Бі́ще на Тернопіллі. Навчався на архітектурному факультеті Львівської політехніки. Викладає в Бережанській дитячій художній школі. Характерна ознака стилю митця — техніка двовзо́рів. Так він називає картини-ілюзії з подвійним змістом. Серед відомих робіт майстра — «Кобзар», «Благовіщення», «Сільський пейзаж», «Спас», «Богоматір», «Мені тринадцятий минало», «Дух свободи», «Іду на ви! Святослав Хоробрий» та ін.

2. Порівняйте своє трактування з тим, яке пропонує сам автор. Це — картина-ілюзія, яка символічно зображає українську літературу. Насамперед її символізує обрис Т. Шевченка, що складається з постаті кобзаря та обрисів Лесі Українки й І. Франка. Портрет Лесі Українки, своєю чергою, створено з постатей героїв найвидатнішого шедевру письменниці — «Лісової пісні», а портрет І. Франка — з пейзажу

давнього українського села. Доповнює символічне узагальнення обрис «Русалки Дністрової» — так називалася перша україномовна книжка на Західній Україні (про цих авторів і ці твори ви більше довідаєтесь у наступних класах).

3. Як ви думаєте, така манера художника ближча до прози чи до поезії? Чому?

Найглибше природу поезії розкривають самі поети.

♦ ***Іван Франко***: «Поет розширює зміст нашого внутрішнього "я", зворушуючи його до ... глибини».

♦ ***Ліна Костенко***: «Поезія — це завжди неповторність, / Якийсь безсмертний дотик до душі».

♦ ***Василь Стус***: «Митець потрібен своєму народові та й усьому світові тільки тоді, коли його творчість зливається з криком його нації»; «Без справжнього відкриття, справді нового бачення світу годі написати путящого вірша».

♦ ***Райнер Марія Рільке*** *(австрійський поет)*: «Вірші не є, як уважають, почуттями: почуття з'являються в нас рано, а вірші — з досвідом. Задля одного-єдиного рядка треба побачити багато міст, людей і речей, треба знатися на тваринах, треба відчувати, як літають птахи, і знати рух, яким маленькі квітки розкриваються вранці. Треба вміти пригадувати шляхи в незнаних місцинах, несподівані зустрічі й наближення розлук...»

♦ ***Ґабс*** *(сучасний французький поет)*: «Цінність поетів у тому, що вони здатні помічати душі речей»; «Поезія цілком пристосована до нинішнього життя. Вона, як Інтернет: у неї можна зайти й вийти, коли заманеться; можна прочитати один вірш, а можна п'ять, можна почати з будь-якого місця, тоді як з романами така річ не проходить — їх треба читати послідовно, якщо хочемо зрозуміти, про що йдеться».

1. Як ви розумієте кожен із цих висловів? Які особливості поетичного мистецтва в них підкреслено?
2. Пригадайте вивчені торік поетичні твори Т. Шевченка («Мені тринадцятий минало...», «Тополя», «Заповіт»), Л. Костенко («Чайка на крижині», «Дощ полив...», «Кольорові миші»), В. Симоненка («Лебеді материнства», «Ти знаєш, що ти — людина?»), А. Малишка («Пісня про рушник»), О. Ольжича («Захочеш — і будеш...»), О. Теліги («Сучасникам»). Які з наведених вище думок можна підтвердити, проілюструвати цими творами?

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

1814–1861

Тарас Шевченко — геніальний поет, мислитель, художник. Його ім'я займає почесне місце в ряду найвищих духовних авторитетів людства — поруч із Гомером, Ш. Руставелі, Нізамі, В. Шекспіром, М. де Сервантесом, Й. Ґ. Ґете, О. Пушкіним, А. Міцкевичем, Ф. Достоєвським.

Він зумів найповніше виразити українську душу, найзаповітніші прагнення нашого народу, точно визначив перспективи розвитку України, тому й піднявся на височінь національного поета.

«Тарас Шевченко чи не найвидатніший за народністю поет нашої планети, а для України він ще й Пророк, Месія, Рятівник нації. Його глибокомудрий "Кобзар" недаремно народ назвав *другим Євангелієм*, а його автора — синонімом до слова *Україна*. Шевченко — наш Усесвіт, наш патент на благородство перед людством. Багато українських письменників, навіть геніальні Іван Франко та Леся Українка, уважали його своїм учителем, володарем у царстві духу, у царстві людської культури» *(Б. Степанишин, літературознавець, професор)*.

- *Завдання основного рівня.* Що вам запам'яталося про життя та творчість цього митця з вивченого в попередніх класах?

Узагальнимо вивчене й поведемо мову про доросле життя митця.

Тарас Григорович Шевченко народився *9 березня 1814 р.* у *с. Мо́ринцях* на *Черкащині* в родині кріпаків. Дитинство провів у сусідній Кири́лівці. Дуже символічним, цілком відповідним його вдачі й майбутній долі ім'ям наділили хлопця: Тарас у перекладі з давньогрецької — «бунтар».

Рано залишився круглим сиротою, був козачком (дрібним слу́жкою-пои́хачем) у маєтку поміщика Енгельгардта. Коли пана, офіцера російської армії, призначили на службу в м. Ві́льно (тепер м. Вільнюс, столиця Литви), а згодом — у м. Петербург, він забрав на чужину серед інших слуг і 15-річного Тараса.

Помітивши пристрасть хлопця до малювання, пан вирішив отримати власного кріпосного художника. Тому віддав його в науку до майстра малярського цеху В. Ширя́єва.

Учитель виявився дуже суворим і корисливим. Учні й підма́йстри мусили працювати по 12–14 годин на добу, жили на холодному горищі, погано харчувалися. Але Тарас терпляче зносив усі злигодні, аби тільки стати художником.

Близько 1836 р. Т. Шевченко випадково познайомився зі своїм земляком, студентом Академії мистецтв Іваном Сошéнком, який перейнявся долею сироти-кріпака. Він увів юнака в коло діячів української і російської культури, які працювали тоді в м. Петербурзі. Вони високо оцінили малярський талант Т. Шевченка й вирішили викупити його з кріпацтва. Зібрали для цього чималі кошти. Але Енгельгардт вимагав дуже велику на той час суму — 2500 рублів. Зібраних грошей не вистачало. Вихід запропонував славетний художник К. Брюллóв. Він намалював портрет поета, учителя дітей царя В. Жуковського. Картину розіграли в лотерею в імператорській родині, одержавши за неї 1000 рублів.

Т. Шевченко. Циганка-ворожка. *1841 р.*

І ось 22 квітня 1838 р. Тарас Шевченко отримує омріяну волю. Визволителям поет дякуватиме все життя, не раз згадуватиме їх добрим словом у своїх творах.

Ставши вільним, юнак одержав змогу навчатися в Академії мистецтв. Він захоплено надолужував згаяні роки — відвідував лекції з філософії,

теорії мистецтва, математики, географії, історії, літератури, медицини, дуже багато читав, милувався шедеврами світового малярства в Ермітáжі[1] й інших галереях.

За кілька років Т. Шевченко став досить популярним художником у Петербурзі, отримував чимало замовлень, міг би спокійно й безбідно жити.

Проте його почало щораз більше вабити інше захоплення — поезія, і то україномовна, вільнолюбна, антиімперська. Він добре розумів, що ані багатства, ані слави це захоплення йому не принесе у ворожому, імперському світі, радше навпаки. І все ж сміливо пішов за своїм покликанням.

Т. Шевченко. Автопортрет

1840 р. з'явилася перша збірка молодого поета під назвою *«Кобзар»*. Вона складалася лише з восьми творів, але спричинила вирішальний вплив на всю подальшу історію й культуру України.

Книжка вразила читачів живою багатющою українською мовою, глибинним безоглядним патріотизмом, зверненням до козацької доби, закликом відродити вільнолюбний дух предків. Поезії Т. Шевченка швидко поширювалися по Україні, їх переписували, вивчали напам'ять навіть неписьменні селяни. Нерідко й дворяни заново вивчали вже забуту рідну мову, щоб почитати «Кобзар». Слідом за першою книжкою з'явилися нові публікації, зокрема масштабна поема *«Гайдамаки»*. І знову успіх, загальнонаціональне визнання.

Поява Шевченка-поета переконала українців, що наша нація має давню, славетну історію, величезний духовний потенціал, а отже, обов'язково відродиться, знову стане вільною й незалежною державою.

Імперська чужина гнітила поетову душу. За першої ж нагоди навесні 1843 р. він відвідує Батьківщину — після 14-літньої розлуки. Земляки радо вітали Т. Шевченка як національного героя. А він намагався побувати в різних куточках рідного краю, щоб дізнатися про його реальне становище. Побачене тяжко засмутило митця. «Скрізь був і скрізь плакав», — напише він згодом. Загарбники безсоромно грабують і денаціоналізують Україну; замучене селянство деградує в кріпосницькому ярмі; панство (і не тільки чуже, а й своє) безжально визискує простолюд і зросійщується; інтелігенція, замість захищати свій народ, слухняно служить окупантам.

- *Завдання основного рівня.* Уважно роздивіться деталі автопортрета митця. Зверніть увагу на вираз обличчя, очі, одяг. Як усе це характеризує вдачу, душевний стан Т. Шевченка?

Гіркі роздуми вилились у сумні й гнівні художні узагальнення — вірші *«Розрита могила»*, *«Чигри́не, Чигри́не»*, поему *«Сон»*. Це — небачені доти в українській літературі прямі, нищівні звинувачення російських загарбників і тих українців, що перетворилися на малоросів-зрадників.

[1] *Ермітáж* — найбільший у Росії музей мистецтва.

Прочитайте вірш «Розрита могила». Процитуйте рядки, у яких найвиразніше розкриті названі щойно мотиви. Чому й тепер актуальні ці докори?

Завершивши навчання в Академії мистецтв, Т. Шевченко навесні 1845 р. знову повертається в Україну, як думалось, уже назавжди. Настає найщасливіший і найпродуктивніший час у житті поета, який згодом дослідники образно назвуть *роком високого сонця*. Митець планує влаштуватися на роботу викладачем малювання до новоствореного Київського університету. Налагоджує дружні стосунки з багатьма представниками української культури, насамперед з першим ректором Київського університету Михайлом Максимо́вичем, письменниками й істориками Пантелеймо́ном Кулішем і Миколою Костома́ровим.

З-під його пера виходять вірші *«Холодний Яр»*, *«Три літа»*, *«Псалми́ Давидові»*, *«Як умру, то поховайте»* та ін., поеми *«Єретик»*, *«Великий льох»*, *«Кавказ»*, *«Посланіє»*. Пізніше з творів, написаних у 1843–1945 рр., поет скомпонував рукописну збірку під назвою *«Три літа»*. У цих шедеврах геніально втілена конкретна програма відродження України. Головний мотив — заклик до формування свідомої української еліти[1], провідної верстви, спроможної взяти на себе відповідальність за долю нації.

Прообразом такої еліти стає таємна політична організація Кирило-Мефодіївське братство.

Для допитливих

Брати ***Кирило*** (827–869) і ***Мефодій*** (бл. 815–885) — слов'янські просвітники й проповідники християнства. Народились у м. Солуні у Візантії, за походженням, вірогідно, були болгарами. Здобули блискучу на той час освіту. Ставши ченцями, створили першу слов'янську абетку й переклали Біблію старослов'янською мовою. Заклали основи слов'янської писемності й літератури. І православною, і католицькою церквами зараховані до лику святих.

Воно виникло в м. Києві наприкінці 1845 р., незабаром його осередки з'явилися і в інших містах України. Братчиками були студенти, викладачі, учителі, науковці, митці. Їхня мета — знищення самодержавства та кріпосного права, установлення демократичного республіканського устрою, освіта для народу, відродження української мови й культури.

Засновниками братства були Микола Гула́к, Микола Костома́ров, Василь Білозе́рський, а натхненником став саме Тарас Шевченко.

Однак братство проіснувало тільки 15 місяців. Навесні 1847 р. внаслідок доносу зрадника воно було викрите. Усіх братчиків, у тому числі й Т. Шевченка, заарештували. Під час обшуку в нього вилучили рукописну збірку «Три літа». Вона й стала основним приводом для звинувачень поета.

[1] *Еліта* (від фр. *найкраще, вибране*) — освічена, високоморальна, творча, активна, самоможертовна частина суспільства.

Арештантів відправили до Петербурга, де й тривало слідство. Поет, ув'язнений у казематі[1] Петропавлівської фортеці, тримався на допитах мужньо, захищав побратимів, натомість не зрікався своїх протиімперських творів і патріотичних поглядів.

А найголовніше — навіть у таких умовах не припиняв писати, хоча й наражався на смертельну небезпеку. Зумів дістати аркуш тонкого паперу, зробив із нього маленьку книжечку, яку ховав за халявою чобота. За півтора місяця слідства народилося 12 віршів. Пізніше автор об'єднав їх у цикл[2] *«В казематі»*, додавши поетичний зачин «Згадайте, братія моя».

У цих сумовитих рядках митець образно втілив усе відчуте, передумане, згадане впродовж довгих днів і ночей чекання вироку (не виключалося, що навіть і смертного).

Поетову душу в темній, холодній камері-одиночці зігрівали світлі та теплі спогади про Україну, дитинство, рідне село.

- *Завдання основного рівня.* Пригадайте вивчений у 5 класі вірш із цього циклу «Садок вишневий коло хати». Яка картина змальована в ньому? Які почуття він викликає?

Напевно, не раз ув'язнений поет на самотині тихо чи й подумки співав народних пісень, яких знав силу-силенну. Ті давні фольклорні шедеври навіяли кілька віршів, що сприймаються як справжнісінькі народні пісні (а згодом і стали ними) — *«За байраком байрак»*, *«Ой одна я, одна»*, ***«Ой три шляхи широкії...»***.

* * *

Ой три шляхи широкії
Докупи зійшлися.
На чужи́ну з України
Брати розійшлися.
Покинули стару матір.
Той жінку покинув,
А той сестру. А найменший —
Молоду дівчи́ну.
Посадила стара мати
Три я́сени в полі.
А невістка посадила
Високу тополю.
Три я́вори посадила
Сестра при долині...
А дівчи́на заручена —
Червону калину.

Не прийнялись три я́сени,
Тополя всихала,
Повсихали три я́вори,
Калина зов'яла.
Не вертаються три брати.
Плаче стара мати,
Плаче жінка з діточками
В нетопленій хаті.
Сестра плаче, йде шукати
Братів на чужи́ну...
А дівчи́ну заручену
Кладуть в домовину.
Не вертаються три брати,
По світу блукають,
А три шляхи широкії
Терном заростають.

[1] *Каземáт* (італ. *невидиме укріплення*) — *тут*: приміщення у фортеці, де тримали ув'язнених, одиночна камера.

[2] *Цикл* (від грецьк. *коло*) — низка художніх творів, об'єднаних спільними темою, мотивом і настроєм.

С. Караффа-Корбут. Ілюстрація до вірша «Ой три шляхи широкії...». *1963 р.*

Провідний мотив твору — сумовитий роздум про безталанну долю України. Спустошливі війни, ворожі набіги, злидні впродовж століть унеможливлювали щасливе родинне життя — запоруку розквіту будь-якої нації. Через те Україна так знесиліла, знекровилася — *«бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла»*.

Саме чоловік має бути ініціатором створення родини та її захисником. Трагедія України в тому, що чоловіки або гинули в боях, або потрапляли в неволю, або мусили кидати рідні землі в пошуках заробітку чи кращої долі. Це трагедія кожного поневоленого загарбниками народу.

- *Завдання основного рівня*

1. Як перегукуються ці роздуми з душевним станом автора в момент написання вірша?
2. Пригадайте недавно вивчені фольклорні твори. Які з них підтверджують Шевченкові роздуми?
3. Сюжет вірша є ніби мозаїкою продумано й майстерно поєднаних шести епізодів. Знайдіть і стисло назвіть кожен із них.

Як і народні пісні, вірш переповнений фольклорною символікою: ♦ число *три* символізує перехід від хаосу до гармонії, єдність світів, саме життя; ♦ *шлях* — людську долю; ♦ *висаджування дерев* — це знак надії; ♦ *живо́сле дерево* символізувало життя; ♦ *усихання дерева* ж означало нещастя, хворобу, смерть; ♦ *ясен* і *явір* у народній уяві представляли чоловічу стать; ♦ *тополя* й *калина* — жіночу; ♦ *шлях, зарослий терном,* — символ забуття або неможливості повернутися, подолати долю.

- *Завдання основного рівня*

1. Поєднайте символічні о́брази вірша в такій послідовності, щоб тільки за їхньою допомогою розкрити головний мотив.
2. Уважно розгляньте ілюстрацію С. Караффи-Корбут. Якими графічними прийомами художниця розкриває мотив вірша?

Для допитливих

Софія Караффа-Корбут (1924–1996) — визначна українська художниця-графік. Народилась у м. Львові, походила з давнього шляхетського роду. Навчалась у Львівському інституті прикладного й декоративного мистецтва. Належала до середовища опозиційного культурного руху шістдесятників. Визнаний майстер художньої кераміки, вітражів, мозаїчного панно, книжкової графіки. Проілюструвала понад 60 видань творів українських письменників. Віртуозно поєднувала шрифт і малюнок.

1. Як ви думаєте, чи випадково жінки садять саме такі дерева й саме в такій кількості? Про що це свідчить?
2. Проілюструйте (словесно чи малюнком) один з епізодів вірша.
3. Знайдіть в Інтернеті й послухайте пісню «За байраком байрак» у виконанні гуртів «Кому вниз» і «Хорея козацька». Яке виконання вам більше припало до душі? Чим вразила вас ця пісня?

Чимало віршів циклу «В казематі» присвячено «соу́зникам»-бра́тчикам. Поет співчуває їм, підтримує, передбачає їхні та свої тяжкі випробування й просить про одне:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

(«Чи ми ще зійдемося знову?..»)

Центральним у циклі є вірш ***«Мені однаково, чи буду...»***. Це повторна, уже в момент найтяжчого випробування, присяга на вірність Батьківщині. Чекаючи в тюрмі вироку, поет уболіває не за себе, не за свою долю, а за окрадену, «приспану», затуркану й зденаціоналізовану загарбниками Україну.

* * *

Мені однаково, чи буду
Я жить в Украі́ні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.
В неволі виріс між чужими
І, неоплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру.
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.
І не пом'я́не батько з сином,
Не скаже синові: — Молись,
Молися, сину, за Вкраїну
Його замучили колись. —
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

За **жанром** це зразок *філософсько-громадянської лірики*, а конкретніше — *медитація*.

Теорія літератури

Філосо́фська лі́рика — вірші-роздуми про закономірності існування світу, людини, сенс людського життя, добро і зло тощо: «Ти знаєш, що ти — людина?» В. Симоненка, «Крила» Л. Костенко.

Найхарактернішим різновидом філософської лірики є ***медита́ція*** (латин. *роздум*) — поетичне міркування над проблемами життя та смерті, над сутністю людської душі.

Якщо у філософській ліриці загалом поет прагне пізнати істину як таку (у масштабах Усесвіту), то в медитації міркує насамперед про власне життя, осмислює свій внутрішній світ.

У вірші «Мені однаково, чи буду...» поєднуються ознаки філософської (медитативної) і громадянської (патріотичної) лірики.

- *Завдання основного рівня*

1. Доведіть, використовуючи текст вірша, що це зразок саме медитативної лірики.
2. Як ви думаєте, насправді «однаковісінько» поетові, житиме він в Україні чи ні, згадають його нащадки чи ні? З якою метою він так заявляє?
3. У вірші використано оксиморон[1]: «На нашій славній Україні, *На нашій — не своїй* землі». Поясніть логіку цього, на перший погляд, алогічного образу, згадайте при цьому тисячолітню історію українського народу та його багатовікове колоніальне поневолення.
4. Що свідчить про те, що патріотизм автора абсолютно щирий, непідробний (урахуйте й умови написання твору, і його художні засоби, енергетику)?
5. Чи актуальний цей твір нині? Відповідь аргументуйте. Уважно розгляньте картину О. Шупляка, створену під час Революції гідності. Як ви розумієте символіку цього «двовзору»?

О. Шупляк. Борімося — поборемо. Нам Бог помагає! *2014 р.*

6. Вивчіть вірш напам'ять і підготуйте його виразне читання. Постарайтесь інтонаційно передати стан душі автора в момент написання поезії, його роздуми, зміни, спалахи емоцій.

[1] *Оксимо́рон* — це троп, що поєднує у творі різко протилежні поняття.

Скориставшись матеріалами Інтернету, підготуйте електронну презентацію на тему «Тарас Шевченко на Майдані».

Імперська влада жорстоко розправилася з братчиками. Найтяжчий вирок винесли Т. Шевченкові. Його заслали в казахські степи рядовим солдатом — до «вислуги», себто доки не стане офіцером, а оскільки влада не збиралася присвоювати йому будь-який чин, це означало довічну каторгу. Цар особисто приписав на присуді: «Под строжайший надзор с запрещением писать и рисовать». Так Микола I помстився митцеві за поему «Сон» — нищівне осміяння царської династії, передбачення краху всієї системи російського самодержавства.

І потягнулися повільно нескінченні роки тяжкої неволі, солдатської муштри. Деякі офіцери, знаючи, хто такий Т. Шевченко, намагалися полегшити його долю. Інші ж, навпаки, не минали й найменшої нагоди, щоб познущатися над ув'язненим поетом. За ним пильно стежили, періодично обшукували, щоб він не мав змоги писати й малювати.

Але поклик таланту виявився сильнішим за всі заборони й небезпеки. Митець продовжував робити маленькі захалявні книжечки й «мережати» їх поезіями-сповідями, молитвами до Бога й України.

Прочитайте два вірші поета під назвою «Лічу в неволі дні і ночі», створені в той час. Які настрої й роздуми вони передають? Як автор описує своє життя на каторзі?

Створену таємно на засланні захалявну «Малу книжку» поет розпочав віршем ***«Думи мої, думи мої...»***, у якому підкреслив незмінність своїх попередніх переконань, свою трепетну любов до Батьківщини та готовність служити їй і далі щирим поетичним словом.

* * *

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.
Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб'ята,
Із-за Дніпра широкого
У степ погуляти
З киргизами убогими.
Вони вже убогі,
Уже голі... Та на волі
Ще моляться Богу.
Прилітайте ж, мої любі,
Тихими речáми
Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами.

Невипадково заспівний вірш періоду заслання поет розпочав тим же рядком, що й перший вірш «Кобзаря» 1840 р. «Думами-дітьми» в обох поезіях Т. Шевченко називає свої твори.

- *Завдання основного рівня.* Знайдіть у вірші епітети й риторичні звертання, якими змальовано твори. Про що свідчить таке ставлення? Що означала для митця поетична творчість у неволі?

Поет дуже хвилюється, щоб «при лихій годині» — в умовах каторжанського приниження — не заніміла, не змертвіла його душа. Тому й звертається до творчого дару, до натхнення з проханням залишатися з ним.

Т. Шевченко. Пісня молодого казаха. *1851–1857 рр.*

Т. Шевченко. Байгуші[1]. *1853 р.*

Поруч із думами центральним у вірші є образ киргизів. Автор співчуває їм, адже вони «убогі» й «голі», бо і їх уже грабує Російська імперія, як і українців. Але ці степовики зберегли ще найбільшу цінність — волю, яку вже відібрали в українців. Тому саме ці вільні люди (як і наше колишнє козацтво) є для поета моральною опорою.

Митець справді дуже прихильно ставився до казахів і киргизів (тоді ці два народи не розрізняли), за кожної нагоди радо спілкувався з ними, часто малював.

У Казахстані, до речі, і сьогодні шанують Т. Шевченка як одного зі своїх перших художників.

- *Завдання основного рівня.* Роздивіться уважно репродукції. Як художник ставиться до своїх героїв? Що на малюнках про це свідчить? Чому він зобразив себе на задньому плані за байгушами?

Т. Шевченко. Автопортрет. *1857 р.*

Можновладці робили все, щоб морально та фізично зламати непокірного поета. Залякували друзів, щоб ті не листувалися з Т. Шевченком, забороняли друкувати твори, навіть публічно згадувати його ім'я.

1850 р. його повторно заарештували за порушення «высочайшего повеления» не писати й не малювати. І тепер уже заслали під посилений нагляд у прикаспійську пустелю із зовсім нестерпними умовами життя.

Люта каторга підірвала митцеве здоров'я, але не похитнула його віру й волю. *«Караюсь, мучуся... але не каюсь!»* — твердо заявляє поет в одному з тогочасних віршів.

- *Завдання основного рівня.* Порівняйте портрети Т. Шевченка до заслання (див. с. 49) і на засланні. Що змінилось у його зовнішності? Чому? А які риси залишилися незмінними?

[1] *Байгуші́* — так киргизи називали безпритульних жебраків.

Тільки після смерті Миколи I впливовим друзям удалося виклопотати помилування для засудженого поета. Сталося це 1857 р. Щоправда, процедуру звільнення можновладці навмисне затягли на кілька місяців.

Лише в березні 1858 р. поет приїхав до Петербурга, де за ним одразу встановили суворий поліційний нагляд. Але передова, вільнолюбна громадськість зустріла його як незламного героя, борця проти деспотії.

На Тарасовій горі в Каневі.
Світлина Ю. Кардаша

Прагнучи надолужити втрачений час, митець дуже багато працював: писав нові твори, віртуозно опанував техніку гравіюва́ння[1] й незабаром одержав звання академіка гравюри. Домігся нового видання «Кобзаря», якого читали в Україні як національну Біблію. Захопився ідеєю організації недільних україномовних шкіл для народу. Останньою книжкою митця став буквар для цих шкіл.

Понад усе Т. Шевченко мріяв повернутися на Батьківщину, одружитися, побудувати хату над Дніпром, насадити сад і продовжувати творчу працю. Навесні 1859 р. така поїздка відбулася. Але закінчилася черговим арештом за крамольні антицарські висловлювання. Поета примусово відправили знову до Петербурга.

Його змучене солдатчиною й постійними переслідуваннями серце не витримало — зупинилося *10 березня 1861 р.*

Спочатку митця поховали на Смоленському цвинтарі. Лише через місяць друзі домоглися дозволу на перевезення тіла в Україну. До кордону везли залізницею. На рідній землі за козацьким звичаєм покрили домовину червоною китайкою й повезли волами, а через увесь Київ несли на руках.

Поховали великого сина України — за його «Заповітом» — під Каневом на високій горі, що звалася Чернечою, неподалік того місця, де він хотів «поставить хату і кімнату».

Відтоді Шевченкова могила стала однією з найшанованіших святинь України. Щороку її відвідують тисячі людей з усього світу.

Для нас же, українців, Т. Шевченко ось уже півтора століття залишається найвищим духовним авторитетом, пророком, який безпомильно передбачив майбутню долю Батьківщини й чиє полум'яне слово допомагає нашій нації виживати й перемагати в найтяжчих випробуваннях.

«Шевченко — явище унікальне. Його немає з ким порівняти в письменстві інших народів... Просторо в цьому імені. У ньому вся історія наша, усе буття, ява й найпотаємніші сни. Нас просто не існує без нього. Кому не відомо: Україна — це Шевченко, Шевченко — це Україна. Синонімічна пара на всі часи, доки й світу. Уявити себе без Шевченка — усе одно, що без неба над головою. Він — вершинна паросте родового дерева, виразник і хранитель народного духу. Навіть плоть його вознесе-

[1] *Гравіюва́ння* (від фр. *вирізувати на чомусь*) — нанесення малюнка на поверхню металу, дерева чи каменю шляхом зняття поверхневого шару матеріалу.

на на вершину. Іншої такої могили на планеті немає» *(В. Базилевський, сучасний український поет і мислитель)*.

• Підсумуйте вивчене

1. У чому полягає заслуга Т. Шевченка як національного поета?
2. Які перші публікації поета? Чим вони захоплювали читачів?
3. Чому 1845 р. дослідники назвали *роком високого сонця* у житті та творчості Т. Шевченка? Які твори з'явилися в цей час?
4. За яких обставин Т. Шевченко написав цикл «В казематі»?
5. Розкрийте зміст символічних образів вірша «Ой три шляхи широкії...».
6. Ознаки яких жанрів лірики поєднуються у вірші «Мені однаково, чи буду...»? Який провідний мотив і як саме розкривається в цьому творі?
7. Які риси вдачі виявив Т. Шевченко на засланні?
8. Охарактеризуйте два центральні образи вірша «Думи мої, думи мої...».
9. Як минули останні роки поета? Де й коли він похований?

Прочитайте на дозвіллі

1. *Шевченко Тарас.* Кобзар. — К. : Дніпро, 1994.
2. *Іваненко Оксана.* Тарасові шляхи. — К., 1964.
3. *Конисський О.* Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя. — К. : Дніпро, 1991.
4. *Чуб Дмитро.* Живий Шевченко. — К. : Ярославів Вал, 2007.

♦ Подивіться також в Інтернеті фільми: «Т. Шевченко. Заповіт», «Мій Шевченко» Ю. Макарова, «Шевченко: відродження» Х. Стебельської.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА
1871–1913

Леся Українка — видатна, усесвітньо відома поетка, перекладачка, драматург, фольклористка, активна учасниця українського визвольного руху.

«Леся Українка — не тільки один із найвідоміших, але й один із найоригінальніших поетів світу» *(М. Рильський)*.

«У сузір'ї величних імен видатних українців їй належить невмируща слава невтомного борця за честь і гідність українців у їхній довготривалій боротьбі за свободу та незалежність. Саме тому її ім'я назавжди стало символом безкомпромісного служіння вищим ідеалам людського буття» *(А. Бичко, доктор філософії)*.

• Завдання основного рівня

1. Що ви знаєте про Лесю Українку та її матір?
2. Які їхні твори пам'ятаєте з молодших класів?
3. Назвіть імена жінок-письменниць, відомі вам із зарубіжної літератури. Чи багато їх? Чому?

Леся Українка (справжнє ім'я та прізвище *Лариса Петрівна Ко́сач*) народилася *25 лютого 1871 р.* на *Волині*, у *м. Зва́гелі* (тепер м. Новоград-Волинський) у сім'ї правника Петра Ко́сача й письменниці Ольги Косач з роду Драгома́нових, яка відома під псевдонімом Олена Пчілка.

Лариса — друга дитина Косачів із шести (мала двох братів і трьох сестер). Особливо дружні стосунки в неї склалися з ненабагато старшим братом Михайлом.

Коли батька перевели на роботу до м. Луцька, родина оселилася поблизу — у с. Колодяжному.

Леся Українка з братом Михайлом.
Світлина. 1880-і роки

Лариса виростала дуже жвавою, допитливою, чутливою до краси, залюбленою в життя в усіх його виявах, була надзвичайно обдарованою. Уже в чотири роки навчилася читати, а п'ятирічною — грати на фортепіано. Захопилася вишіканням булочок так, що навіть конкурувала в цьому мистецтві з бабусею. Дуже любила доглядати квіти, а ще — танцювати, плавати, стрибати, бігати наввипередки, лазити по деревах, грати в різні рухливі ігри.

Оскільки мама збирала народні пісні й вишивки, цим захопилася й Леся. Уже в шість років вишила батькові сорочку, не полишала цього мистецтва й пізніше, незважаючи на хворобу.

У Шевченковій світлиці, що на Чернечій горі в м. Каневі, на чільному місці тривалий час висів поетів портрет, намальований І. Рєпіним і прикрашений рушником, який спеціально для цього вишила разом із подругою Леся Українка. Вишиваючи ж, дівчина завжди співала. Від мами, сільських подруг і домогосподарок вивчила силу-силенну народних пісень. Пізніше сама збирала фольклор. Після одруження витратила своє придане для фінансування фольклорної експедиції.

Під час тієї експедиції, як доводять деякі дослідники, було зафіксовано й голос Лесі Українки. Віднедавна його можна прослухати в Інтернеті. Довідайтеся більше про історію створення й збереження цього запису та послухайте його. Які почуття він у вас викликав?

Чоловік Лесі, фольклорист Климе́нт Квітка, записав з її голосу на фонограф[1] понад 200 пісень.

Згодом до цих інтересів додалися ще класична музика, малювання, театр, філософія, історія...

Проте Лесі судилося важке життя. Першого жорстокого удару доля завдала їй уже в 10 років. У січні 1881 р., на Водохреща, дівчинка пішла на річку подивитися, як святять воду. Так захопилася дійством, що не помічала ні холоду, ані промоченого взуття. У результаті захворіла на страшну, тоді невиліковну й нестерпну хворобу — туберкульоз кісток.

[1] *Фоно́граф* (від грецьк. *звук* і *писати*) — перший механічний пристрій для запису й відтворення звуку.

Батьки всіляко намагалися врятувати доньку: возили оперувати до Німеччини, лікували на найкращих курортах світу, проте здоров'я поліпшувалося ненадовго. Лесі доводилося місяцями, а то й роками нерухомо лежати в гіпсі. Коли недуга скувала й руку, дівчина втратила змогу грати на улюбленому фортепіано. Це стало для неї тяжким ударом, адже мала особливий хист до музики. Вишивати ж продовжувала навіть після цього — пришпилюючи полотно до пов'язки на руці.

Попри все, хвороба не зламала дівчину, тільки загартувала характер. Леся не втрачала надії на видужання, намагалася й далі жити повнокровним життям, нікому не відкривала своїх фізичних і душевних страждань. Її життєвим кредо став латинський афоризм «contra spem spero» — «без надії сподіваюсь».

Прочитайте вірші Лесі Українки «Горить моє серце», «Contra spem spero», «До мого фортепіано», «Перемога». Як вони характеризують авторку?

Через хворобу Леся навчалася тільки вдома. Її першими вчителями були високоосвічені дядьки й тітки, а насамперед мати. Потім дівчина посилено займалася самоосвітою й досягла неабияких успіхів. Уже на 12 році життя з маминою допомогою вивчила відразу дві іноземні мови — німецьку та французьку, потім — польську й російську, давньогрецьку й латину, італійську, болгарську, англійську, грузинську, арабську. Більшістю з цих мов володіла вільно, перекладала з них, навіть писала ними деякі власні твори.

Дуже багато читала, особливо захоплювалася Т. Шевченком, І. Франком, В. Стефаником, О. Кобилянською, М. Коцюбинським, М. Старицьким, а також давньогрецькою міфологією, М. де Сервантесом, Вольтером, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гейне, Ф. Шиллером, О. де Бальзаком, А. Міцкевичем, Ф. Достоєвським.

Залюбки не лише вчилась, а й навчала. Підготувала за програмою початкових класів гімназії молодших сестер і брата. Навіть написала для них книжку «Стародавня історія східних народів», яку 1918 р., за часів незалежності, було видано як підручник для шкіл.

Леся Українка.
Світлина. 1888 р.

Та найзаповітнішим захопленням Лесі стала літературна творчість. Перший вірш *«Надія»* дівчинка написала у вісім років і присвятила його рідній тітці Олені, яку заарештували за протиімперську діяльність. А на 13 році Леся була вже авторкою першої поетичної публікації у львівському журналі «Зоря». Саме тоді й обрала собі промовистий псевдонім — Леся Українка.

1893 р. за сприяння І. Франка у м. Львові побачила світ перша збірка молодої поетки *«На крилах пісень»*. Зверніть увагу, не випадково Лесині твори друкувались аж на Галичині (яка входила тоді до складу Австро-Угорщини), адже в Наддніпрянській Україні російська влада суворо забороняла будь-які україномовні публікації.

Прочитайте вірші з цієї збірки (наприклад, *«Я сьогодні в тузі, в горі»*, *«Конвалія»*, *«Мій шлях»*, *«В'язень»*, *«Досвітні огні»*, *«Сльози-перли»*, *«Подорож до моря»*).

З-під пера письменниці виходять і талановиті переклади — творів Гомера, Овідія, Данте, В. Шекспіра, Г. Гейне, М. Гоголя, А. Міцкевича, В. Гюго й інших класиків. Вона прагнула, щоб українська культура збагачувалася шедеврами світового письменства, підносилася до рівня найрозвинутіших культур планети.

1899 р. у м. Львові з'явилася друком друга Лесина збірка *«Думи і мрії»*, 1902 р. — третя збірка *«Відгуки»*.

З дитинства Леся захоплювалася театром, залюбки влаштовувала аматорські вистави («живі картини»), режисером, концертмейстером, а нерідко й автором яких була сама. Згодом, буваючи в культурних столицях Європи (з метою лікування), завжди насамперед відвідувала театри.

Драматичні прийоми письменниця часто використовувала й у поезії. Та поступово драматургія стає її улюбленим жанром. Такі геніальні драматичні твори Лесі Українки, як *«Лісова пісня»*, *«Бояриня»*, *«Камінний господар»*, *«Руфін і Прісцілла»*, заклали основи нової вітчизняної драматургії і стали загальновизнаними мистецькими шедеврами світового рівня.

Незважаючи на важку недугу, Леся Українка вела активне громадське життя. Підтримувала постійні контакти з політичними емігрантами, привозила з-за кордону україномовну антиімперську літературу, співпрацювала з підпільними організаціями, стала членом правління київської «Просвіти» — товариства, що займалося відродженням української мови й культури. За це поліція встановила за нею таємний нагляд. 1907 р. її разом з М. Лисенком, Б. Грінченком та іншими керівниками «Просвіти» заарештували. Тільки через погіршення здоров'я ув'язненої арешт виявився нетривалим.

Останні роки життя письменниця провела в Криму та Грузії, куди було призначено на роботу її чоловіка. Померла мисткиня *1 серпня 1913 р.* у *м. Сурамі*. Але поховали геніальну доньку України на рідній землі, у м. Києві. Попрощатися з нею до Байкового цвинтаря, незважаючи на суворі поліційні заборони, прийшли тисячі людей.

Страдницька й героїчна доля Лесі Українки яскраво засвідчує дивовижну здатність людського духу, окриленого любов'ю та мужністю, долати всі перешкоди й сягати мети.

«Від часу Шевченкового "Поховайте та вставайте, кайдани порвіте" Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як з уст сеї слабосилої, хворої дівчини» *(І. Франко)*.

• *Завдання основного рівня*

1. Що вас найбільше зацікавило й вразило в життєписі Лесі Українки?
2. Як характеризує письменницю дібраний нею саме такий псевдонім?
3. Скільки років прожила Леся Українка? При цьому видано зібрання її творів у 12 томах. Про що це свідчить?
4. Уважно роздивіться портрети Лесі Українки, уміщені в розділі. Які риси характеру письменниці виявляються в її зовнішності?

Збірка «Думи і мрії». Докладніше з ліричною та драматичною творчістю Лесі Українки ви ознайомитеся в 10 класі. А зараз зосередимо увагу на другій її збірці.

Лірична героїня «Дум і мрій», як і сама авторка, — мужня, незламна, вільнолюбна, незалежна жінка-борець, яка вболіває за свій уярмлений народ, гнівно таврує суспільне зло. Але разом з тим вона й чутлива, ніжна, замріяна, іноді беззахисна й самотня, закохана, зачудована красою й таїною буття світу. Такою й має бути справжня людина — різногранною, душевно багатою, неповторною.

Композиція збірки ретельно продумана. Відкривають книжку драматичні поеми *«Давня казка»* і *«Роберт Брюс, король шотландський»*, далі йдуть поетичні цикли *«Мелодії»*, *«Невільничі пісні»*, *«Кримські відгуки»*. Циклізація віршів стане однією з визначальних ознак стилю поетки.

У першому циклі «Мелодії» переважає інтимна лірика. Він побудований за музичним принципом: кожен вірш, ніби мелодія, передає певний емоційний стан, а разом вони творять величну симфонію душевного світу. Справжні перлини цього циклу — вірші ***«Давня весна»*** й ***«Хотіла б я піснею стати...»***.

Давня весна

Була весна весела, щедра, мила,
Промінням грала, сипала квітки́,
Вона летіла хутко, мов стокрила,
За нею вслід співучії пташки́!

Все ожило, усе загомоніло —
Зелений шум, веселая луна!
Співало все, сміялось і бриніло,
А я лежала хвора й самотна́.

Я думала: «Весна для всіх настала,
Дарунки всім несе вона, ясна,
Для мене тільки дару не придбала,
Мене забула радісна весна».

Ні, не забула! У вікно до мене
Заглянули від яблуні гілки,
Замиготіло листячко зелене,
Посипались білесенькі квітки.

Прилинув вітер, і в тісній хатині
Він про весняну волю заспівав,
А з ним прилинули пісні пташині,
І любий гай свій відгук з ним прислав.

Моя душа ніколи не забуде
Того дарунку, що весна дала;
Весни такої не було й не буде,
Як та була, що за вікном цвіла.

В. Василенко. Давня весна

Улюблена пора року Лесі Українки — весна. Адже навіть її, «хвору й самотну́», та зачаровує красою, дарує надію, примушує забути біль, кличе до повнокровного життя.

Вірш побудований, як вишукана мелодія: спочатку лад інтонації веселий, мажорний, несподівано його обриває сумовитий мінор (у 8 рядку), на зміну йому (у 4–6 строфах) знову приходить і щодалі наростає радісна й життєствердна інтонація.

Центральний у творі — персоніфікований *образ весни*. Життєрадісність, одухотвореність, динамізм цього образу підкреслюють епітети, порівняння, численні дієслівні форми, а також антитеза (у 2 строфі) й риторичне заперечення (у 4 строфі). Стан душевного піднесення, окриленості й удячності героїні засвідчує прикінцева гіпербола.

• ***Завдання основного рівня.*** Знайдіть у тексті й процитуйте ці засоби.

* * *

Хотіла б я піснею стати
У сюю хвилину ясну,
Щоб вільно по світі літати,
Щоб вітер розносив луну.

Щоб геть аж під ясні зорі
Полинути співом дзвінким,
Упасти на хвилі прозорі,
Буяти над морем хибким[1].

Лунали б тоді мої мрії
І щастя моє таємне́,
Ясніші, ніж зорі ясні́ї,
Гучніші, ніж море гучне.

• ***Завдання основного рівня***

1. З чим у вас асоціюється пісня?
2. Поміркуйте над ключовою метафорою вірша. Чому лірична героїня хоче стати саме піснею, чого вона прагне? Процитуйте відповідні рядки.
3. Прочитайте виразно вірш і вивчіть напам'ять.

Леся Українка в збірці «Думи і мрії» осмислює роль поета й художнього слова в суспільстві. Цій проблемі присвячена й поема ***«Давня казка»***.

Давня казка

(Скорочено)

Може б, хто послухав казки?
Ось послухайте, панове!
Тільки вибачте ласкаво,
Що не все в ній буде но́ве. (...)

I

Десь, колись, в якійсь країні, —
Де захочете, там буде,
Бо у казці, та ще в віршах,
Все можливо, добрі люде.

Десь, колись, в якійсь країні
Проживав поет нещасний,
Тільки мав талан до віршів
Не позичений, а власний.

На обличчі у поета
Не цвіла урода гожа,
Хоч не був він теж поганий, —
От собі — людина Божа!

Той співець — та що робити!
Видно, правди не сховати,
Що не був співцем поет наш,
Бо зовсім не вмів співати.

[1] *Хибки́й* — мінливий, тремтливий.

Та була у нього пісня
І дзвінкою, і гучною,
Бо розходилась по світу
Стоголосою луною.

І не був поет самотнім, —
До його малої хати
Раз у раз ходила молодь
Пісні-слова вислухати.

Теє слово всім давало
То розвагу, то пораду;
Слухачі співцю за теє
Ділом скрізь давали раду. (...)

Як наве́сні шум зелений
Оживляв сумну діброву,
То щодня поет приходив
До діброви на розмову.

Так одного разу ранком
Наш поет лежав у гаю,
Чи він слухав шум діброви,
Чи пісні складав — не знаю!

Тільки чує — гомін, гуки,
Десь мисливські сурми грають,
Чутно разом, як собачі
Й людські крики десь лунають. (...)

Попереду їхав лицар,
Та лихий такий, крий Боже!
«Бачте, — крикнув, — що за птиця!
Чи не встав би ти, небоже?»

«Не біда, — поет відмовив, —
Як ти й сам з дороги звернеш,
Бо як рими повтікають,
Ти мені їх не заверне́ш!»

«Се ще також полювання! —
Мовить лицар з гучним сміхом. —
Слухай, ти, втікай лиш краще,
Бо пізнаєшся ти з лихом!»

«Ей, я лиха не боюся,
З ним ночую, з ним і днюю,
Ти втікай, бо я, мосьпане[1],
На таких, як ти, полюю!

В мене рими-соколята,
Як злетять до мене з неба,
То вони мені вполюють,
Вже кого мені там треба!» (...)

«Він, напевне, божевільний, —
Крикнув лицар. — Ну, рушаймо!
Хай він знає нашу добрість —
Стороною обминаймо.

А ти тут зажди, небоже,
Хай-но їхатиму з гаю,
Я ще дам тобі гостинця,
А тепер часу́ не маю». (...)

Геть одбившися від гурту,
Їде лицар в самоти́ні.
Зирк! — поет лежить, як перше,
На самісінькій стежині.

«Ах, гостинця ти чекаєш! —
Мовив лицар і лапнувся
По кишенях, — ой, небоже,
Вдома гроші я забувся!»

Усміхнувсь поет на теє:
«Не турбуйсь за мене, пане,
Маю я багатства стільки,
Що його й на тебе стане!»

Спалахнув від гніву лицар,
Був він гордий та завзятий,
Але ж тільки на упертість
Та на гордощі багатий.

«Годі жартів! — крикнув згорда. —
Бо задам тобі я гарту!»[2]
А поет йому: «Та й сам я
Не люблю з панами жарту...

---

[1] *Мосьпа́не (заст.)* — уживається як звертання в значенні «милостивий пане добродію».
[2] *Зада́ти (дати) га́рту* — понівечити, знищити.

Бачиш ти — оця діброва,
Поле, небо, синє море —
То моє багатство-панство
І розкішне, і просторе. (...)

Засміявсь на теє лицар:
«Давню байку правиш, друже!
Я ж тобі скажу на теє:
Ти щасливий, та не дуже.

Я б віддав отой химерний
Твій таємний світ надхмарний
За наземне справжнє графство,
За підхмарний замок гарний.

Я б віддав твоє багатство
І непевної країни
За єдиний поцілунок
Від коханої дівчини...»

Щось поет хотів відмовить
На недбалу горду мову,
Та вже сонечко червоне
Заховалось за діброву.

Надійшла сільськая молодь,
Що з роботи поверталась,
І побачила поета,
З ним приязно привіталась.

Тут поет взяв мандоліну[1],
І на відповідь гуртові
Він заграв, і до музики
Промовляв пісні чудові.

Всі навколо нерухомі,
Зачаровані стояли,
А найбільше у дівчаток
Очі втіхою палали.

Довго й лицар слухав пісню,
Далі мовив на відході:
«Що за дивна сила слова!
Ворожбит якийсь, та й годі!»

- *Завдання основного рівня.* Якими змальовані обидва герої твору? Підтвердьте свої спостереження цитатами з тексту.

Як ви вже знаєте, образ народного співця виводить також Т. Шевченко в поезії «Перебендя». Перечитайте ще раз цей твір. Чим подібні й чим відрізняються герої Т. Шевченка й Лесі Українки?

II

Літнім вечором пізненько
Сам поет сидів в хатині,
Так од ранку цілу днину
Він просидів в самотині. (...)

Що за диво! Під віконце
Хтось помалу підступає.
Тут поет не втерпів: «Хто там?» —
Невідомого питає (...).

«Хто ж се "я"?» — поет питає.
«Я, Бертольдо, лицар з гаю».
Тут поет пізнав той голос:
«А, мисливий! Знаю, знаю! (...)»

«Де ж твоя, мій гостю, справа?» —
Далі вже поет озвався.
Лицар стиха одмовляє:
«Я, мій друже, закохався...» (...)

[1] *Мандолі́на* — струнний щипковий музичний інструмент з овальним корпусом і чотирма парами струн, на якому грають тонкою пластинкою із загостреним кінцем (медіатором).

«Що ж? — поет на те говорить. —
То за ручку та й до шлюбу!»
«Ох! — зітхає лицар. — Візьме
Інший хтось дівчину любу!

Під балкон моєї донни[1]
Кожен вечір я приходжу,
І в журбі тяжкій, в зітханнях
Цілу нічку я проводжу.

На мою журбу й зітхання
Я відповіді не маю,
Чим я маю привернути
Серце милої, — не знаю!

Може б, краще їй припали
До сподоби серенади[2]?..»
Тут поет на те: «Запевне,
Треба пташечці принади!»

«Голос маю, — каже лицар, —
Та не тямлю віршування...» —
«Певна річ, — поет говорить, —
То не легке полювання» (...).

«Правду кажеш, — мовив лицар, —
Але ж я тебе благаю,
Щоб поміг мені в сій справі.
Пам'ятаю, як у гаю

Ти своїм віршем чудовим
Чарував усю громаду, —
Тільки ти один тепера
Можеш дать мені пораду!

За пораду все, що хочеш,
Дам тобі я в надгороду». —
«Ну, на се, — поет відмовив, —
Не надіюся я зроду.

Можу я знайти й без плати
Для приятеля пораду.
Ось пожди лиш трохи, зараз
Будеш мати серенаду. (...)

Показав слова Бертольду,
Мандоліну дав у руки
Та написанії вірші. (...)

«От спасибі!» — крикнув лицар.
Ще ж поет не відозвався,
А вже лицар був надворі.
На коня! і геть погнався.

І погнався лицар хутко
Через доли, через гори,
І спинився під віконцем
У своєї Ізідори.

Хутко в неї під віконцем
Мандоліна залунала,
Із потоку гу́ків чу́лих
Серенада виринала. (...)

А як стихли під балконом
Любі гу́ки мандоліни,
До Бертольда полетіла
Квітка з рожі від дівчини. (...)

• *Завдання основного рівня.* Як ви думаєте, чому кохана відповіла лицареві взаємністю лише після того, як він заспівав для неї серенаду, складену поетом?

III

Боже, Боже! що то може
Наробити серенада!..
Зникли в серденьку в Бертольда
Темна туга і досада. (...)

Як же бучно, як же втішно
Всім гулялось на весіллі!
Танцювали, попивали
Від неділі до неділі.

[1] *До́нна* — слово, що додається до імен знатних жінок в Італії.

[2] *Серена́да* (від італ. *вечір*) — лірична вітальна пісня, що виконувалась увечері або вночі під вікном коханої.

Всіх приймали, всіх вітали.
Всім уміли догодити,
Тільки нашого поета
Пан забувся запросити. (...)

І якраз серед бенкету
В замку нашого Бертольда
Залунала гучна сурма
Королівського герольда.

Прощавай, дружино люба,
Всі розкоші, всі вигоди!
Все те треба проміняти
На далекії походи. (...)

І Бертольдові спочатку
Справді щастя панувало —
Довелося звоювати
Городів чужих чимало.

От вже він на стольне місто
Погляда одважним оком,
Але тут-то саме щастя
Обернулось іншим боком. (...)

Тут прийшлось Бертольду з лихом:
Край чужий, ворожі люди,
Голод, злидні, військо гине...
Що то буде, що то буде?!

Місяць, другий вже ведеться
Тая прикрая облога,
Серед війська почалися
Нарікання і тривога. (...)

Хтів Бертольд розумним словом
Люте військо вгамувати,
Та воно дедалі гірше
Почало репетувати.

Далі кинулись до зброї...
Бог зна чим би то скінчилось...
Але тут хтось крикнув: «Стійте!»
Військо раптом зупинилось.

Вийшли тут наперед війська
Військові співці славутні,
Всі вони були при зброї,
А в руках тримали лютні. (...)

Тут один із них тихенько
Струни срібнії торкає,
Усміхається лукаво
І такої починає:

«Був собі одважний лицар,
Нам його згадать до речі,
Він робив походи довгі —
Від порога та до печі.

Він своїм язи́ком довгим
Руйнував ворожі мі́ста...
Чули ви його розпо́відь:
"Я один, а їх аж триста!"

Ну, та сей одважний лицар
Якось вибрався до бою.
І вернувсь живий, здоровий:
Талісман він мав з собою.

Я гадаю, талісман сей
Кожен з вас тут знать готовий,
Се буде речення мудре:
Утікай, поки здоровий!»

«Утікай, поки здоровий!» —
Всі співці тут заспівали;
Вояки стояли тихо,
Очі в землю поспускали.

Раптом зброя заблищала,
І гукнуло військо хором:
«Ми готові йти до бою,
Краще смерть, ніж вічний сором!»

І метнулися у напад
Так запекло, так завзято,
Що не встигла й ніч настати,
Як було вже місто взято. (...)

Тут на радощах Бертольдо
Всіх співців казав зібрати
І, коли вони зібрались,
Привселюдно став казати:

«Ви, співці славутні наші,
Ви, красо всього народу!
Ви нам честь відрятували,
Вам ми винні надгороду!»

Та співці відповідали:
«Ні, не нам, ласкавий пане:
Той, хто сих пісень навчив нас,
Нагороду хай дістане».

«...Тільки б дав нам Бог щасливо
Повернутися додому,
Срібла, золота насиплю
Я співцеві дорогому!..»

• *Завдання основного рівня*

1. Які властивості художнього слова підкреслює в цьому епізоді авторка?
2. З якими переказами про кобзарів перегукується ця історія?

IV

(...) Сила статків та маєтків!
Вже Бертольдо граф заможний!
Він живе в своїому графстві,
Наче сам король вельможний.

Та околиця, де жив він,
Вся була йому віддана,
Люд увесь в тім краю мусив
Узнавать його за пана.

Тож спочатку того щастя
Справді був Бертольдо гідний:
Правий суд чинив у панстві,
До підданих був лагідний.

Але то було недовго,
Він дедалі в смак ввіходив
І потроху в себе в графстві
Інші звичаї заводив.

Що ж, напитки, та наїдки,
Та убрання прехороші,
Та забави, та турніри,
А на все ж то треба гроші! (...)

Трудно навіть розказати,
Що за лихо стало в краю, —
Люди мучились, як в пеклі,
Пан втішався, як у раю.

Пан гуляв у себе в замку, —
У ярмі стогнали люде,
І здавалось, що довіку
Все така неволя буде.

Розливався людський стогін
Всюди хвилею сумною,
І в серденьку у поета
Озивався він луною...

Ось одного разу чує
Граф лихі, тривожні вісті:
Донесла йому сторожа,
Що не все спокійно в місті;

Що співці по місті ходять
І піснями люд морочать,
Все про рівність і про волю
У піснях своїх торочать. (...)

«Ну, — гукнув Бертольд, — то байка!
Я візьму співців тих в руки!»
Раптом чує — десь близенько
Залунали пісні гуки:

«В мужика землянка вогка,
В пана хата на помості;
Що ж, недарма люди кажуть,
Що в панів біліші кості!

У мужички руки чорні,
В пані рученька тендітна;
Що ж, недарма люди кажуть,
Що в панів і кров блакитна!

Мужики цікаві стали,
Чи ті кості білі всюди,
Чи блакитна кров поллється,
Як пробити пану груди?»

«Що се, що? — кричить Бертольдо. —
Гей, ловіть співця, в'яжіте!
У тюрму його, в кайдани!
Та скоріш, скоріш біжіте!»

Коли се з-за мурів замку
Обізвався голос долі:
«Гей, біжіте, панські слуги,
Та спіймайте вітра в полі!» (...)

Тут він двох щонайвірніших
Слуг до себе прикликає
І до нашого поета
У хатину посилає:

«Ви скажіть йому від мене,
Що я досі пам'ятаю,
Як пісні його втішали
Нас колись в чужому краю.

Власне, я тепер бажаю
Дать йому за них заплату,
Я поетові дарую
В себе в замку гарну хату. (...)

Ви скажіть, що він у мене
Буде жити в шані, в славі,
Тільки, звісно, хай забуде
Різні вигадки лукаві».

Слуги зараз подалися
До убогої оселі,
Принесли вони поету
Ті запросини веселі.

Усміхаючись, він слухав
Те запрошення знаднеє,
А коли вони скінчили,
Так промовив їм на сеє (...).

«Ви скажіть, що я не хочу
Слави з рук його приймати,
Бо лихую тільки славу
Тії руки можуть дати.

Золотих не хочу лаврів,
З ними щастя не здобуду.
Як я ними увінчаюсь,
То поетом вже не буду.

Не поет, у кого ду́мки
Не літають вільно в світі,
А заплутались навіки
В золотії тонкі сіті.

Не поет, хто забуває
Про страшні народні рани,
Щоб собі на вільні руки.
Золоті надіть кайдани! (...)»

Аж скипів Бертольд, почувши
Гордовитую відмову,
До поета посилає
Посланців тих самих знову:

«Ви скажіть сьому зухвальцю,
Що тепер настав день суду,
Що терпів його я довго,
Але більш терпіть не буду (...)»

Знову слуги подалися
До убогої хатини
І, підходячи, почули
Тихий бренькіт мандоліни.

У вікно зирнули слуги,
Бачать: зібрана громада,
Всі стоять навколо ліжка,
Мов якась таємна рада!

Утомивсь поет від праці,
Третій день лежить в недузі,
Слухачі навколо нього
Посхиляли чола в тузі.

А поет усе то грає,
То щось пише на папері
Й роздає писання людям, —
Тут вступили слуги в двері.

Всі метнулись хутко з хати,
І поет один зостався,
Подививсь на слуг спокійно,
Гордовито привітався.

Всі Бертольдові погрози
Слухав мовчки, усміхався.
А коли скінчили слуги,
Так до них він обізвався:

«Ви скажіть своєму пану,
Що готовий я в дорогу,
Тільки хай велить прислати
Слуг ще двох вам на підмогу.

На запросини ласкаві
Я не можу встать з постелі,
Вам нести мене прийдеться
Аж до нової оселі.

Та й в темниці буду вільний, —
Маю думи-чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави[1], ні границі». (...)

Так довіку у темниці
Довелось поету жити,
За тюремний спів він мусив
Головою наложити.

Та зостались на волі
Молоді його нащадки,
Що взяли собі у спадок
Всі пісні його, всі гадки.

Здійнялось повстання в краю,
І Бертольда вбили люде,
Та й гадали, що в країні
Більш неволі вже не буде.

Та зостався по Бертольду
Молодий його нащадок,
І пиху його, й маєтки
Він забрав собі у спадок.

І тепер нащадки графські
Тюрми міцнії будують,
А поетові нащадки
Слово гостреє гартують. (...)

В. Панфілов.
Ілюстрація до поеми
Лесі Українки
«Давня казка».
1970 р.

[1] *Заста́ва* — перешкода, пастка.

С. Караффа-Корбут. Давня казка. *1963 р.*

В. Касіян. Давня казка. *1971 р.*

• Завдання основного рівня

1. Які епізоди поеми зображені на ілюстраціях? Підберіть і процитуйте відповідні уривки.
2. Розіграйте в особах сцену першої зустрічі поета й лицаря. Постарайтеся передати інтонаціями характери героїв.
3. Чому граф жодного разу не віддячив співцеві за допомогу? Як характеризує його остання пропозиція співцеві стати «придворним поетом»?
4. Чому, на ваш погляд, співець відмовився від цієї спокусливої пропозиції?
5. Складіть цитатний план характеристики поета й графа.
6. Розкажіть, спираючись на кожен із розділів поеми, у чому, на думку авторки, полягає суспільна місія митця.
7. Через ниций егоїзм граф протиставив себе народові. Це протиставлення у творі увиразнюється численними антитезами. Знайдіть у IV розділі й випишіть у зошити приклади цього художнього засобу.
8. Співець часто вдається до іро́нії (глузування, прихованої насмішки). Знайдіть у III і IV розділах і процитуйте відповідні фрагменти.
9. Перенесіть у зошит таблицю і заповніть її.

Етапи розгортання конфлікту	Епізоди
Експозиція	
Зав'язка	
Розвиток дії	
Кульмінація	
Розв'язка	
Епілог	

10. Чи випадково поема названа *казкою*? Які казкові елементи використано у творі (зверніть увагу на за́чин, коли й де розгортаються події, скільки разів зустрічаються головні герої)? Чи казковий у творі фінал? Чи можна «Давню казку» назвати *алегоричним твором*?

1. Чому авторка твердить, що «давня казка» триває досі? Що означає, на переконання Лесі Українки, настання «правди нової»? Чи втратила поема свою актуальність нині?
2. Ви вже знаєте про багатьох вітчизняних і зарубіжних письменників. Хто з них долею та творчістю суголосний із поетом із «Давньої казки»? Відповідь докладно аргументуйте.
3. Спираючись на погляди Лесі Українки та власні міркування, підготуйте усну розповідь на одну з тем: «Місія митця в суспільстві», «Чим "Давня казка" є повчальною для митців і можновладців усіх часів?», «Чому справжній поет не може бути "придворним"?».

• *Підсумуйте вивчене*

1. Що ви знаєте про родину Лесі Українки, про дитячі роки письменниці?
2. Чим захоплювалася Лариса в дитинстві?
3. Які основні мотиви першої збірки Лесі Українки «На крилах пісень»?
4. Розкажіть про участь письменниці в громадському житті.
5. Охарактеризуйте ліричну героїню збірки «Думи і мрії».
6. За яким музичним принципом побудований вірш «Давня весна»?
7. Які художні засоби увиразнюють центральний у цьому творі образ весни?
8. Як у поемі «Давня казка» розкрито проблему ролі поета в суспільстві?
9. Дайте розгорнуту характеристику образів поета й графа. За допомогою яких художніх засобів авторка змальовує ці образи?
10. Назвіть епізоди — етапи розгортання конфлікту в «Давній казці».

Прочитайте на дозвіллі

1. *Українка Леся.* Усі твори в одному томі. — К. ; Ірпінь : Перун, 2008.
2. *Денисюк Іван.* Дворянське гніздо Косачів. — Л. : Академ. експрес, 1999.
3. *Косач-Кривинюк Ольга.* Леся Українка. Хронологія життя і творчості. — Луцьк : Волин. обл. друк., 2006.
4. Леся Українка : Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях : альбом / Упоряд. М. В. Гуць, Н. Л. Россошинська. — К. : Рад. шк., 1986.

♦ Подивіться в Інтернеті фільми: «Наша Леся», «Великі українці — Леся Українка», «Леся Українка. Сподівання».

ВОЛОДИМИР СОСЮРА

1898–1965

Один із найпопулярніших українських ліриків XX ст. Його поезія захоплювала мільйони читачів вишуканою мелодійністю, пристрасною енергетикою любові до України, коханої, до життя...

«Ніхто з поетів-"двадцятидесятників" не міг і мріяти про таку міру популярності серед населення України, ба навіть і сусідньої Білорусі, особливо ж серед студентської молоді, як Сосюра — цей стрункий чорнобривий красень із Донбасу з теплими карими очима, що світилися радістю й зажурою. Мандрував він по всій Україні, читаючи на вечорах, у тісніших приватних колах і просто на вулиці перед першим зустрічним свої співучі вірші, повні незглибної ліричної стихії, розброюючої щирості, любовних пристрастей, революційного запалу, болючих суперечностей доби, не знищеного в ньому українського патріотизму... Поруч із найпотужнішим ліричним талантом був у нього гострий розум та інтуїція, які вражали часом своїм глибоким влучанням у серце явища чи проблеми!» *(Ю. Лавріненко, літературознавець)*.

Володимир Миколайович Сосюра народився *6 січня 1898 р.* на *станції Дебáльцеве*, на *Донеччині*. Незабаром родина переїхала в с. Третя Рота (тепер передмістя Лисичáнська на Луганщині), де й минуло дитинство хлопчика. Його предки по батьківській лінії походили з французького дворянського роду (ще дідусь підписувався — *де Соссю́р*).

За сімейним переказом, їхній далекий пращур познайомився із запорожцями, коли ті перебували на службі у французького короля, і так захопився їхнім завзяттям, веселою вдачею та розповідями про вільне січове життя, що приїхав з ними в Україну. Якийсь час козакував, а потім одружився, завів господарство та й залишився в нашім краї назавжди. Мамин рід теж багатонаціональний — у ньому були й українці, і євреї, і серби, й угорці.

Володині батьки були різнобічно обдарованими людьми, залюбленими в красу, непосидючими, але не вельми практичними. Батько, Микола Володимирович, писав вірші, грав на гітарі, любив українські пісні й чудово їх виконував. Проте з роботою не складалося. Перепробував різні професії — кресляра, шахтаря, сільського вчителя й писаря, землеміра, та родині, де виховували аж восьмеро дітей, жилося сутужно. Мама, Антоніна Данилівна, була надзвичайно вродливою (у юності якось на міському балу отримала перший приз за красу), гарно співала, однак мусила тяжко працювати на патронному заводі.

У всьому схожим на батьків виростав і Володя: був він зовні показним, дуже жвавим, емоційним, мав розвинуту уяву, його зачудовувало все красиве й незвичайне. Дванадцятилітнім побачив мандрівних акробатів і вперто вчився ходити на руках, як вони. Часто закохувався. З 14 років почав писати вірші. Щоб підтримувати родину, в 11 років пішов працювати — учнем бондаря, чоробом, телефоністом.

Попри нестатки, батьки намагалися дати здібному синові хоч якусь освіту — він закінчив початкову школу, навчався в сільськогосподарському училищі.

Прочитайте перші 25 розділів автобіографічного роману В. Сосюри «Третя Рота» й розкажіть однокласникам докладніше про дитинство письменника.

1918 р., коли Росія напала на Українську Народну Республіку, Володимир став добровольцем гайдамацького Коша Слобідської України.

В. Сосюра. *Світлина. 1920-і роки*

Хоробро воював — і шаблею, і пером. Його сповнені бойовим духом вірші друкували в армійській газеті «Український козак». Першу поетичну збірку юного вояка́ *«Пісні крові»* видав 1919 р. своїм коштом його командир — отаман О. Волох.

Кілька разів поранений В. Сосюра потрапляв у полон. Двічі — спочатку денікінці, а потім більшовики — присуджували його до розстрілу. Перший раз куля пройшла повз серце, а вдруге допоміг талант: юнак перед смертю попросив конвоїрів послухати його поезію. Червоноармійців, таких же молодих хлопців, настільки зворушили вірші про любов, що вони змилувалися над смертником.

Поступово поет зближується із середовищем націонал-комуністів. Це військовики, політики, культурні діячі, які, знесилені воєнним лихоліттям і під впливом підступної більшовицької пропаганди, намагалися поєднати український патріотизм із комуністичними ідеями. Під їхнім впливом 1920 р. В. Сосюра переходить на бік більшовиків.

Після закінчення війни він навчається в Харківському інституті народної освіти. 1921 р. видає збірку *«Поезії»*, а слідом — автобіографічну поему *«Червона зима»*, які приносять йому гучну славу. Він стає улюбленцем читачів, надто ж молоді. Збірки В. Сосюри зразу ж розкуповують, вірші переписують, вивчають напам'ять, на творчих зустрічах поета засипають квітами.

Кохання приходить і до самого митця. Його дружиною стає Віра Бе́рзіна, колишній політрук червоноармійського загону. Їй поет присвятив, мабуть, найвідомішу перлину своєї інтимної лірики: *«Так ніхто не кохав. Через тисячі літ лиш приходить подібне кохання...»*.

Прочитайте цей вірш. Чи сподобався він вам? Чому? Які риси характеру автора засвідчують ці рядки?

В. Сосюра з дружиною Марією. *Світлина*

Та згодом шлюб розпався: поет не зміг змиритися з антиукраїнськими шовіністичними[1] поглядами дружини.

Щастя усміхнулося йому вдруге: невдовзі Володимир зустрів випускницю балетної школи Марію Данилову й пов'язав з нею свою долю. Кохання до цієї синьоокої красуні все життя надихало його на створення ніжних і пристрасних віршів.

У ті роки В. Сосюра, як було прийнято, оспівує «партію Леніна–Сталіна», комсомол, ударні будови (поема *«Дніпрельстан»*), але разом з тим щиро й тривожно пише про рідну Україну, її мову, трагічну історію (поеми *«Мазепа»*, *«Махно»*, віршований роман *«Тарас Трясило»*, заборонена відразу після друку збірка *«Серце»*), різко

[1] *Шовіні́зм* — це пропагування права однієї нації панувати над іншими, зневага до інших народів.

виступає проти денаціоналізації в СРСР: «Держава російській мові — мати, а нашій — мачуха».

В. Сосюра. *Світлина. Початок 1960-х років*

Таке вільнодумство влада терпіла недовго. Від початку 1930-х років відбувається остаточне брутальне впокорення України. Селянство знекровлюють колективізацією та Голодомором, що забрали майже 10 млн життів. Національно свідому інтелігенцію, зокрема й згадуваних уже націонал-комуністів, масово знищують. Жорстоко цькують і В. Сосюру — виключають з компартії, зі Спілки письменників. Доведений до відчаю, поет переживає тяжкий нервовий зрив, потрапляє в лікарню. Очевидно, це й урятувало його від загибелі.

Під час Другої світової війни перебував в евакуації, працював на радіо, виїздив з виступами на фронт. 1944 р., окрилений звільненням Батьківщини від фашистів, написав свій найвідоміший патріотичний твір ***«Любіть Україну»***.

Після війни, коли почалася чергова хвиля репресій, поета звинуватили за цей вірш у націоналізмі, навіть на короткий час ув'язнили. До 10 років концтаборів засудили і його дружину. Після смерті Сталіна вирок було скасовано. Переказували, що з вокзалу додому В. Сосюра ніс Марію на руках.

В останні роки, що припали на політичну відлигу, поет багато працював, намагався сказати те, про що раніше мусив мовчати: завершив автобіографічний роман-сповідь *«Третя Рота»*, створив поему *«Розстріляне безсмертя»* — про своїх побратимів, українських митців, знищених режимом у 1930-х. Щоправда, побачити світ ці твори змогли аж через три десятиліття — після краху комуністичної диктатури.

Життя поета обірвалося *8 січня 1965 р.*

1. Які риси характеру В. Сосюри виявляються в його біографії?
2. Які вчинки митця ви схвалюєте, а які не сприймаєте? Чому?
3. Які обставини життя поета вплинули на формування його таланту та стилю?

Лірика поета. Володимир Сосюра — митець надзвичайно щедрого, невичерпного натхнення. Його перу належить понад 40 поетичних збірок, він також перекладав, писав прозові твори. Характерні ознаки стилю поета — щирість, сповідальність, емоційне напруження, афористичність вислову, мелодійність, пісенні ритми й інтонації. Іноді декларативність[1], зайва пишномовність, схильність до штучних красивостей, що стало наслідком панування в ту добу нав'язаного компартійними ідеологами «методу соціалістичного реалізму».

Не забуваймо, що митцеві доводилося працювати в умовах жорстокої цензури, постійно наступати на горло власній пісні, маскувати справжні почуття й думки, часто переписувати, правити свої твори під тиском влади.

[1] *Декларати́вність* — надто прямолінійний, абстрактний виклад певних почуттів чи ідей.

Улюблені поетичні жанри В. Сосюри — громадянсько-патріотична, інтимна й пейзажна лірика.

Теорія літератури

1. ***Громадя́нська лі́рика*** розкриває важливі суспільні й національні проблеми, розкриваються патріотичні почуття. До цієї групи належать, наприклад, вивчені вами торік вірші «Заповіт» Т. Шевченка, «Сучасникам» О. Теліги, «Пісня про рушник» А. Малишка.

2. ***Інти́мна лі́рика*** виражає переживання героя, пов'язані з його особистим життям (родинними стосунками, дружбою, коханням): «Мені тринадцятий минало...» Т. Шевченка, «Лебеді материнства» В. Симоненка, «Писанки» І. Калинця.

3. ***Пейза́жна лі́рика*** передає роздуми й почуття героя, викликані картинами та явищами природи: «За сонцем хмаронька пливе...» Т. Шевченка, «Гаї шумлять» П. Тичини, «Дощ полив» Л. Костенко.

Межі між різними жанрами лірики невиразні, часто в одному вірші поєднуються кілька жанрів. Наприклад, у вірші «Садок вишневий коло хати...» Т. Шевченка переплітаються пейзажна та громадянська лірика — змальовано картину української природи, показано традиційний спосіб життя та родину як основу гармонії суспільства; вірш «Лебеді материнства» — єдність інтимної (родинної) та громадянської (патріотичної) лірики.

Любіть Україну!

Любіть Україну, як сонце, любіть,
Як вітер, і трави, і води...
В годину щасливу, і в радості мить,
Любіть у годину негоди.

Любіть Україну у сні й наяву,
Вишневу свою Україну,
Красу її, вічно живу і нову,
І мову її солов'їну.

Без неї — ніщо ми, як порох і дим,
Розвіяний в полі вітрами...
Любіть Україну всім серцем своїм
І всі́ми своїми ділами.

Для нас вона в світі єдина, одна,
Як очі її ніжно-карі...
Вона у зірках, і у вербах вона,
І в кожному серця ударі,

У квітці, в пташи́ні, в кривеньких тинах,
У пісні у кожній, у думі,
В дитячій усмішці, в дівочих очах,
І в стягів багряному шумі...

Майдан незалежності в м. Києві під час Революції Гідності. *Світлина. Грудень 2013 р.*

Як та купина́, що горить — не згора,
Живе у стежках, у дібровах,
У зойках гудків, і у хвилях Дніпра,
І в хмарах отих пурпуро́вих,

В огні канонад, що на захід женуть
Чужинців в зелених мундирах,
В багнетах, що в тьмі пробивають нам путь
До весен, і світлих, і щирих...

Юначе! Хай буде для неї твій сміх,
І сльози, і все, до загину...
Не можна любити народів други́х,
Коли ти не любиш Вкраїну!..

Дівчино! Як небо її голубе,
Люби її кожну хвилину...
Коханий любить не захоче тебе,
Коли ти не любиш Вкраїну.

Любіть у труді, у коханні, в бою,
В цей час, як гудуть батареї...
Всім серцем любіть Україну свою, —
І вічні ми будемо з нею.

Як довідуємося з роману «Третя Рота», цей вірш став реакцією поета на численні випадки зневаги чи байдужості різних людей, надто ж можновладців, до української мови, історії та рідного краю.

Автор художньо осмислює, докладно розкриває глибинну суть поняття «патріотизм». Це — головний мотив твору.

Ідейно-композиційний центр поезії — багаторазово повторений пристрасний заклик: «Любіть Україну!». Поет знаходить прості й водночас щирі, близькі всім образи, щоб аргументувати цей заклик, докладно й тепло змалювати рідну землю. Особливо разюче її порівняння з неопалимою купиною. Це біблійний образ незгасимого духовного вогню, вічного життя.

• *Завдання основного рівня*

1. З яким закликом, висловленим Т. Шевченком у казематі (див. про це на с. 53), перегукується звернення В. Сосюри: «Любіть Україну!»? На що це вказує?
2. Поясніть, використовуючи текст, що, на переконання поета, означає поняття «Україна». Які з перелічених ознак розкривають красу її природи, а які — духовне багатство? Простежте, як у творі поєднуються зорові й слухові образи. З якою метою це зроблено?
3. Як ви розумієте значення епітетів — Україна *вишнева*, а її мова *солов'їна*?
4. Знайдіть у тексті порівняння. Як вони доповнюють образ України?
5. Які художні засоби створюють ритмічність і мелодійність вірша?
6. Процитуйте строфу, яка, на ваш погляд, є заповітом В. Сосюри нащадкам. Умотивуйте свій вибір.
7. Які факти з життя автора вказують на те, що його патріотичні почуття, висловлені у вірші, цілком щирі?
8. Підготуйте виразне читання вірша й вивчіть його напам'ять.

1. Черговий напад на В. Сосюру розпочався 1951 р. з розгромної статті в «Правді» (головній радянській газеті), яку написав один із найвищих функціонерів СРСР. Він, зокрема, обурено твердив, що під віршем «Любіть Україну!» залюбки підписався б Петлюра чи Бандера. А ви згодні з таким твердженням? Чому?
2. Під тиском брутальної критики поет переробив вірш.

   ♦ Зокрема, у 3-й строфі замінив рядки *«Без неї — ніщо ми, як порох і дим, розвіяний в полі вітрами»* на інші: *«Між братніх народів, мов садом рясним, сіяє вона над віками»*.

   ♦ У 4-й строфі замість *«Для нас вона в світі єдина, одна, як очі її ніжно-карі»* з'явилося *«Для нас вона в світі єдина, одна в просторів солодкому чарі»*.

   ♦ У 5-й строфі рядок *«У квітці, в пташині, в кривеньких тинах»* перероблено на *«У квітці, в пташині, в електровогнях»*.

   Порівняйте ці два варіанти. Чому автор мусив зробити такі правки? Як вони змінили символічне навантаження образів?
3. Проілюструйте перелічені вище ознаки стилю В. Сосюри на прикладі вірша «Любіть Україну!».
4. У яких творах української та зарубіжної літератур, вивчених вами раніше, постає образ України? Чим вони співзвучні з віршем В. Сосюри, а чим відрізняються?
5. З якими подіями в новітній історії Батьківщини у вас асоціюється вірш «Любіть Україну!»? Відповідь обґрунтуйте.
6. Підготуйте усну розповідь на тему «Чому "не можна любити народів других, коли ти не любиш Вкраїну"?».

Волинські

Волинські́ у полі, волинські́ у полі,
а у тебе, мила, волинські з-під вій,
і гаї синіють ген на видноколі,
і синіє щастя у душі моїй.

Одсія́ють роки, мов хмарки над нами,
і ось так же в полі будуть двоє йти,
але нас не буде. Може, ми квітками,
може, васильками станем — я і ти.

Так же буде поле, як тепер, синіти,
і хмарки летіти в невідомий час,
і другі́й, далекий, сповнений привіту,
з рідними очима порівняє нас.

• *Завдання основного рівня*

1. Мотив вірша — захоплення вічною красою життя, молодістю й коханням. Проілюструйте його відповідними рядками.
2. Що дає щастя ліричному героєві? А що для вас означає бути щасливим?
3. Чи випадково поет саме з васильками порівнює очі коханої? А з чим асоціюються васильки у вас?
4. Доведіть, що в рядку *«а у тебе, мила, васильки з-під вій»* використано метафору.
5. Чи згодні ви з міркуванням, що васильки у вірші є символом кохання, життя, єднання людини з природою? Відповідь обґрунтуйте.
6. Знайдіть у вірші рефре́ни (повтори). Скільки їх? Які художні функції вони виконують?

Для допитливих

Васильки (або воло́шки) зазвичай ростуть у посівах жита чи пшениці та сприяють їхній урожайності. Це одна з улюблених квіток українців, популярний елемент народної вишивки. У народній уяві васильки символізують душевну чистоту, скромність, привітність, святість. Існує легенда: вродливий парубок Василько якось косив жито. Саме тоді в полі бавилися русалки. Одна з них закохалась у юнака й причарувала його та повела за собою далеко в поля. А щоб ніколи не розлучатися з Васильком, перетворила його на квітку, яка нагадує синь води — рідну русалчину стихію.

Наші предки вважали, що васильки мають велику магічну силу як оберіг від злих духів, лихої долі й усіляких напастей. Тому їх вирощували й удома, освячували на Маковія та Спаса й зберігали в хаті цілий рік, а також пучком васильків кропили нареченних на весіллі.

1. Подумайте, чому ліричний герой продовжує радісно сприймати світ, навіть коли згадує про скінченність свого життя. Чому щастя в нього асоціюється саме із синім кольором?
2. Намалюйте (фарбами чи словами) ілюстрацію до цього вірша.
3. Вірш надзвичайно музичний. Спробуйте підібрати мелодію й заспівати його.

Осінь

Облітають квіти, обриває вітер
пелюстки печальні в синій тишині.
По садах пустинних їде гордовито
осінь жовтоко́са на баскім коні.
В далечі́нь холодну без жалю за літом
синьоока осінь їде навмання.
В'яне все навколо, де пройду́ть копи́та,
золоті копи́та чорного коня.
Облітають квіти, обриває вітер
пелюстки печальні й розкида кругом.
Скрізь якась покора в тишині розлита,
і берізка біла мерзне під вікном.

М. Приймаченко. Їде осінь на коні. *1984 р.*

• *Завдання основного рівня*

1. Наскрізний художній засіб вірша — уособлення. Підтвердьте цю думку прикладами з тексту.
2. Проаналізуйте використані у творі епітети. Як вони доповнюють і деталізують образ осені?
3. Як ви розумієте символіку кольорів: чому кінь осені чорний, а його копита золоті?
4. Уважно роздивіться картину М. Приймаченко «Їде осінь на коні». Як би ви розшифрували її символічні деталі? Чим подібне й чим відмінне бачення осені В. Сосюрою і М. Приймаченко?
5. Навчіться виразно читати вірш.
6. Ще раз повторіть відомості про жанри лірики (див. с. 76). До яких жанрів належать вірші «Любіть Україну!», «Васильки», «Осінь»? Відповіді докладно обґрунтуйте, наведіть на підтвердження своїх суджень цитати.

Для допитливих

Марія Приймаче́нко (1909–1997) — усесвітньо відома українська народна художниця, представниця «наївного мистецтва», лауреат Шевченківської премії.

Народилась і прожила в с. Боло́тні на Київщині. У дитинстві захворіла на поліомієліт (ураження спинного мозку). Тяжка хвороба змусила дівчинку бути не по-дитячому серйозною й спостережливою. Хист до мистецтва виявився дуже рано — розмальовувала дивовижними квітами хати односельців. Згодом захопилася ще й кера́мікою — прикрашала глиняні глечики, тарелі, різні фігурки. Найчастіше малювала фантастичні рослини й тварин. Джерело її творчості — прадавній український настінний хатній розпис, що має тисячолітні традиції, а також народні легенди й казки. Її картини — інакомовно, асоціативно, символічно переданий згусток вражень від казок, легенд, снів, явищ природи, людського життя.

Роботи художниці з незмінним успіхом експонуються на виставках у більшості культурних столиць світу, зокрема в м. Парижі, Мельбурні, Варшаві, Празі.

Напишіть власний поетичний чи прозовий етюд про осінь, використовуючи уособлення, епітети й порівняння.

• *Підсумуйте вивчене*

1. Як виявив себе В. Сосюра в роки російсько-української війни?
2. Чи можна назвати 1920-і роки злетом поета, а 1930 р. — його падінням? З чим це пов'язано?
3. Які основні риси стилю В. Сосюри?
4. Сформулюйте головний мотив вірша «Любіть Україну!». Елементи яких жанрів лірики поєднані в цьому творі?
5. На яких ознаках образу України акцентує поет?
6. Як доповнюють центральні образи епітети й порівняння?
7. У яких рядках розкрито основний мотив поезії «Васильки»? Який він?
8. Що символізує у вірші образ васильків?
9. Доведіть, що наскрізний художній засіб вірша «Осінь» — уособлення.
10. Які епітети у творі характеризують осінь?

Прочитайте на дозвіллі

1. *Сосюра В.* Вибране: Поезії та проза. — К. : Рад. письменник, 1989.
2. *Сосюра В.* Розстріляне безсмертя: поеми. — К. : Знання, 2010.
3. *Сосюра В.* Третя Рота. — К. : Знання, 2010.
4. *Гришко В.* Серце «другого Володьки» і заборонена любов / Українське слово: Хрестоматія. — К. : Рось, 1994. — Кн. 2. — С. 197–224.
5. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поезія–проза–драма–есей / Упорядкув., передм., післямова Ю. Лавріненка. — К. : Смолоскип, 2002. — С. 173–187.

ВОЛОДИМИР ПІДПАЛИЙ

1936–1973

Талановитий, неповторний поет-шістдесятник, який надто рано залишив цей світ.

Його називали «одним із найчистіших і найсовісливіших, хто становить цвіт свого покоління, небучну окрасу своєї пори» *(Є. Гуцало, письменник)*.

«Підпалий-поет нагадує мені пахуче українське зілля, що, черпаючи енергію від сонця, дарує її пригорщами людям без решти, повністю. Почитаєш його вірші — наче криничної води напився. Треба тільки вміти знайти дорогу до криниці, відвести вбік кущі, траву, а часом і павутиння лінивства в пошуках джерела, щоб переконатися, яка це чиста, своєрідна й новітня поезія» *(Ф. Неуважний, літературознавець, Польща)*.

Володимир Олексійович Підпалий народився *9 травня 1936 р.* в *с. Лазірках* на *Полтавщині*. Володине дитинство, як і більшості його ровесників, «украла війна». Воно було голодним і босим, напівсирітським. Батько загинув 1943 р. на фронті під час форсування Дніпра під м. Києвом, мати залишилась удовою з трьома малими дітьми на руках.

Батьків, Олексія Луковича й Ольгу Степанівну, поет згадуватиме з побожною любов'ю та вдячністю.

З автобіографії В. Підпалого: «На дев'ятому році мати була вже круглою сиротою й шукала щастя наймитуванням у Лубнах. Може, тому, коли я підріс і міг вечорами читати їй "Кобзаря", плакала гірко й невтішно, повторюючи завжди одне: "Усі наймити, синочку..." Вона знала багато казок і приповідок, шанувала загадки й уміла знаходити до них ключ. Але ніколи я не чув, щоб вона співала. Певно, гірке дитинство, як і подальше життя, наклало свою печатку на її характер. Мати вміла й любила працювати, кохалася у квітах (уся хата була великим квітником...) і чистоті. Померла вона самітньою 21 січня 1957 р., на 53 році життя. Я тоді був у армії, а дві доньки повиходили заміж і жили не з нею...

Батько працював на залізниці, любив сади й бджільництво, ненавидів тютюн... Пам'ятаю його добре. Якби володів пензлем, можна було б відтворити його образ у величезному циклі: батько качає мед, садить дерева, іде до армії... У селі й до сьогодні розповідають про те, як він співав. А я пам'ятаю дві його пісні — про Байду та "Ой забіліли сніги"».

Навчаючись у школі, Володимир найбільше цікавився літературою й історією, дуже багато читав. Після десятирічки працював у колгоспі, трактористом, служив на флоті.

Після армії юнак вступив на філологічний факультет Київського університету, а незабаром з'явилися його перші публікації в столичній пресі.

У цей час, на межі 1950–1960-х років, стихійно виник опозиційний до влади рух творчої молоді, який згодом назвуть *шістдесятництвом*. Шістдесятники виступали за десталінізацію суспільства, свободу творчості й думки, за відродження української мови, культури, національної пам'яті. З цього середовища виросла ціла когорта видатних митців: І. Світличний, В. Симоненко, Гр. Тютюнник, М. Вінграновський, Л. Костенко, І. Драч, Є. Сверстюк, І. Жиленко, Є. Гуцало, Б. Олійник, І. Калинець і багато інших.

- *Завдання основного рівня.* Твори деяких із цих письменників ви вивчали в попередніх класах. Що ви запам'ятали про них?

Володимир Підпалий теж прилучився до шістдесятницького руху. Він був людиною надзвичайно інтелігентною, делікатною, скромною, щирою, ніколи так не дбав по себе, як про близьких і друзів.

Зі спогадів однокурсниці ***З. Тарахан-Берези*** (нині — провідний науковий співробітник Шевченківського національного заповідника в м. Каневі): «При першій зустрічі кожен звертав увагу на його очі — сині, привітні, блискучі. Ні в кого я не бачила таких очей — у них світилася його душа — поетична, прекрасна, у якій було щось від неба й степу».

В. Підпалий з родиною. *Світлина*

Незабаром В. Підпалий одружився. З дружиною Нілою виховував доньку Олю та сина Андрія. У їхній родині панували любов, злагода та взаєморозуміння, незважаючи на постійні матеріальні нестатки.

Працював редактором у видавництвах. До роботи ставився творчо й сумлінно. Як це не було складно в умовах жорсткого державного контролю, намагався видавати твори талановиті й чесні: збірки П. Тичини, Д. Павличка, Б. Олійника; готував книжку Л. Костенко «Княжа гора», яку, проте, заборонила цензура; рекомендував до друку (на жаль, безуспішно) «ідейно ворожі» владі вірші І. Калинця, В. Голобородька, В. Стуса. З ентузіазмом брався за книжки частково реабілітованих тоді письменників — Б.-І. Антонича, Є. Плужника, М. Драй-Хмари. Тому неодноразово отримував догани від керівництва — «за притуплення політичної пильності».

Найбільшою ж радістю, самим життям для В. Підпалого була поетична творчість.

Зі спогадів ***Н. А. Підпалої***: «Народження поезії було для Володі святом після тяжкої виснажливої роботи душі *("Душа не спить — душа і в сні болить")*. Того дня, коли він обдумував майбутній вірш, одягав білосніжну сорочку, укладав нас якомога раніше спати й працював. Раптом серед ночі будив: "Ану послухай, що написав". Бувало так, що Володя писав мало не щодня (ніби мішок розв'язувався), а бувало, що надовго поетичність душі замовкала. Найпліднішe писалося восени й у рідному селі. І як не дивно, у тяжкий для нього час».

Перша збірка В. Підпалого *«Зелена гілка»* з'явилася 1963 р., за нею наступні книжки — *«Повесіння»*, *«Тридцяте літо»*, *«В дорогу за ластівками»*, *«Вишневий світ»*. Та багато найчесніших і найсокровенніших творів залишалися недрукованими або ж їх справжній зміст доводилося маскувати.

Разом з іншими шістдесятниками В. Підпалий брав участь у заборонених владою літературних вечорах, відкрито висловлював свої патріотичні погляди, критикував режим. За це його переслідували, звільняли з роботи.

Особливо гнітючою стала атмосфера в суспільстві на початку 1970-х років — тоді влада розпочала справжню війну проти шістдесятників. Їх безпідставно арештовували й засуджували на тривалі терміни ув'язнення. У цей час В. Підпалий смертельно захворів. Але все одно виступив на захист побратимів-в'язнів. За ним також було встановлено таємний нагляд.

Поетова душа відлетіла «в дорогу за ластівками» (так називається, пригадайте, одна з його збірок) *24 листопада 1973 р.*

Можновладці дуже остерігалися, щоб похорон опального поета не переріс в антирадянську маніфестацію. Проте так воно й сталося. Попрощатися з В. Підпалим з'їхалися письменники, шанувальники його слова з усієї України. А Л. Костенко, М. Коцюбинська, І. Драч у своїх прощальних промовах прямо звинуватили владу в цькуванні та знищенні поета (хоч і поплатилися за цю прямоту новими гоніннями)...

Лірика поета. Володимир Підпалий представляє стильову течію, яку називають *«тиха поезія»*. Прихильники цієї течії, продовжуючи традиції зрілого Т. Шевченка, М. Рильського, Б.-І. Антонича. Є. Плужника, відкидають надто гучні поетичні заяви й ефектні мовні експерименти, удаються до медитативних роздумів про єдність людини та всього живого, роду й народу, до пошуків гармонії й краси в, здавалося б, найдрібніших і найнепомітніших виявах життя.

Ознаки індивідуального стилю В. Підпалого: камерність[1]; щира задушевність і приземленість почуттів; схильність до медитації, лірична елегійність[2]; певна недомовленість; афористичність вислову.

Не випадково улюблений жанр поета — елегія (ось лише деякі назви поезій: *«Тиха елегія»*, *«Передосіння елегія»*, *«Світла елегія»*, *«Елегія про вічне»* та багато інших).

Основні мотиви лірики В. Підпалого: любов до матері, до України та її мови; утвердження краси людських почуттів; пошук гармонії буття.

1. Знайдіть у бібліотеці чи в Інтернеті й прочитайте вірші В. Підпалого «Тиха елегія», «Україна», «Вічна тема», «Старий лелека», «Рідна мова» та ін. Визначте в цих творах ознаки стилю поета.

---

[1] *Ка́мерність* — орієнтація на невелике коло зацікавлених людей, ощадливість, стриманість у змалюванні когось або чогось.

[2] *Еле́гія* (грецьк. *журлива пісня, скарга*) — поетичний або музичний твір задумливого, сумного змісту.

2. Прощальний вірш поета «Коли я умру» закінчується такими рядками: *«Може, я не умер, / а спинилося втомлене серце, / щоб в землі стать землею / і землю нарешті збагнуть»*. Як ви розумієте їхній символічний зміст?

***

...Бачиш:
між трав зелених,
як грудочки,
пташата...
Станьмо ось тут навшпиньки
спокій їх берегти.
Може,
Не зможу батьком —
стану їм старшим братом;
будь їм,
маленьким, сірим,
просто сестрою ти...
Кажеш,
що не зумієм,
не маєм любові й хисту...

Що ти?!
А руки?! Серце?!
Куди заховати їх?!
Яструб-розбійник свисне
раптом над беззахисними,
ляже на нашу совість
за нашу байдужість
гріх...
Треба в житті любити
гаряче і багато:
сонце,
дощі зернисті,
дороги в пилу,
траву!

...Бачиш:
в гнізді малому,
як грудочки,
пташата,
немічні ще,
невміло ворушаться
і живуть!..

• *Завдання основного рівня*

1. Який, на вашу думку, провідний мотив цього вірша?
2. Яким ви уявляєте ліричного героя? Свої міркування підтвердьте цитатами з тексту.
3. Знайдіть у вірші порівняння, епітети, риторичні запитання й метафору. Як вони доповнюють мотив твору?
4. Які рядки розкривають головну думку вірша? Як ви їх розумієте? Як цю думку увиразнює останній рядок твору?
5. Що таке *гуманність*? Як вона виявляється у вірші? Наскільки гуманний сучасний світ? Чому?
6. Зверніть увагу на своєрідну побудову вірша: його рядки поділені на частинки, ніби сходинки. Яку інтонацію створює цей прийом? Які почуття посилює?

Можливо, у вірші йдеться не тільки про природу, а передано тиху бесіду молодих, ще не досвідчених батьків над ліжечком сплячих дітей? Чи згодні ви з таким припущенням? Чому? Відповідь обґрунтуйте.

Зимовий етюд

Трішки туману і трішки інею,
неба льодинку холодну —
на шлях...
Вечір, мов казка, над Україною
казка, як вечір,
аж синьо в очах...
Там, за тополями,
за огорожами,
де місто тікає на ніч в степи —
все запорошене,
все насторожене,
вся Україна заслухалась —
і не спить...

І. Марчук. Яблуко на снігу. *1974 р.*

• Завдання основного рівня

1. Якими художніми засобами у вірші показано красу української зими?
2. Чому образ *«неба льодинку холодну — на шлях»* є метафорою?
3. Як ви розумієте значення образу-уособлення *«місто тікає на ніч в степи»*?
4. Який колір переважає в змальованій В. Підпалим картині? У якому вірші недавно вивченого поета теж акцентовано на цей колір? Що він символізує в тому творі? Чи подібна кольорова символіка обох віршів? Чим саме?
5. Чим перегукуються вірш «Зимовий етюд» і картина І. Марчука «Яблуко на снігу»? Які символічні деталі ви помітили в цій картині? Яка її кольорова гама?

Для допитливих

Іван Марчук — видатний сучасний український художник. Народився 1936 р. у с. Москалівці на Тернопіллі. Навчався у Львівському інституті прикладного мистецтва. Жив і працював у м. Києві. Тривалий час його творчість офіційно не визнавали. Понад 10 років мешкав у Канаді, Австралії, США, потім повернувся на Батьківщину. У доробку майстра більше тисячі картин і майже 20 персональних виставок. Винайшов спосіб нанесення на полотно найтонших цівок кольору, що створюють дивовижне мереживо. Завдяки цьому досягається неймовірне світіння та мерехтіння барв. 2007 р. ім'я художника включене до міжнародного рейтингу «100 геніїв сучасності».

1. Як ви думаєте, звичайний чи якийсь особливий вечір змальовує поет, адже *«вся Україна заслухалась — і не спить»*? Що ви знаєте про Святвечір, у чому його дивовижність? Які вірування й обряди українців, пов'язані з цим вечором, ви знаєте? Чи міг поет у радянську добу відкрито писати про Святвечір? Чому?
2. Які ознаки стилю В. Підпалого виявляються у віршах «Бачиш: між трав зелених...» і «Зимовий етюд»?

• Підсумуйте вивчене

1. Що являв собою рух шістдесятників? Як В. Підпалий був з ним пов'язаний і як це позначилося на його долі?
2. Що таке *«тиха поезія»*?
3. Які основні ознаки стилю й мотиви лірики В. Підпалого?
4. Чому ліричний герой вірша «Бачиш: між трав зелених...» є гуманною людиною?
5. У чому, на думку автора твору, полягає сенс життя?
6. Сформулюйте провідний мотив вірша «Зимовий етюд».

Прочитайте на дозвіллі

1. *Підпалий В.* Золоті джмелі: вибрані твори. — К. : Твім інтер, 2011.
2. Пішов у дорогу — за ластівками: Спогади про Володимира Підпалого / Упорядн.: Ніла Підпала, Олег Рарицький. — Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2011.

ІЗ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Після краху комуністичного режиму й відновлення незалежності вітчизняна література, зокрема поезія, розвивається бурхливо й різногранно. Цьому сприяють свобода творчості та доступ до надбань світової культури й раніше забороненої української класики.

Українську поезію нині творять представники різних поколінь:

- колишні шістдесятники — Ліна Костенко, Іван Драч, Борис Олійник, Дмитро Павли́чко;
- автори, що заявили про себе в 1970–1980-і роки, — Київська школа поетів, Володимир Базиле́вський, Василь Герасим'ю́к, Анатолій Мойсіє́нко, Галина Ки́рпа, Костянтин Москале́ць, Оксана Забу́жко, Іван Андруся́к, Олександр Ірване́ць, Ігор Павлю́к;
- нарешті, молодші поети, які ввійшли в літературу вже на межі XX–XXI ст., — Юрко І́здрик, Сергій Жада́н, Маріанна Кіяно́вська, Сергій Пантю́к, Дмитро Лазуткі́н, Олег Ко́царев, Любов Якимчу́к, Богдана Матія́ш, Андрій Лю́бка та багато інших. З кожним роком когорта майстрів поетичного слова поповнюється новими іменами. Цілком імовірно, що незабаром прилучиться до неї і хтось із вас.

У сучасній українській поезії співіснують, збагачуючи одна одну, різні стильові течії — від традиційної, орієнтованої на класичні взірці (її представляють, скажімо, Д. Павличко, Л. Костенко, В. Базилевський) до постмодерністської[1] (С. Жадан, Ю. Іздрик, А. Любка, Л. Якимчук).

Звичайно, творча манера кожного автора неповторна. І все ж можна помітити споріднені стильові ознаки сучасної української поезії. Загалом це продовження традиції згаданої раніше «тихої поезії».

Насамперед це такі ознаки:

- заглиблення у внутрішній світ людини — аж до її позасвідомості;
- естетизм[2] — визнання краси абсолютною, вищою цінністю;
- інтелектуалізм — осмислення в поезії серйозних філософських проблем, побудова ускладнених образів, химерне поєднання асоціативних рядів, стримана емоційність;
- з інтелектуалі́змом нерідко поєднується нібито наївне, дитинне світосприймання. Воно приваблює митців тим, що є щирим, безпосереднім, відкритим позасвідомості, позбавленим умовностей та оман цивілізованого («дорослого») світу;
- орієнтація на здобутки вітчизняної та зарубіжної культури, відродження давнього міфологічного бачення світу, язичницької і християнської символіки;

[1] *Постмодерні́зм* — світоглядово-мистецький напрям, що утвердився в українській культурі наприкінці XX ст. Для нього характерні: розпад цілісного погляду на світ, настанова на гру, іронію, химерне поєднання протилежних ідей, різних стилів, жанрів, переробка відомих сюжетів тощо.

[2] *Есте́тика* (з грецьк. *чуттєво сприйманий*) — наука про прекрасне, про загальні закони краси.

♦ метафоричне мислення — погляд на світ крізь призму метафор з метою відкрити несподівані аналогії і зв'язки у звичайній дійсності. Метафоричність допомагає митцеві будувати власний естетичний світ і розгадувати таємничу суть, закономірності існування світу реального;

♦ нерідко верліброва форма творів;

♦ часто недомовленість у творі — з метою активізувати уяву читача, спонукати його до співтворчості.

Теорія літератури

Верлі́бр, або ***ві́льний вірш*** — це поетичний твір, що не має строфічної будови, рими, поетичного розміру, а ритм у ньому досягається лише наспівною інтонацією.

Верлібр приваблює поетів тим, що уможливлює вільне розгортання асоціативних, метафоричних образів, не сковує їх ані римою, ані віршовим розміром, ані строфою. Крім того, він виростає з форм вислову ще язичницьких замовлянь, руського героїчного епосу («Слово о полку Ігоревім», козацькі думи).

Знайдіть у бібліотеці чи в Інтернеті й прочитайте вірші кількох із згаданих вище поетів. Які з щойно перелічених стильових ознак сучасної української поезії ви в них помітили? Проілюструйте свої спостереження характерними цитатами.

А тепер докладніше ознайомимось із творчістю кількох сучасних українських поетів.

ВАСИЛЬ ГОЛОБОРОДЬКО

Народився 1945 р.

Василь Іванович Голобородько народився *7 квітня 1945 р.* у *с. Адріано́поліна Луганщині.* Тоді цей край був ще україномовним, у селі зберігали давні традиції й обряди — святкування Різдва й Великодня, весілля з боя́ринами та дру́жками, дівочі пісні ввечері на вигоні...

Але на Василевих очах усе це почало зникати — під впливом міської цивілізації й тиском влади, що намагалася денаціоналізувати українців. Щоб зберегти знищувані скарби, юнак з 15 років почав робити фольклорні записи. Тоді ж узявся за віршування. Він уважав, що вірш має бути образним, і взірці справжньої образності знаходив саме в народній пісні.

Після закінчення школи юнак 1964 р. вступив на філологічний факультет Київського університету, незабаром мусив перевестися до Донецького педагогічного інституту. Але й звідти був виключений через патріотичні погляди, протести проти витіснення української мови з навчального процесу. По тому ні продовжувати навчання, ні влаштуватися на гідну роботу влада йому не дозволяла.

Єдиний прихисток від переслідувань поет знайшов у рідному селі, працював у радгоспі, на шахті, пас корів. І весь час творив високохудожню, неповторну поезію.

Перші поетичні публікації В. Голобородька з'явилися 1963 р. Поет підготував збірку *«Летюче віконце»*. Але через виключення з університету та відмову співпрацювати з КДБ (таємною поліцією в СРСР) уже набрану для друку книжку було знищено. Після цього майже 20 років твори поета не видавали в Україні, зате охоче друкували за кордоном — у США, Канаді, Бразилії, Польщі, Югославії та ін. Голобородькові вірші перекладені на півтора десятки іноземних мов, їх включали до найповажніших антологій світової поезії, вивчали в університетах багатьох країн.

На Батьківщині ж *перша збірка* митця *«Зелен день»* вийшла друком тільки 1988 р. Потім побачили світ книжки *«Ікар на метеликових крилах»*, *«Калина об Різдві»*. За них письменникові було присуджено найвищу в Україні відзнаку — Національну премію ім. Т. Шевченка. Пише він і фольклористичні праці.

Аж за часів незалежності В. Голобородько здобув вищу освіту й оселився в м. Луганську.

1. Знайдіть в Інтернеті спогад В. Голобородька «Посипальником через усе життя» і доповніть наведені тут біографічні відомості подробицями, які вас зацікавили.
2. Порівняйте долі В. Голобородька й іншого донбасівця В. Сосюри. У чому їхні подібність і відмінність?

Особливості стилю. Василь Голобородько належить до Київської школи поетів. Назва пов'язана з тим, що засновниками літературної групи були студенти Київського університету. Серед учасників школи також Микола Воробйов, Віктор Ко́рдун, Михайло Григо́рів та ін.

Об'єднували цих поетів спільні творчі принципи: ♦ естетична (а не політична) опозиція до офіційного соцреалізму; ♦ відродження міфологічних образів; ♦ наскрізна метафоричність; ♦ верлі́брова форма віршів та ін.

Ліричний герой В. Голобородька — ніби наш давній «наївний» предок або дитина: його світ заселений дивними істотами, у ньому оживають образи народних казок, легенд, обрядів, у ньому явища природи й навіть речі мають душу, відчувають, мислять, поводяться, як допитливі й пустотливі діти. А ще його герой — справжній патріот, він не закликає любити Україну, а любить її, живе, дихає нею, розгадує магію прадавніх українських слів. У віршах поета людина вростає в стихію природи, зливається з нею й у цьому стані почувається щасливою.

Сприймати, розуміти поезію В. Голобородька не так уже й складно. Але для цього треба на мить забути стандартні уявлення про світ, розбудити свою уяву, фантазію, дати волю асоціаціям і... стати співавтором поета, пограти в запропоновану ним гру — доуявити, домислити недоказане у вірші.

Ось характерний текст В. Голобородька:

Хата сміється до сонця
білими зубами бурульок,
каже: ось-ось поїм я сніг,
а сніг утікає водою.

• *Завдання основного рівня.* Спробуйте реконструювати реальну картину природи, яка тут подана метафорично. Завдяки яким асоціаціям автор наділив саме такою поведінкою хату й сніг?

Розглянемо ще кілька віршів.

З дитинства: дощ

Я уплетений весь до нитки
у зелене волосся дощу,
уплетена дорога, що веде до батьківської хати,
уплетена хата, що видніється на горі, як
зелений птах,
уплетене дерево, що притихле стоїть над дорогою,
уплетена річка, наче блакитна стрічка в
дівочу косу,
уплетена череда корів, що спочивають на
тирлі[1].
А хмара плете і плете
зелене волосся дощу, холодне волосся дощу.
Але усім тепло,
усі знають: дощ перестане,
і хто напасеться, хто набігається,
хто нахитається,
хто насидиться на горі,
хто належиться,
а хто прийде додому
у хату, наповнену теплом, як гніздо.

Д. Левін. Грибний дощ. *2011 р.*

Перед нами світлий спогад ліричного героя про те, як колись у дитинстві він, пасучи корів, потрапив під теплу літню зливу. Хлопчикові здається, що цей дощ особливий — із зеленим волоссям, у яке вплетене все довкола: сам герой, дорога, хата, річка, череда корів.

Проте злива не лякає, а, навпаки, радує, адже вона омиває, оздоровлює живою водою й скоро закінчується (літня ж бо). І всім буде добре: пастушки набігаються, корови напасуться, а далі всіх чекає спочинок у теплій оселі.

Так поет передає радість життя, яку дає гармонія людини з природою, а також розкуте, образне сприймання світу.

• *Завдання основного рівня*

1. Як ви розумієте метафору — *дощ має волосся*? Чому воно *зелене*? Поясніть також порівняння — *хата видніється на горі, як зелений птах*.
2. Який образ твору вам здався найтеплішим, найприємнішим? Чому?
3. Як бачите, вірш написаний верлібром. Знайдіть у ньому рефрени, які створюють наспівну інтонацію. Зачитайте їх.

[1] *Тирло* — місце для відпочинку худоби, найчастіше біля водопою.

1. А з чим у вас асоціюється літня злива?
2. Намалюйте реалістичну й метафоричну ілюстрації до всього вірша або якогось його уривка.

Наша мова

кожне слово
нашої мови
проспіване у Пісні
тож пісенними словами
з побратимами
у товаристві розмовляємо

кожне слово
нашої мови записане у Літописі
тож хай знають вороги
якими словами
на самоті мовчимо

• *Завдання основного рівня*

1. У вірші йдеться про те, що наша мова пісенна (тобто красива, мелодійна, задушевна) і літописна (тобто прадавня й грізна, войовнича щодо недругів). Чи згодні ви з таким прочитанням твору? Свою відповідь умотивуйте, спираючись на текст.
2. До якого жанру лірики належить цей вірш?
3. У цій верлібровій поезії відсутні розділові знаки. На ваш погляд, це ускладнює чи полегшує сприймання твору? Чи можна говорити, а тим паче мовчати, використовуючи розділові знаки?

Як ви розумієте образ: *«пісенними словами ми з побратимами розмовляємо а літописними на самоті мовчимо»*? Що, у розумінні автора, означає розмовляти з людиною? Чому неможливо розмовляти з ворогом?

Теплі слова

Співаймо пісні про кохання,
щоб не вмерло слово «Дунай»,
гуляймо весілля своїм дітям,
щоб не вмерло слово «коровай»,
розповідаймо казки своїм онукам,
щоб не вмерло слово «Змій» —
наповнюймо
цей холодний всесвіт
теплими словами нашої мови,
які народжуються разом із диханням.

М. Приймаченко.
Загнуздав Ваня змія за бороду
та їде по городу. *1983 р.*

• *Завдання основного рівня*

1. В. Голобородько якось зауважив: «Кожен народ відображає дійсність через свою мову та культуру, тому дійсність у кожній мові різниться між собою, тому дійсність, відображена в українській мові, є унікальною порівняно з іншими мовами». Як допомагає ця думка автора зрозуміти сенс вірша?
2. Чому без наших слів Усесвіт стає холодним? Будь-яка мова є засобом інформації. А які цінності вона ще несе в собі?
3. Який, на ваш погляд, мотив цього твору?

1. Скориставшись вашою бібліотекою чи Інтернетом, знайдіть народні пісні, у яких згадується образ Дунаю, казки, у яких присутній Змій, прочитайте про весільний обряд, зокрема про символічне значення короваю. Які емоції викликали у вас ці твори й образи? Чи хотіли б ви, щоб їх знали й шанували ваші діти? Чому?
2. Уважно роздивіться репродукцію картини М. Приймаченко «Загнуздав Ваня змія...». Запропонуйте своє розкодування символів, зображених на ній. Чим, на ваш погляд, близькі художні світи цієї майстрині й В. Голобородька?

Прочитайте на дозвіллі

1. Поети «витісненого покоління». Антологія / Упорядк. І. Андрусяк. — Харків : Ранок, 2009.
2. Українські літературні школи та групи 60–90-х років XX ст.: Антологія вибраної поезії та есеїстики / Упорядк. В. Ґабор. — Львів : ЛА «Піраміда», 2009.

ВАСИЛЬ ГЕРАСИМ'ЮК

Народився 1956 р.

Василь Дмитрович Герасим'юк народився *18 серпня 1956 р.* в гуцульській родині в *Караганді (Казахстан)*. Там, на засланні, познайомились його батьки, куди їх примусово вивезли за те, що допомагали воякам УПА. Один із Василевих дідів був командиром Січових стрільців, інший — командиром УПА.

Незабаром після народження сина батьки змогли повернутися в рідне с. Прокура́ву на Івано-Франківщині. Це село особливе: у ньому споконвіку жили й досі живуть народні митці — музи́ки, різьбярі, вишивальниці, ткачі, кушніри[1]. Дивовижні голоси цимбалів і сопілок, химерні узори гуцульських килимів і витинанок ще в шкільні роки покликали хлопця до творчості. Лише своїм знаряддям він обрав не голку чи різець, а слово.

Завершивши навчання на філологічному факультеті Київського університету (1978), В. Герасим'юк працював редактором у видавництвах, кіносценаристом, зараз — радіо- та тележурналіст.

Та головне його покликання — поезія. Він — автор багатьох збірок, зокрема *«Космацький узір»* (1990), *«Діти трепе́ти»* (1991), *«Поет у повітрі»* (2002), *«Була така земля»* (2003). Вірші майстра перекладено 20 мовами світу. 2003 р. його удостоєно Національної премії України ім. Т. Шевченка.

Особливості художнього стилю. Поезія В. Герасим'юка цілком виростає з гуцульського світу. У ній живуть, промовляють суворо-прекрасна карпатська природа, наповнена діалектизмами співуча мова гуцулів, їхні радощі й біль, їхні тисячолітні вірування, міфи, обряди.

[1] *Кушні́р* — майстер, що вичиняє хутро зі шкур і шиє хутряні вироби.

З того ж джерела — поєднання християнських і язичницьких мотивів у ліриці поета, а також постійне звернення до біблійних образів.

Від народного мистецтва — поетове тяжіння до художньої умовності, густої метафоричності, символізації, до верлібрової форми творів.

Ліричний герой В. Герасим'юка — справжній чоловік, лицар, національно свідома особистість, якій болить нищення чужинцями та цивілізацією духовного світу нашого народу (вдумайтеся лише в назву збірки — «Була така земля»). Дослідники зауважують, що в його поетичному світі постійно присутні мотиви жертви, поєдинку, драматичного напруження, тривоги, розлуки. І то не випадково. Адже основоположна правда буття, пізнати яку так прагне поет, відкривається людині лише в найдраматичнішій ситуації, на краю прірви, на межі між життям і смертю.

Чоловічий танець

Ти мусиш танцювати аркан.
Хоч раз.
Хоч раз ти повинен відчути,
як тяжко рветься на цій землі
древнє чоловіче коло,
як тяжко зчеплені чоловічі руки,
як тяжко почати і зупинити
цей танець.
Хоч раз
ти стань у це найтісніше коло,
обхопивши руками плечі двох побратимів,
мертво стиснувши долоні інших,
і тоді в заповітному колі
ти протанцюєш під безоднею неба
із криком по-звіриному протяжним.
Щоб не випасти із цього грішного світу,
хоч раз
змішай із ближніми
піт і кров.
Сину людський,
ти стаєш у чоловіче коло,
ти готовий до цього древнього танцю
тільки тепер.
З хрестом за плечима.
З двома розбійниками.
Тільки раз.

В. Кушнір. Аркан

Арка́н — це гуцульський суто чоловічий танець, у якому танцюристи з бартками (топірцями) в руках, стаючи один за одним, роблять довгий ланцюг, а потім єднаються в коло, розходячись і звиваючись. Коли юнак уперше

здобуває право танцювати аркан, це означає, що він уже став дорослим і готовий до самостійних чоловічих рішень і вчинків. Цікаво, що за духом аркан тотожний з наддніпрянським гопаком, ірландським «Ev Sistr» чи бретонським «Ta Ev Chistr, Laoul».

Вірш складається з двох частин. Перша побудована у формі звернення до хлопця, який повинен наважитися стати дорослим, відчути вагу чоловічих обов'язків, відповідальності, звідати міць побратимства, чоловічої дружби. Тут читач ніби стає учасником аркана, відчуває його потужну енергетику.

Для допитливих

Веніямін Кушнір (1926–1992) — видатний український художник. Народився у с. Рудці на Хмельниччині. Професійну освіту здобув у Львівському інституті прикладного та декоративного мистецтва. Виробив власний неповторний стиль, орієнтуючись на народну культуру, на філософію Г. Сковороди та творчій геній Т. Шевченка. Жив і працював у Києві. Входив до кола шістдесятників. Тому був переслідуваний владою, за життя йому не дали змоги представити жодної персональної виставки. Серед найвідоміших робіт майстра — «Лісоруби», «Плотогони», «Трембіта», «Автопортрет зі свічкою», «Апостол правди»

- *Завдання основного рівня*

1. Якими художніми засобами автор досягає цього ефекту? Зверніть увагу на рефрени. Скільки їх? Що вони увиразнюють?
2. Що символізує у цьому танці (й у вірші) коло?
3. Чому аркан *«тяжко почати і зупинити»*? Як ви думаєте, чоловік обов'язково мусить стати дорослим? Чи не простіше залишатися безтурботним дітваком? А як, судячи з вірша, відповідає на це запитання В. Герасим'юк?

У другій частині звучить сумне й мужнє узагальнення трагічної долі нашої нації: і колись, і тепер українські чоловіки мусять проливати «піт і кров», захищаючи рідну землю (звідси образ давнього чоловічого кола). Мусять повторювати подвиг Ісуса Христа, жертвуючи власним життям заради спасіння ближніх.

- *Завдання основного рівня.* Які приклади з новітньої історії України ви можете згадати на підтвердження цієї думки?

1. Знайдіть в Інтернеті й подивіться відеозапис виконання аркана. Які емоції та асоціації викликав у вас танець?
2. Розгляньте репродукцію картини В. Кушніра «Аркан». Зверніть увагу на кольорову гаму переднього плану й тла. Що вона символізує? Як автор зоровими образами передає музичний супровід та енергетику танцю?

Прочитайте на дозвіллі

1. *Герасим'юк В.* Була така земля. Вибране. — К. : Факт, 2003.
2. *Герасим'юк В.* Кров і легіт. — Чернівці : Букрек, 2014.

ІВАН МАЛКОВИЧ

Народився 1961 р.

Іван Антонович Малкович народився *10 травня 1961 р.* у *с. Нижній Берéзів* на *Івано-Франківщині*. Закінчив скрипковий клас Івано-Франківського музичного училища та філологічний факультет Київського університету. Отже, ця людина вельми різнограння: гуцул і селянин за походженням, музикант і філолог за фахом, поет за покликанням.

Виростав Іван чуйним і спостережливим хлопцем, закоханим у рідні Карпатські гори, гуцульські казки та легенди, звичаї й обряди. Любив слухати троїстих музик, надто ж скрипалів.

Віршувати почав ще школярем. 19-річним юнаком на всеукраїнському семінарі молодих літераторів його обрали найкращим поетом.

Ще в юності його величали «королевичем української поезії», а Л. Костенко назвала його «найніжнішою скрипкою України».

Після університету працював редактором у київських видавництвах «Веселка» та «Молодь», у дитячому журналі «Соняшник». А 1992 р. заснував досі найуспішніше в Україні видавництво «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА». Спочатку в ньому виходили друком тільки дитячі книжки, а тепер з'являються й «дорослі»: для тих, кому від 2 до 102, — як каже з усмішкою сам видавець. Візитівка цього видавництва — високохудожні, захопливі тексти й оригінальне та вельми ошатне оформлення. Скажімо, саме тут побачили світ у прекрасному українському перекладі книжки Дж. К. Ролінґ про Гаррі Поттера. До речі, оформлення цих книжок визнано одним із кращих у світі.

Перша поетична збірка І. Малковича *«Білий камінь»* побачила світ 1984 р., згодом з'явилися книжки *«Ключ»*, *«Вірші»*, *«Із янголом на плечі»*, *«Все поруч»*, *«Подорожник»* та ін.

Сучасному метушливому, наскрізь технізованому, нерідко бездушному міському світові поет протиставляє інший світ — дитячий, сільський, гуцульський, давній, де панує щирість, доброта, простота, краса, де живе дух наших предків.

Обкладинки книжок видавництва «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА»

Навіть ставши успішним бізнесменом, І. Малкович зберігає дивовижну здатність бачити світ очима дитини, а ще святого, який молиться за всіх людей, надто ж за нещасних і беззахисних. У його розумінні поет — це подорожник, що пропонує всім допомогу: «прикладайте мене до рани» (вірш *«Подорожник»*).

Поет віддає перевагу й старосвітським жанрам — молитва, балада[1], вертеп[2], житіє[3], казка тощо, — зрозуміло, переосмислюючи їх по-своєму (наприклад, цикл *«Вертепчик»*, вірші *«Житіє часника»*, *«Житіє оленяра»*, *«Коза-Дереза»*).

На перший погляд, вірші І. Малковича прості, але вони вражають глибокою символікою, добірною незвичайною лексикою, неповторною мелодикою, музичністю.

«Вірші Івана Малковича найкраще читати вголос, у родинному колі, аби м'яке світло настінної лампи падало на сторінки поетичної книжки, а дружина, тримаючи сина на руках, сиділа в м'якому кріслі в глибині кімнати, оповитої темрявою, й уважно вслухалася в слова чоловіка й батька» *(О. Хоменко, літературний критик)*.

Із янголом на плечі

Старосвітська балада

Краєм світу, уночі,
при Господній при свічі
хтось бреде собі самотньо
із янголом на плечі.

Йде в ніде, в невороття,
йде лелійно, як дитя,
і жене його у спину
сірий маятник життя, —

щоб не вештав уночі
при Господній при свічі,
щоб по світі не тинявся
із янголом на плечі.

Віє вітер вировий,
виє Ірод моровий,
маятник все дужче бухка,
стогне янгол ледь живий...

А він йде і йде, хоча
вже й не дихає свіча,
лиш вуста дрижать гарячі:
янголе, не впадь з плеча.

О. Маркова. Бог, людина, янгол

[1] *Бала́да* (від прованс. *танцювати*) — жанр ліро-епічної поезії з драматично напруженим сюжетом.

[2] *Верте́п* — старовинний пересувний український ляльковий театр, у якому ставили переважно іронічні, жартівливі п'єси.

[3] *Житіє́* — старовинний жанр християнської літератури, життєпис святого.

За біблійною легендою, кожну людину супроводжує світлий янгол-охоронець і темний янгол-спокусник. Людина ж обирає сама, до кого з них прислухатися, як чинити.

Ліричний герой вірша — «хтось», подорожній (це може бути кожен із нас) — обрав тернистий шлях пошуку свого призначення, пізнання самого себе, сенсу життя. Це ті відкриття, які кожен може зробити лише сам для себе, тому герой зображений самотнім.

Його квапить «маятник життя» — швидкоплинний, невблаганний час, знесилює вітер і жахає Ірод, тобто труднощі життя та світове зло. Але йому освітлює шлях Господня свіча (вогник надії) і супроводжує янгол (віра в добро, чистоту, святість).

• Завдання основного рівня

1. Які жанрові ознаки балади ви помітили в цьому вірші? Чому автор, на ваш погляд, визначив цю баладу саме як старосвітську?
2. Розподіліть образи-символи твору на світлі й темні. Якими епітетами автор характеризує ці образи? Чому «маятник життя» саме «сірий»?
3. Як ви розумієте значення слів-епітетів: подорожній іде «лелійно», вітер «вировий», Ірод «моровий»? Чи звичні, загальновживані ці слова, від яких слів утворені? Які асоціації вони викликають?
4. Як ви думаєте, чи дійде подорожній до своєї мети? На чому ґрунтується ваш висновок?
5. Сформулюйте провідний мотив твору.
6. У вірші І. Малковича й на картині О. Маркової розгортаються подібні мотиви, але з певними відмінностями. Що спільного та відмінного ви помітили в цих творах?
7. Підготуйте виразне читання вірша та вивчіть його напам'ять.

1. На ваш погляд, Бог, людина чи янгол зображені на картині О. Маркової? Чому ви так думаєте?
2. Знайдіть в Інтернеті інтерв'ю, у якому І. Малкович розповідає про історію створення вірша «Із янголом на плечі» і читає текст. Як ви сприйняли твір в авторському виконанні? Чи збіглося воно з вашою логікою читання? Як ви зрозуміли, чому автор вагався виносити вірш на суд читачів?
3. На слова цього вірша композитор Т. Чубай написав і виконує пісню. Знайдіть в Інтернеті кліп на цю пісню. Чи сподобалося вам виконання? Чому? Як композиторові вдалося підкреслити старосвітський і саме гуцульський колорит твору?

Для допитливих

Тарас Чубáй — відомий український автор-виконавець, рок-музикант і композитор, син поета Григорія Чубая. Народився 1970 р. у Львові, закінчив Львівську консерваторію. Брав участь у виставах театру-студії «Не журись!». 1990 р. разом з однодумцями створив гурт «Плач Єремії» і став його фронтменом. Написав понад сто пісень, видав 11 музичних альбомів: «Світло і сповідь», «Наше Різдво», «Наші партизани» та ін.

З нічних молитов

Господи, літа стебельце
всели до самітніх душ,
дай кожному звити кубельце,
і не поруш.

Хай кожен в цім світі спасеться,
хай світить з-за темних круч
довкола кожного серця
віри твоєї обруч.

• *Завдання основного рівня*

1. Як ви зрозуміли метафору: *«літа стебельце / всели до самітніх душ»*? Яка пора року — літо чи осінь — асоціюється у вас із самотністю, журбою?
2. Чому так важливо для людини, щоб їй вірив Бог — щоб довкола кожного серця світився обруч його віри?
3. Яких благ для людей просить у Всевишнього ліричний герой? Як ці прохання характеризують його самого?

Які ознаки стилю І. Малковича ви помітили у віршах «Із янголом на плечі» та «З нічних молитов»?

Прочитайте на дозвіллі

1. *Малкович І.* Із янголом на плечі. — К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 1997.
2. *Малкович І.* Все поруч. — К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2010.
3. *Малкович І.* Подорожник. — К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013.

АНАТОЛІЙ МОЙСІЄНКО

Народився 1948 р.

Його називають унікальним знавцем і віртуозом слова. У тому, що це насправді так, зараз переконаєтесь і ви.

Анатолій Кирилович Мойсієнко народився *9 липня 1948 р.* у *с. Бурівці* на *Чернігівщині*. Після закінчення філологічного факультету Ніжинського педагогічного інституту працював журналістом, редактором у видавництві «Молодь». Нині — відомий мовознавець, доктор філології, професор Київського університету.

Окрім наукової, А. Мойсієнка захоплює й поетична творчість. Він — автор багатьох збірок: *«Сонети і верлібри»*, *«Сім струн»*, *«Спалені камені»* та ін. Митець уміло творить і традиційні вірші (наприклад, цикл «Чернігівські сонети»). Та найбільше в його доробку експериментальної поезії різних форм, що демонструє дивовижні можливості нашого слова.

Анатолій Мойсієнко є визнаним майстром паліндрома.

Теорія літератури

Паліндро́м (від грецьк. *біжу назад*) — це віртуозна віршова форма, у якій певні слова або й рядок можна читати зліва направо й навпаки при збереженні змісту.

Поет видав цілу збірку паліндромів «Віче мечів» (назва — теж паліндром). Один з паліндромів А. Мойсієнка «Хижих мечем мирим» художник В. Чупринін зобразив графічно. Це зразок *зоропоезії* — мистецького твору, що поєднує літературний текст і елементи живопису чи графіки.

• *Завдання основного рівня.* Якими засобами на зображенні протиставлено чужу, загарбницьку силу й нашу, козацьку. Чи випадково тут зображені мечі й козацька шабля й саме таких розмірів? Як ви зрозуміли авторську ідею цього твору? Чи актуальна вона для сучасної України?

В іншій збірці *«Шахопоезія»* митець поєднує поетичні рядки з шаховими комбінаціями, асоціативно обігрує шахові фігури й ходи. Зрозуміло, таку поезію зможе оцінити лише знавець гри в шахи.

Віртуозне володіння поета художнім словом яскраво засвідчує і цей вірш.

* * *

Жовтень жовті жолуді
На базар несе,
Пише осінь о́хрою[1]
Золоте есе́[2].
Листопадом, бабиним літом
Набиває вітер
золотий кисе́т,
злотом люльку креше[3],
золоті пожежі
по́пасом пасе.
Сонце — обережне —
Золотими кле́шнями —
В золоту Родо́щ[4]
Золотим пожежником
Походжає дощ.

---

[1] *О́хра* (від грецьк. *блідо-жовтий*) — фарба жовтих відтінків.

[2] *Есе́*, або *есе́й* (фр. *спроба, начерк*) — невеликий прозовий твір довільної форми.

[3] *Кресáти* — добувати іскри, вогонь, ударяючи металом об камінь.

[4] *Родо́щ* — назва села в повісті чернігівського письменника В. Кезлі «Синій вітер з Родощі».

• *Завдання основного рівня*

1. Які слова, використані у вірші, вам не знайомі? Яку ознаку стилю поета це засвідчує?
2. Ліричний герой цього твору здивований, захоплений осінню й ніби запрошує читачів у казку. Обґрунтуйте, розгорніть цю думку, використовуючи текст.
3. Який наскрізний троп використовує автор? З якою метою?
4. Які образи вірша вас здивували? Чим?
5. Як ви зрозуміли авторську асоціацію: чому вітер восени пасе золоті пожежі, а дощ — золотий пожежник?
6. Поезія надзвичайно мелодійна завдяки алітераціям, асонансам і римам. Наведіть інші приклади використання цих художніх засобів у вірші.

Теорія літератури

Алітера́ція (латин. *при буква*) — зумисно надмірне повторення *однакових приголосних* звуків з метою створити звуковий образ зображуваного.

Асона́нс (від латин. *звучу до ладу*) — зумисно надмірне повторення *однакових голосних* звуків для посилення милозвучності мови.

Наприклад, у першому рядку аналізованого вірша «Жовтень жовті жолуді...» тричі повторюється приголосний [ж] — це алітерація, і голосний [о] — асонанс.

Напишіть прозовий етюд чи вірш на тему «Осіння казка», використовуючи образи-персоніфікації вірша «Жовтень жовті жолуді...».

Прочитайте на дозвіллі

1. *Мойсієнко А.* Віче мечів. — К. : Задруга, 1999.
2. *Мойсієнко А.* Шахопоезія. — Париж–Львів–Цвікау, 1997.
3. *Мойсієнко А.* Спалені камені. — Вінниця : Нова книга, 2003.

ІГОР ПАВЛЮК

Народився 1967 р.

Лауреат Нобелівської премії з літератури китаєць Мо Янь так висловився про цього митця: «Я вдячний Ігореві Павлюку за енергію справжньої людяності, яку знайшов у його віршах».

Ігор Зиновійович Павлюк народився *1 січня 1967 р.* у *с. Ужові* на *Волині*. Ще немовлям залишився сиротою, виростав у дідуся й бабусі. Закінчив факультет журналістики Львівського університету. Працював журналістом. Мандрував по світі. Згодом зосередився на науковій діяльності. Нині — доктор наук, професор. Живе в м. Києві та Львові.

Ігор Павлюк є також автором багатьох поетичних збірок і книжок прози — *«Острови юності»*, *«Алергія на вічність»*, *«Бунт свяченої води»*, *«Чоловіче ворожіння»*, *«Україна в диму»*, *«Вирощування алмазів»*. Його книжки виходять друком не тільки в Україні, а й за кордоном.

Для цього поета життя — це боротьба. Він захоплюється сильними, бунтівливими натурами козацької, «шабельної вдачі». Його творчість вирізняється філософічністю, афористичністю вислову й несподіваними асоціаціями.

Як ви розумієте такі рядки поета: *«Провінція — це втома Батьківщини»; «Ніж тікати від себе в простір... / Вже ліпше — в час»; «В село приїжджати — порізати душу об трави»; «Народ мій спить, а значить, ще росте»; «Бути Божим — / Значить нічиїм»*?

А ще вірші І. Павлюка надзвичайно ліричні, пройняті любов'ю до світу, людини, тривогою за кожну беззахисну душу.

Дівчинка

Плаче дівчинка боса
На бабусин поріг.
Розчарована осінь
Кли́гає[1] по дворі.

На душі прохолода.
Навіть півень затих...
— А кого тобі шкода?
Каже дівчинка:
— Всіх...

М. Дмитренко. Наталя

• Завдання основного рівня

1. Одна з головних заповідей Ісуса Христа: «Ти будеш щасливим лише тоді, коли любитимеш усіх людей, навіть ворогів своїх». Чи згодні ви з такою думкою? Любити когось — це значить і підкорятися йому чи ні?
2. Як ви думаєте, чому дівчинці «шкода всіх»? Чи є на світі люди, яких не варто жаліти, які ніколи не бували (і не буватимуть) нещасними?
3. Якими художніми засобами у вірші передано осінній, сумовитий настрій?
4. На основі яких асоціацій автор міг створити оцю метафору: *«Розчарована осінь / Клигає по дворі»*?
5. Якою ви уявляєте собі героїню вірша? Чи могла б бути нею дівчинка з портрета М. Дмитренка? Якими образотворчими засобами художник показав удачу, внутрішній світ Наталі?

На ваш погляд, героїня вірша — реальна дівчинка чи уособлення любові, співчуття, милосердя в людській душі?

Прочитайте на дозвіллі

1. *Павлюк Ігор.* Магма: Лірика і драматизовані поеми. — Львів : Світ, 2005.
2. *Павлюк І.* Бунт: Лірика і драматичні поеми. — Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006.
3. *Павлюк Ігор.* Україна в диму. Послання з резервації: Соціальна лірика. — Луганськ : Книжковий світ, 2009.

[1] *Кли́гати* — важко, повільно, по-старечому йти.

ГАЛИНА КИРПА

Народилася 1950 р.

Галина Миколаївна Кирпа народилася *1 січня 1950 р.* у *с. Любарці* на *Київщині* в сім'ї педагогів.

Її першими вчителями життя, як згадує вона сама, були дерева, кущі, їжаки, бджоли, метелики — «увесь той світ природи, у якому купалося моє дитинство». А також мама, яка прищепила любов до читання, герої цікавих книжок і старенькі бабусі-сусідки, від яких ще малою почала записувати народні пісні й казки.

Захоплення літературою розпочалося з дитячих щоденників, переповнених фантастичними історіями. Їх Галина щедро дарувала подругам, які за це вже тоді прозвали дівчинку «письменницею».

Філологічну освіту Г. Кирпа здобула в Київському університеті. По тому працювала у видавництві «Дніпро» та журналістом.

Коло творчих зацікавлень письменниці дуже широке: поезія, проза, художній переклад, літературознавство.

«Її поезія — непроминуще диво. Лагідно, ніжно, ніби звук павутинки, доторкається до душі читача поетичне слово Галини Кирпи» *(А. Мовчун)*.

Через патріотичні погляди Г. Кирпи, відмову йти на компроміс із комуністичним режимом її першу збірку довго не видавали. Тоді письменниця взялася за переклади — з білоруської, данської, німецької, норвезької та шведської мов. Перекладає переважно твори для дітей — «Казки» Г. К. Андерсена, «Сонячна галявина», «Домовичок Нільс Карлсон» А. Ліндґрен, «Хтозна-що, або Свято першого зуба» Ґ. Даале, «Полювання на Лиса» С. Нордквіста та багато інших.

«Перекладацький стан душі можна порівняти з процесом пересаджування квітів — завжди боїшся пошкодити коріння. І хочеться, щоб усе прижилося в нашій літературі! Ті, кого я перекладаю, для мене насправді "рідні душі"» *(Г. Кирпа)*.

1. Чи траплялося вам читати книжки когось із цих авторів? Чим вони вам припали до душі?
2. Спробуйте зробити художній переклад невеликого уривка прозового чи поетичного твору з найбільш знаної вам іноземної мови. Які складнощі виникають у цій праці?

Більшість власних поетичних і прозових збірок Г. Кирпа також адресує дітям — *«Слон мандрує до мами»*, *«Катруся з роду Чимчиків»*, *«Будинок старий, як світ»*, *«Ну й гарно все придумав Бог»*, *«Місяць у колисці»* та ін.

Цікаво, що й родина Г. Кирпи — уся літературна. Її чоловік — знаний письменник-шістдесятник Дмитро Чередниченко, їхня донька — поетеса, перекладачка й художниця Оляна Рута.

Основне джерело творчості Г. Кирпи — мотиви й образи українського дитячого фольклору: казок, забавлянок, загадок, колядок, легенд, колискових пісень.

• *Завдання основного рівня.* У молодших класах ви вивчали чимало таких творів. Чим вони вам запам'яталися?

Інше джерело — світова дитяча класика, добре знана Г. Кирпі як перекладачеві.

Наскрізні риси стилю поетеси — метафоричність і дитинність.

• *Завдання основного рівня.* Збірка вибраного письменниці називається «Місяць у колисці». На основі яких асоціацій з'явився такий метафоричний образ?

Обкладинка до збірки творів Г. Кирпи

У центрі творів Г. Кирпи — дитина, яка здивованими й захопленими очима дивиться на світ, вивчає його та фантазує про нього. Бавиться, сумує, ставить важкі запитання й дає на них свої відповіді.

Із цих творів перед нами постають різні виміри дитячого світу. Це ♦ одушевлена, олюднена природа і ♦ родина, де панує любов і злагода. Навіть «меткі чорненькі» павучата плетуть своєму дідусеві *«кришатий капелюшок, щоб гарний був від сонця, від дощу, від преусякої мороки, ще й від мух!»* (вірш *«Павук»*). Це й ♦ Україна та наша мова. Вона — *«немов Берегиня, / що на кожне своє дитятко / дихає і тремтить»*, вона була й буде. *«А нині / я терни в стежках визбирую, / щоб їй було легше ходить»* (вірш *«Моя мова»*).

• *Завдання основного рівня.* Як ви зрозуміли цей метафоричний образ? Що означає визбирувати терни на стежках рідної мови? А ви їх визбируєте?

Ще один вимір дитячого світу — ♦ роздуми про Бога. Їм присвячена ціла збірка *«Ну й гарно все придумав Бог»*. Наприклад, маленькій дівчинці не зрозуміло, коли їй кажуть, що рай на небі чи за морем, — бо *«небо так високо, море так далеко»*. Але вона бачила, як переселялися до нового гніздечка ластівки й раділи, мов діти. Тому, на її погляд, *«рай — / у гніздечку ластівки»* (вірш *«Де рай?»*).

Серед найновіших видань письменниці — унікальне оповідання *«Мій тато став зіркою»*. У ньому передано трагічні події на Майдані очима маленької дівчинки, батько якої загинув на барикаді. Дитина намагається повернути тата — у спогадах, у спільних сімейних традиціях. І поступово відкриває для себе великий світ, що не обмежується її кімнатою, родиною, це вся Україна разом із небом над нею, у якому тато став зіркою.

Щоб сприймати світ дитячими очима, треба самому бути дитиною. Г. Кирпа такою і є. Але, кажуть дослідники, вона — мудра дитина.

• *Завдання основного рівня.* Як ви розумієте цю думку?

Мій ангел такий маленький

Мій ангел такий маленький,
ну просто крихітка —
навіть не бачу,
чи він сидить
на моєму плечі.

Мій ангел такий легенький,
ну просто пушинка —
я навіть не чую,
як він сидить
на моєму плечі.
Мій ангел такий тихенький,
ну просто тихіший трави —
я навіть не знаю,
коли він спить,
а коли прокидається
на моєму плечі.

• *Завдання основного рівня*

1. З яким недавно вивченим вами твором перегукується цей вірш? А в чому його відмінність?
2. Змальовуючи ангела, авторка послуговується епітетами, пестливими словами (літотами), порівняннями. Знайдіть у творі ці художні засоби й поясніть, з якою метою вони використані.
3. Вірш написаний верлібром, але звучить дуже мелодійно. Завдяки чому?
4. Як бачите, текст оригінально побудований — має елементи зоропоезії. Чий обрис нагадує кожна строфа?

Теорія літератури

Си́мплока (грецьк. *сплетіння*) — це поєднання анафори (єдинопочатку) з епіфорою (єдинокінцем) у віршових строфах. Наприклад, у кожній строфі аналізованого твору повторюється перший рядок (анафора) й останній (епіфора).

Докладно опишіть або намалюйте, яким ви уявляєте цього ангела на плечі в дитини. Як ви думаєте, він безпорадний чи захищає дитя, попри свою мініатюрність?

Коли до вас темної ночі...

Коли до вас темної ночі
прийде Лев,
ви не кажіть йому нічого
про зоопарк.
Нехай він не знає,
що на світі є зоопарки.
Нехай хоч один Лев
цього не знає.
А потім цього не знатимуть
його діти.
А потім — його онуки.

Потім правнуки.
І колись буде
ціла Лев'яча Держава,
де жоден Лев
не знатиме про зоопарк.
Коли б тільки вижив
той Лев,
що прийде до вас темної ночі.

• *Завдання основного рівня*

1. З якими якостями у вас асоціюється лев?
2. А ви бачили лева в зоопарку? Який він там має вигляд?
3. Цей вірш алегоричний. З алегорією ви ознайомились у 6 класі, коли вивчали байки Л. Глібова. Пригадайте, що таке *алегорія*. Наведіть приклади алегоричних образів у літературі.
4. Спробуйте розшифрувати алегоричний зміст вірша «Коли до тебе темної ночі...». Про що він?
5. У вірші йдеться про мужній, волелюбний дух українців, який іноді прокидається в кожному з нас (приходить «темної ночі»). Щоб його зберегти, треба подолати в собі страх, інстинкт рабства, відчути себе гідним, незалежним і так виховати дітей. Лише тоді постане вільна, самостійна, соборна Українська держава. Чи згодні ви з таким трактуванням вірша? Відповідь аргументуйте, використовуючи текст.
6. Чи вижив у наших душах український Лев? Які історичні події останніх років про це свідчать?

Тепер, ознайомившись із творчістю Г. Кирпи, обґрунтуйте наведене вище міркування А. Мовчун про неї.

• *Підсумуйте вивчене*

1. Які стильові риси сучасної української поезії ви знаєте?
2. Що таке *верлібр*? Чим він приваблює поетів?
3. Яким змальований дощ у вірші В. Голобородька «З дитинства: дощ...»?
4. На яких словах зосереджує увагу В. Голобородько в поезії «Теплі слова»?
5. Чому так важливо для юнака здобути право танцювати аркан (за віршем В. Герасим'юка «Чоловічий танець»)?
6. Охарактеризуйте ліричного героя вірша І. Малковича «Із янголом на плечі».
7. Які художні засоби використовує А. Мойсієнко у вірші «Жовтень жовті жолуді...»?
8. Доведіть, що вірш І. Павлюка «Дівчинка» пройнятий гуманністю.
9. Якими художніми засобами Г. Кирпа зображає ангела у вірші «Мій ангел такий маленький»?
10. У чому полягає алегоричний зміст вірша Г. Кирпи «Коли до тебе темної ночі...»?

Прочитайте на дозвіллі

1. *Кирпа Галина.* Місяць у колисці: Вірші, проза, переклади. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2011.
2. *Кирпа Галина.* Мій тато став зіркою. — Львів : Вид-во Старого Лева, 2015.

НАЦІОНАЛЬНА ДРАМА

ЩО ТАКЕ ДРАМАТИЧНЕ МИСТЕЦТВО

Як ви вже знаєте, у літературі існують три основні роди — епос, лірика та драма.

Теорія літератури

Драма (грецьк. *дія*) — це мистецький твір, що розкриває явища життя через дії та розмови (діалоги, полілоги, монологи) дійових осіб і призначений для постановки на сцені. Розлогі описи, відступи (що характерні для прози) тут відсутні, точніше, замінені скупими ***ремарками*** — авторськими поясненнями для акторів про місце, час дії, портрети персонажів тощо.

Тобто драматичний твір можна сприйняти в усій його повноті лише в театральній залі. Він є результатом творчої співпраці багатьох митців: автора (драматурга), режисера, акторів, художника, композитора, а також костюмерів, гримерів та інших працівників.

Для допитливих

Слово *театр* походить від грецького «театрон», що спочатку означало «місце для видовищ», а згодом — «видовище», «спектакль», «дійство».

Театральні маски

П'єса (драма) розрахована всього лише на 2–3-годинну виставу на невеликій площі сцени. Отже, ♦ кожна дія й висловлення в ній значущі, ♦ конфлікт напружений і розгортається динамічно. ♦ Час, простір і дії обмежені й досить умовні. Своєрідна й ♦ побудова цих творів. Перенесімося подумки до театру: дзвінок сповіщає про початок дійства, зміна декорацій означає нову дію (акт), поява на сцені нового виконавця — наступну яву (сцену), антракт[1] підказує, що в подіях минув певний час. У п'єсі обмежені й можливості показати характери героїв. Основним зображально-виражальним засобом є ♦ мова персонажів, а також ♦ інтонація, паузи, жести, міміка.

Через те для належного сприймання драматичного твору потрібна багата, жвава уява, фантазія. Надто ж коли не дивишся п'єсу на сцені, а читаєш її. Тоді варто домислити, подумки зіграти спектакль.

- *Завдання основного рівня.* Назвіть відомі вам театри. Які з них ви відвідували? Які п'єси бачили? Які враження у вас залишилися після перегляду?

«Театр корифеїв[2]». Український театр існував з прадавніх часів. Театралізованими були й народні свята й обряди («водіння кози», «Маланка», «весілля»), і церковні служби, і виступи скоморохів[3] у руські часи.

[1] *Антра́кт* (від фр. *між* і *дія*) — коротка перерва між діями вистави або між відділами концепту.

[2] *Корифе́й* (грецьк. *зачинатель*) — у давньогрецькому театрі так називали керівника хору або соліста-заспівувача; переносно — основоположник, зачинатель якоїсь справи.

[3] *Скомороси́* (від грецьк. *жарт* і *майстер*) — мандрівні співці й актори.

Музики та скоморохи.
Фреска Софійського собору. м. Київ. 1037 р.

Пізніше вельми популярними стали *вертепи* — мандрівні лялькові театри, а також драми, які ставили учні шкіл.

Перші стаціонарні театри з'явилися на початку XIX ст. 1819 р. в полтавському театрі було вперше поставлено п'єсу живою народною мовою — «Наталка Полтавка» І. Котляревського, з якою ви ознайомитеся наступного року.

Проте імперська влада всіляко перешкоджала становленню українського театру. Адже добре розуміла, що поява національного театру засвідчує повне духовне самоствердження будь-якого народу.

«Національний театр є ознакою повноліття нації, так само як академія, університет, музеї. Мати свій рідний театр і пишатися ним хоче всякий народ, усяке плем'я, усяка мова» *(О. Островський, видатний російський драматург XIX ст.).*

Дійшло до того, що було заборонено будь-які вистави українською мовою. Але глядачі не хотіли дивитися чужомовні та ще й часто низькопробні п'єси.

На початку 1880-х років під тиском численних клопотань уряд змушений був піти на часткові поступки, щоправда, з обмеженнями: перед українською виставою мала обов'язково йти російська.

І ось 28 жовтня 1882 р. в м. Єлисаветграді (нині — Кіровоград) виставою «Наталка Полтавка» було відкрито перший професійний український театр. Згодом його назвали *«Театром корифеїв»*. Засновником і керівником, а також актором і режисером цього колективу став Марко Кропивницький. До кола корифеїв увійшли також видатні актори — брати й сестра Тобілевичі, які виступали під творчими псевдонімами: Іван Карпенко-Карий, Микола Садовський, Панас Саксаганський, Марія Садовська-Барілотті, а також Марія Заньковецька.

М. Кропивницький, М. Садовський та М. Заньковецька

Трупа М. Кропивницького. *Світлина*

Незабаром до української трупи (колективу акторів) приєдналися і київські театрали — зокрема письменник Михайло Старицький і композитор Микола Лисенко.

Актори працювали в дуже складних умовах: постійно переїжджали з місця на місце, виступали не лише в театрах, а й на ярмарках і в сільських клунях[1], іноді залишалися напівголодними, не мали постійного житла. Але вони свідомо йшли на такі жертви заради служіння рідному театру.

Скажімо, М. Старицький — досить забезпечений дворянин — на власні кошти створив хор і оркестр, обновив декорації і костюми, поліпшив умови життя акторів, витративши на це майже всі свої статки, хоч і мав п'ятьох дітей.

Проте глядачі відповідали корифеям відданою любов'ю — кожна їхня вистава проходила з аншлагом[2], навіть у найбільших залах не вистачало місць для всіх охочих.

В українському театрі ставили спектаклі наших класиків — «Наталку Полтавку» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка. Але цих творів було надто мало для повноцінного репертуару[3]. Тому діячі театру нерідко самі ставали драматургами. Це й М. Кропивницький, і М. Старицький, а насамперед І. Карпенко-Карий.

«Театр корифеїв» із грандіозним успіхом гастролював у м. Варшаві, Вільнюсі, Петербурзі, Мінську, Тбілісі, інших великих містах. Відтоді він став відомим у всій Європі.

Влада забороняла його виступи в багатьох губерніях, намагалася обмежити репертуар тільки розважальними п'єсами, проте зупинити розквіт театрального життя в Україні так і не змогла.

---

[1] *Клу́ня* — будівля для зберігання снопів, сіна, а також для молотьби.

[2] *Аншла́г* (нім. *афіша, оголошення*) — оголошення біля каси театру про те, що всі квитки продано; переносно — великий успіх вистави чи концерту за відсутності вільних місць у залі.

[3] *Репертуа́р* — сукупність творів, які виконуються в театрі.

ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ

1845–1907

Цей видатний актор, режисер, драматург прославив український театр на весь слов'янський світ. В одній із п'єс він так висловив своє творче кредо: «Сцена — мій кумир, театр — мій священний храм».

Письменник ***Панас Мирний*** так оцінював талант побратима: «Ви, Іване Карповичу, з Вашою творчою душею та знанням людського життя, збагатили наш репертуар своїми коштовними творами: з давно пережитих віків і аж до сього часу виставилось у цих творах справжнє життя нашого народу й вражає, і милує нас своїми проявами».

Іван Карпенко-Карий (справжнє ім'я та прізвище *Іван Карпович Тобілевич*) народився *29 вересня 1845 р.* у *с. Арсенівці* неподалік від м. Єлисаветграда (тепер — Кіровограда). Його батько, Карпо Адамович Тобілевич, походив з давнього, але зубожілого шляхетського роду, служив управителем поміщицького маєтку. Мати, Євдокія Зіновіївна Садовська, була кріпачкою. З неволі її викупив Карпо Адамович перед одруженням.

Родина Тобілевичів подарувала Україні чотири театральні зірки першої величини: їхні діти — Іван, Микола, Панас і Марія — стали видатними діячами культури, корифеями вітчизняного театру. Неграмотна мати часто переказувала дітям сцени й прекрасним голосом співала пісні з драми «Наталка Полтавка». Тому вже змалку всі вони закохалися в театр.

Офіційна освіта Івана через матеріальні нестатки сім'ї обмежилася тільки Бобринецьким повітовим училищем, яке він закінчив з відзнакою. З 14 років юнак змушений був працювати канцеляристом у Бобринці, Херсоні, Єлисаветграді. Згодом дослужився навіть до секретаря міського управління поліції.

Як не стомлювала осоружна канцелярська робота, юнак посилено займався самоосвітою, багато читав. Понад усе його приваблював театр. Нерідко ходив пішки за багато кілометрів до Єлисаветграда, щоб подивитися виставу.

Отож із радістю долучався до аматорських театральних гуртків, першого українського професійного театру — спочатку як актор, а потім і режисер.

1883 р. його було звільнено з роботи за участь в українському культурному й політичному русі. Відтоді митець цілком зосереджується на театральній

І. Карпенко-Карий у ролі Назара у виставі «Назар Стодоля» Т. Шевченка. *Світлина 1860-х років*

та літературній діяльності. Скинувши чиновницький мундир, він під псевдонімом Карпенко-Карий вступає до театральної трупи М. Старицького, у якій уже тоді грали його рідні брати — Микола та Панас. Іван Франко пізніше писав, що 1883 р. царський уряд утратив поліцейського чиновника, а Україна знайшла драматурга Карпенка-Карого.

Проте імперська влада продовжувала переслідувати митця-патріота. Улітку 1884 р. під час гастролей у Ростові-на-Дону Івана Карповича заарешт-тували та повідомили про встановлення над ним гласного нагляду поліції терміном на три роки з позбавленням його на цей час права жити в Україні й у великих містах Росії. Місцем свого заслання І. Карпенко-Карий обирає адміністративний центр донського козацтва, невелике містечко Новочеркаськ. Тут він змушений був працювати ковалем, палітурником тощо, щоб заробити на шматок хліба, а ночами писав нові п'єси. З їхньою появою його ім'я стало популярним по всій Україні. Лише через кілька років йому дозволили повернутися до театру.

В особистому житті митця також переплелися радість і сум. Він побрався з чарівною інтелігентною дівчиною Надією Тарковською. У щасливого подружжя народилося четверо дітей — Галя, Назар, Юрко й Орися. Задля затишку родини Іван Карпович заклав неподалік від Єлисаветграда серед степів мальовничий хутір, який назвав на честь коханої дружини Надія. Та за кілька років дружина згасла через туберкульоз. Давати раду дітям батькові довелося самому...

Проте долати всі труднощі допомагала творчість. Іван Карпенко-Карий зіграв цілу галерею неповторних сценічних образів: возного (у «Наталці Полтавці»), Назара (у «Назарі Стодолі»), Калитки (у «Ста тисячах»), Пузиря (у «Хазяїні»), Мартина Борулю в однойменній п'єсі та ін.

Як режисер І. Карпенко-Карий майстерно втілив на сцені «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Ревізор» М. Гоголя, п'єси Ж. Б. Мольєра, Ф. Шиллера, О. Островського й інші шедеври світової класики.

Пам'ятник І. Карпенкові-Карому на хуторі Надія. *1969 р.*

З-під пера ж самого драматурга вийшло 18 п'єс. Найвідоміші з них — «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн», «Сава Чалий», «Наймичка», «Суєта», «Житейське море».

І як актор та режисер, і як письменник І. Карпенко-Карий володів дивовижною здатністю глибоко й переконливо розкривати характер, душу кожного свого героя.

Багатолітня тяжка праця, нестатки, переслідування властей передчасно знесилили митця. Іван Карпович відійшов у вічність на 62 році життя у Берліні, де перебував на лікуванні. За його заповітом тіло перевезли в Україну й поховали на сільському цвинтарі біля рідного хутора Надія.

Іменем великого драматурга названі вулиці в багатьох містах і селах, у Кіровограді та на хуторі На-

дія працюють меморіальні музеї. Та найбільшим визнанням митця є те, що його п'єси вже понад століття не сходять зі сцен вітчизняних і зарубіжних театрів.

• *Завдання основного рівня*

1. Які ознаки драматичних творів зумовлені тим, що вони призначені для постановки на сцені?
2. Назвіть основні етапи історії українського театру.
3. Де й коли зародився український професійний театр? Які діячі стали його корифеями? Як відбувалося його становлення?
4. Підготуйте розповідь про життєвий і творчий шлях І. Карпенка-Карого за самостійно складеним простим планом.

1. Скориставшись вашою бібліотекою та інформацією з Інтернету, складіть письмове повідомлення на одну з тем:
   - Театралізовані обряди та свята в українському фольклорі.
   - Таємниці мистецтва руських скоморохів.
   - Майстерність українського вертепу.
   - Як зародилася староукраїнська шкільна драма.
   - Історія створення та першої постановки п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка».
2. Доповніть відомості, уміщені в підручнику, про «Театр корифеїв» самостійно дібраною інформацією.
3. Відвідайте театральну виставу. Які ознаки драматичного мистецтва ви помітили під час перегляду?

СТО ТИСЯЧ

Комедія в 4 діях

(Скорочено)

Герасим Никодимович Калитка — багатий селянин. Параска — жінка його. Роман — син їх. Савка — кум Герасима, селянин. Бонавентура — копач[1]. Невідомий — єврей. Гершко — фактор[2]. Мотря — наймичка. Клим — робітник.

ДІЯ ПЕРША

Ява І

У хаті яку хвилину нема нікого; входить Невідомий.

Невідомий. Нікого нема... Охо-хо-х! Трудно теперечки жить на світі. А через що й трудно? Через того, що багато розумних понаставало... Усі торгують, а покупателі только глазами купують, і торговлі нема — один убиток.

[1] *Копáч* — шукач скарбів.

[2] *Фáктор* (з латин.) — посередник, дрібний маклер.

Так я сібє видумал новую комерцію: хорошій будєт гендель[1], єжелі удастся... Попробуєм!..

Ява II

Р о м а н і Н е в і д о м и й.

Н е в і д о м и й. Здрастуйте вам!
Р о м а н. Здоров!
Н е в і д о м и й. Це хата Герасима Никодимовича Калитки?
Р о м а н. Це.
Н е в і д о м и й. А де ж сам хазяїн?
Р о м а н. Вони в го́род поїхали, сьогодня повинні буть назад.
Н е в і д о м и й. Я з ним відался, і он сказал, щоб я приїхав.
Р о м а н. Може, і вони через годину будуть. (...)

Ява V

Р о м а н, потім М о т р я.

Р о м а н. (...) *(Іде до дверей і гука)*. Мотре, та йди-бо сюди!
М о т р я *(за дверима)*. Чого там? Нема мені часу.
Р о м а н. Та нам, мабуть, не буде часу й умерти. Іди-бо! Зашиєш мені сорочку, геть розпанахав рукав, а мати десь пішли. Хочеться мені з Мотрею побалакать, то нема за чим у хату йти, так я нарошне розірвав рукав.

Входить М о т р я.

Заший. *(Показує)*.
М о т р я. Де це ти так розпанахав?
Р о м а н. Зачепився за вила.

Мотря зашива, Роман її цілує.

М о т р я *(б'є його кулаком)*. А це що? А тпруськи!
Р о м а н. Хіба не можна? Ми ж восени поженимося. Чула, що батько казав?
М о т р я. То тоді й цілуваться будемо, а тепер засьі Може, ще батько шуткував, а ти вже й губи розпустив.
Р о м а н. Ні, це не шутки. І мати казала, і батько казав, що кращої невістки не треба.
М о т р я. Уже зашила. Іди собі, я не маю часу теревені править, та он уже батько приїхали.
Р о м а н. Батько? Справді.

Мотря вибіга.

[1] *Ге́ндель (єврейськ.)* — прибуток, виторг.

Ява VI

Герасим і Роман.

Герасим. А ви чого тут збіглися, роботи нема, чи що?

Роман. Та я розірвав рукав... Мотря зашила.

Герасим. А мати ж де?

Роман. Пішли до попа...

Герасим. Знайшла празник. Іди ж до роботи, бо там роти пороззявляють та й стоятимуть. Нехай коней розпряжуть, а збрую зараз однеси в комору, щоб якої реміняки не порізали на батоги.

Роман. Добре. Тут жид[1] якийсь питав вас. (...) *(Вийшов).*

Герасим *(один)*. Жид — то діло. (...) Ху! Слава Богу, справився з ділами: совершив купчу, і земельки прибавилося. І бумага зелена, мов земля, укритая рястом!.. Ох земелько, свята земелько — Божа ти дочечко! Як радісно тебе загрібати докупи, в одні руки... Приобрітав би тебе без ліку. Легко по своїй власній землі ходить. Глянеш оком навколо — усе твоє: там череда пасеться, там орють на пар[2], а тут зазеленіла вже пшениця та колосується жито; і все то гроші, гроші, гроші... Кусочками, шматочками купував, а вже й у мене набралося: тепер маю двісті десятин — шматочок кругленький! Але що ж це за шматочок! Он у Жолудя шматочок — так-так, — однієї шпанки[3] ходить дванадцять тисяч; чотири чи п'ять гуртів випасається скоту. Та що? Свиней одних, мабуть, з тисяча, бо то ж зимою тілько біля свиней шість чоловіка день при дні працює!.. І яким побитом Жолудь достав таку силу грошей — не зрозумію... Я сам пам'ятаю, як Жолудь купував баранців, сам їх різав, торгував мясом у різницях, а тепер — багатир. Де ж воно набралося? Не іначе, як нечистим путьом! Тут недоїдаєш, недопиваєш, день при дні працюєш, жінка з діжі рук не виймає — і тілько ж усього-на-всього двісті десятин, а то ж, мабуть, і в десять тисяч не вбереш. Не спиться мені, не їсться мені... Під боком живе панок Смоквинов, мотається і туди й сюди, заложив і перезаложив — видко, що замотався: от-от продасть або й продадуть землю... Ай, кусочок же! Двісті п'ятдесят десятин, земля не перепахана, ставок рибний, і поруч з моєю, межа з межею. Що ж, копиталу не хватає... Маю п'ять тисяч, а ще треба не багато, не мало — п'ятнадцять тисяч! Де ти їх візьмеш? Прямо, як іржа, точить мене ця думка! Де їх узять?.. Де?.. Хіба послухать жидка, піти на одчай, купить за п'ять тисяч сто тисяч фальшивих і розпускать їх помаленьку: то робітникам, то воли купувать на ярмарках... Мужик не дуже-то шурупає в грошах, йому як розмальована бумажка, то й гроші. Страшно тілько, щоб не влопатись... Обіцав жид сьогодня привезти напоказ. Може, це він уже й заходив. Цікаво дуже бачити фальшиві гроші.

---

[1] *Жид* — синонім до слова *еврей*.

[2] *Орáти на пар* — готувати землю восени, щоб навесні посіяти ярові (теплолюбні) культури.

[3] *Шпáнка* — шпанська (іспанська) порода овець.

Ява VII

Савка та Герасим.

Савка. Здрастуйте, куме! Добре, що я вас дома застав.

Герасим. А навіщо ж то я вам так пильно потрібен?

Савка. Відгадайте! Шкода, не відгадаєте... Грошей позичте, куме! Карбованців із сотню, до Семена.

Герасим. Я ж кажу, що так!.. Виходить: недовго думавши — давай! Хіба в мене банк, чи що?

Савка. Та до кого ж ти й ударишся? Жид злупе такого проценту, що ніяк не викрутишся потім.

Герасим. Хто ж тепер, куме, не лупить? Луши та дай.

Савка. То вже луплть краще ви, куме, і дайте.

Герасим. Нема! Хоч носа відкрути, то й десятки зайвої не витрусиш — усі віддав за землю.

Савка. Де ж ті гроші, куме?

Герасим. Та Господь їх знає. Я сам не раз, не два над цим думав.

Савка. Чув я, що Жолудь нечисті гроші має, від самого, не при хаті згадуючи, сатани, то, може, і другі так само достали... Тільки де ж вони з ним познайомились і як? От що цікаво! Уже ж і я не полохливого десятка, пішов би до нього в гості в саме пекло: надокучило отак раз у раз позичати, нехай би дав, іродів син! Чи душу йому, луципірові[1], треба, то нехай би брав, бо без душі, мабуть, легше, як без грошей. Я вам, куме, признаюся, що сам ходив під Івана Купайла, як мені казано, на роздоріжжя... Повірите, звав, нехай Бог простить, Гната безп'ятого![2] Так що ж — не вийшов, тільки налякав. (...)

Герасим. Не надіявся, куме, щоб ви такі сміливі були...

Савка. Ну, а що ж його робить, коли грошей треба день у день! От і тепер: післязавтрього строк платить Жолудю за землю, держу там у нього шматочок, а тут не вистача. Договір же такий: як грошей в строк не віддам — хліб зостанеться за Жолудьом без суда. Та що там балакать! От, єй, правду вам кажу, куме: якби знав, що за цим разом дасть, знову пішов би кликать, так грошей треба.

Герасим. Сміливі, сміливі ви, куме... З вами й не такі діла можна робить.

Савка. Ха! Чого там бояться? Страшно тільки без грошей, а з грішми, сказано ж, і чорт не брат.

Герасим *(набік)*. Треба це на ус закрутить.

Савка. Куме! Та, може ж, таки найшлася б у вас там яка сотняга? Позичте! Батьком буду величать.

Герасим. Що його робить? Хіба от що: я, знаєте, сам позичив оце в Хаскеля для домашнього обіходу; тільки платю п'ять процентів у місяць. Коли дасте п'ять процентів, то я поділюся з вами, так уже, для кума.

Савка. П'ять?.. Та що маєш робить... І за це велике спасибі, давайте.

---

[1] *Люціпер (Люцифер)* — біс, сатана.

[2] *Гнатом безп'ятим* у народі називали нечисту силу.

Г е р а с и м. Принесіть же мені запродажню запись[1] на воли.

С а в к а. Як? Хіба ж я вам воли продав?

Г е р а с и м. Вийде так, ніби продали... Ніби! Розумієте? А я ті самі воли віддам вам до Семена, а на Семена ви віддасте мені сто карбованців і запродажню я розірву, а як не віддасте, то я візьму воли... Так коротча справа.

С а в к а. Це добра справа!.. То й воли до вас вести, чи як?

Г е р а с и м. Ні. Ви підіть у волость, то писар знає і напише таку запродажню як слід, а ви запродажню принесете мені, то я вам гроші дам.

С а в к а. Та візьміть, куме, векселя[2], навіщо вам ця плутанина?

Г е р а с и м. Ні, куме, я переконався, що запродажня надежніше векселя...

С а в к а. Так... Ну, добре. То вже ж, мабуть, завтра принесу. А ви дома будете завтра?

Г е р а с и м. Дома.

С а в к а. Так... Прощайте. *(Набік).* Е, куме, мабуть, і в тебе нечисті гроші, і в тебе душа вже не своя. *(Зітхає, виходить).*

Г е р а с и м *(сам).* Одважний чоловік! До чорта ходив і на все піде за гроші, а я візьму з нього вексель. Найшов дурня! Продай воли — бери гроші... не віддаси грошей — давай воли, бо то ж мої, я вже їх купив, я вже не буду править грошей, а воли давай. Так надежніше.

Ява VIII

Г е р а с и м і Н е в і д о м и й.

Н е в і д о м и й. Здрастуйте вам!

Г е р а с и м. Здрастуй. *(Набік).* Той самий жид... аж мороз поза шкурою пішов. Ну що?

Н е в і д о м и й *(озирається).* А нічого...

Г е р а с и м. Приніс?

Н е в і д о м и й. Є.

Г е р а с и м *(зітхнув).* Показуй.

Н е в і д о м и й *(оглядається кругом, загляда у вікно, потім виймає гроші, усе нові, несе до столу, розклада на столі).* Теперечки пізнавайте, почтенний, де тут фальшиві, а де настоящі?

Г е р а с и м *(довго розгляда, придивляється на світ).* От так штука! От так штука! Не вгадаю! *(Розгляда).* Не вгадаю!

Н е в і д о м и й *(знову зазира у вікно).* І ніхто не вгадає. Я присягну на Біблію, що всякий прийме! Ето робота первий сорт. Ми не робимо такой дряні, як другі... Їх роблять у англичан, й англичанин їх возить, а я в нього агентом.

Г е р а с и м. Ну й зроблені, ну й зроблені — прямо настоящі, і не кажи... Як дві каплі води, усі однакові... руб — руб, три — три — однаковісінькі! Покажи ж, будь ласка, котра фальшива?

Н е в і д о м и й. Оце одна — руб, а це друга — три.

---

[1] *Запрода́жня* — документ, який засвідчує купівлю-продаж.

[2] *Ве́ксель* — борговий документ про обов'язкову сплату боржником указаної суми.

Сцена з вистави Львівського національного академічного театру ім. М. Заньковецької. У ролі *Калитки — П. Беник, Невідомого — Д. Каршневич.*

Г е р а с и м. Оці-о? Оці? Та ти давай мені таких грошей хоч лантух — прийму. Як же ти їх розбираєш?

Н е в і д о м и й. Ми?.. Ето секрет. Нащо вам усе знать? Товар нравиться — візьміть, не нравиться — не беріть. Ми не нуждаємся в покупателях; ми їх розпустили й розпускаємо, може, міліон, і всі благодарять... Ви знаєте, теперечки етіх дєнєг скрізь доволі, може, і у вас у кишені єсть такі самі.

Г е р а с и м. Ну, так! Звідкіля вони в мене візьмуться? Хіба дав хто, справді? Ану, глянь. *(Показує свої гроші).*

Н е в і д о м и й *(розгляда).* Как нема, коли є!.. От одна трьохрубльовая, от друга... Хе-хе-хе! Ето все нашей фабрики.

Г е р а с и м. Свят, свят, свят! Та ти брешеш?

Н е в і д о м и й. Побєй меня Бог.

Г е р а с и м. Диво! От так штука! Оце, кажеш, фальшиві? Це я взяв від Жолудьова приказчика. Виходить, їх і в Жолудя доволі є... Он як люди багатіють. Я їх помітю: надірву краї... От тілько одно мені дивно: чом же ти сам не торгуєш на ці гроші, а тілько другим наділяєш?

Н е в і д о м и й. Ви все любопитнічаєте. Ну, а отчего ви не продайоте фальшивих дєнєг? Відіте, у всякого своя комерція. У нас фабрика на весь свєт, другой такой фабрики нема; ми продайом тисячу за п'ятдесят рублей... Разлі ето не торговля, по-вашему? Ми заробляємо міліони, а люде в двадцять раз больше... Ну, а якби ми самі на еті дєньгі товари купували? Хто б тоді так дешево робив гроші?

Г е р а с и м. І то правда. *(Розгляда гроші).* Не надивуюся! Настоящі, натуральні! Помітю й ці. *(Надрива краї).*

Н е в і д о м и й. У нас порядок; фірма почтєнная, товар з Лондона прямо ідьот у кожаних мішках; єжелі возьмьоте, то скажіть, сколько вам нужно, — я буду телеграму пускать у Адессу, й англичанин сам вивезеть їх на нашу станцію.

Г е р а с и м. Розпалилася до них моя душа... Сто тисяч візьму!

Н е в і д о м и й. Нехай вам Бог помогає! А коли вивезти?

Г е р а с и м. Сьогодня в нас субота... У понеділок можна?

Н е в і д о м и й. Можна, зачем не можна — усе можна!

Г е р а с и м. А ці дві бумажки ти дай мені, — може, я пробу зроблю: куплю на них що-небудь.

Н е в і д о м и й. Навіщо, коли у вас свої є? А между прочім, візьміть. Так у понеділок увечері ви будете на вокзалі в тому місці, де для мужчін і для дам, — розумієте?

Г е р а с и м. Розумію.

Н е в і д о м и й. Прощайте. *(Іде)*. Дай вам Бог з моєї легкої руки зробиться міліонером!

Г е р а с и м. Спасибі.

Н е в і д о м и й виходить.

Тепер коли б розмінять фальшиві гроші в казначействі[1]... Самому страшно, щоб не влопаться... Хіба кума взять у компаньйони? Що ж, коли він чорта не боявся, то не побоїться казначея, щоб розмінять гроші. Кращого компаньйона, як кум, не знайти!

Входить К о п а ч.

Ява IX

Г е р а с и м і к о п а ч.

Г е р а с и м. От чортяка принесла цього бродягу! Півобіда сам злопає і на перешкоді ділові стане... Треба його як-небудь вирядить.

К о п а ч. Здоровенькі були! Як поживаєте, що поробляєте, кого виглядаєте? Хе-хе!

Г е р а с и м. Хоч голий, так веселий! Здрастуйте.

К о п а ч. Поздравляю з пріобрєтєнієм земельки, дай Бог єще столько прикупить... Безподобная у вас вода, зараз пив, і містечко в леваді біля верби гарне. Отам би каші наварить з таранькою та попоїсти по-чумацьки... Хе-хе-хе!

Г е р а с и м. Мабуть, голодний, бо змаху про кашу забалакав. (...)

К о п а ч. (...) Так, так, Никодимовичу! Скуповуйте помаленьку, скуповуйте! Єй-богу! Чого ви? Думаєте — шуткую? Які тут шутки? Хазяйственний мужик — велике діло! Ворушіться, ворушіться! Крутіть головою: купили в Борща, купуйте в Смоквинова, а там у Щербини... Пани горять, а мужички з пожару таскають... Це не пустяк! Ви як полагаєте? Вони привикли омари там, шампанське — от грошики й ухнули, а там і імєнія ахнули! А ви — галушечки, картопельку, кулешик, чехоньку, та й то не щодня, а воно жирок і наростає... Гляньте навколо: Жолудь — десять тисяч десятин, Чобіт — п'ять тисяч десятин, Пузир — три тисячі; а тут і ви помаленьку та помаленьку прикуповуйте та прикуповуйте.

Г е р а с и м. Що там я купив, і балакать не варт.

К о п а ч. Одразу ж не можна! Ви візьміть прімєр із свині: от вона ходить на подвір'ї — худа, обдрипана, а закинули ви її в саж, стали харчі кращі давать, то вона помалу й отягнеться, а там і сало наростає — так і ви... Опит — велікоє діло!

Г е р а с и м. Спасибі! То це ви мене із свинею рівняєте?

К о п а ч. Не в тім річ! Ви не обіжайтесь — це прімєр. Ви не взирайте! Помалу, помалу й у вас сала набереться доволі, тоді порівняєтеся з Чоботом, а може, і з Жолудьом... На все свій час, своє врем'я. (...)

[1] *Казначе́йство* — державна фінансова установа, *тут*: банк.

Г е р а с и м. Ох, Бонавентуро Бовтуровичу, усе то добре, що ви кажете, тілько речі ваші не гроші, за них земельки не купиш, а тут грошей, грошей, грошей треба. Ось під боком лежить земелька, а я слину ковтаю. Та яка земля? Неперепахана, ставок рибний, і з моєю межа з межею.

К о п а ч. Потрошку, потрошку — пам'ятайте мій прімєр. От ви б самі ставочок тут унизу викопали, рибу завели: лини, карасі... Нема краще, як м'ясо свинина, а риба линина. Хе-хе-хе!

Г е р а с и м. Викопаєм. Може, ви вже грошей знайшли, то позичили б на хазяйство?

К о п а ч. І це діло таке, що відразу не можна, — ще не наскочив! Я вам по секрету скажу: тут єсть один предмет... Ні, не буду говорить — я вас повезу, самі побачите. Це не пустяк, діло важне; прімєти такі, що не можна сумніватьсся, — вєрьте! (...)

Г е р а с и м. Чортзна-що, аж нудно слухать!.. Ви грошей давайте!

К о п а ч. Я чувствую, що аж тут моя судьба розрішиться... Усякому своє — вірте, що провідєніє недурно вказало мені цей путь — будуть і гроші. Отоді зашумить Бонавентура-копач!

Г е р а с и м. Що ж би ви зробили, якби гроші викопали?

К о п а ч. Зараз би поїхав у Париж. (...) То-то бо і є! А я мовчу й таки свого доб'юсь... а тоді й будете руками об поли бить... Хе-хе-хе! Наука, Никодимовичу, наука! Можна пожаліть, що ви сина не вчили, а я б коло нього був позанявся, і він би знав французького язика не хуже мене: для того є самоучитель. (...)

Г е р а с и м. Що там наука? Забавка дитяча! На біса йому здалося отак лопотать язиком, як ви оце лопочете, хіба гиндиків дражнить? Я придивився: як тілько вчений, так і голодрабець: ні землі, ні грошей, і таки дурень дурнем — застав його коняку запрягать, то й не запряже, він зараз полізе по книжках, по тих рихметиках шукать, як це робиться.

К о п а ч. Практики нема. А от я запряжу вам у яку хочете збрую: хоч у затяжний хомут, хоч у шори[1]... Хе-хе-хе! А от у шори ви й не запряжете!

Г е р а с и м. Що ні, то ні. Я їх і не бачив, які вони.

К о п а ч. Хе-хе-хе! От бачите... і тут наука... Ні, ви против науки не йдіть! Без науки, без струменту, без опиту, куди не повернися, нічого не зробиш. (...)

Г е р а с и м. Учений поки Бога змалює, то чорта з'їсть. Та це все чортзнащо ми балакаєм; краще ви скажіть мені, чи не знаєте багатої дівчини для мого Романа? Ви по світу ходите, то повинні знать, де є багаті дівчата.

К о п а ч. Знаю. Як не знать — знаю... От хоч би й у старшого Пузиря — дві дочки на возрасті. Я в них як дома.

Г е р а с и м. А скільки Пузир дасть приданого за дочкою грішми? Як думаєте?

К о п а ч. Не скажу. А тим часом спрос не біда. А знаєте що? А ви кажіть: що? А от що! Поїдемо ми завтра з Романом до Пузирів... Так, ніби поросят купувати — у них завод[2] добрий. Там кабани, прямо хоч лягай на спині. Круп

[1] *Шóри* — ремінна кінська упряж.

[2] *Завóд* — *тут*: порода.

Сцена з вистави Київського академічного драматичного театру на Подолі. У ролі *Калитки — Б. Бенюк, Бонавентури — С. Сипливий.*

отакий... ребра круті, ніжки коротенькі, як добре вгодуєш, пудів вісім сала! Вам таки треба парочку поросят таких купить. Свині — ґрунт у хазяйстві: і сало, і ковбаси, й окороки[1] — та й продать можна. Пузир продав двадцять годованих кабанів і згріб тисячу карбованців.

Г е р а с и м. Тисячу? Оце ґрунт, що гроші можна загрібать, а окороки — то німецька вигадка.

К о п а ч. Ой, не кажіть! Якби оце окорок, і горчиця, і горілки чарку — як би ви смакували!

Г е р а с и м. Ви таки, мабуть, любите по-панськи: хоч не їсти, то побалакать про смачну їжу.

К о п а ч. Не в тім річ! Заговорили за дівчат, а звели на свиней. Що ви скажете на моє предложеніє їхать до Пузиря на оглядини?

Г е р а с и м. А що ж, з Богом! Хіба коней наймать, чи що?

К о п а ч. Жаль тілько, що Роман французького язика не знає, а то ми б там з ним жуків пускали[2] — жеркотали б по-французькому. Хе-хе-хе! Це важний предмет.

Г е р а с и м. Та це чортзна-що! Ви вдаряйте на гроші — гроші всьому голова.

Входить Р о м а н.

Ява X

Ті ж і Р о м а н.

Р о м а н. Здрастуйте вам ще раз.

К о п а ч. Здоров, здоров, ле-козак.

Р о м а н. Ідіть, тату, обідать, ми вже пообідали.

К о п а ч. Ходім, ходім, а то я нагадав окороки та так розтривожив апетита, що аж слина котиться.

Г е р а с и м. Ну, ходім, замість окорока — борщу та каші попоїмо, а ти, сину, сходи до Московчука, нехай він тебе підстриже під польку.

---

[1] *Окорок* (рос.) — окіст, шинка.

[2] *Жуків пускáти* — удавати дуже освічених, розумних.

Р о м а н. Для чого?

Г е р а с и м. Тут таке діло, сину: завтра неділя, то зберешся раненько, поїдеш з паном копачем до Пузирів. Запряжеш пару сірих жеребців у нового хвургона й сам одягнешся по-празниковому.

Р о м а н. А чого ж я, тату, туди поїду?

Г е р а с и м. А ось чого: там є дівчата, а вони люде багаті, то ми зашлем до них старостів, так попереду треба, щоб Пузирі побачили тебе, а ти щоб побачив дівчат. А щоб було тобі зручніше поводиться, то ти вдаси, ніби приїхав на завод купувать свинку та кнурця...

Р о м а н. Та ви ж самі хотіли, щоб я женився на Мотрі.

Г е р а с и м. Тьфу на твої речі, дурноверхий! То я жартував, щоб вона старалась у роботі.

Р о м а н. Гарні жарти: ви жартували, а ми з Мотрею покохались.

Г е р а с и м. Чортзна-що балакаєш! Хазяйський син повинен шукать хазяйську дочку з приданим, а не наймичку.

Р о м а н. Мотря така дівка... (...)

Г е р а с и м. А грошей у неї багато є?

Р о м а н. Де ж вони в неї візьмуться? Вона й без грошей до душі мені.

Г е р а с и м. До душі, та не до кишені.

Р о м а н. А ви думаєте, що в Пузирів поживитеся грішми? Якраз! Так візьмемо, як наш зять узяв у нас: обіцяли п'ять тисяч, а після весілля дали дві пари волів, десяток овець, пару коней, фургона та дві корови. (...)

Завіса.

• *Завдання основного рівня*

1. Перечитайте уважно монолог Калитки у яві VI. Які риси вдачі персонажа в ньому розкриваються?
2. Як характеризує Герасима його діалог з кумом Савкою про позичку грошей (ява VII)?
3. Яке враження справив на вас Невідомий? Це порядна людина чи шахрай? Чому ви так уважаєте?
4. Чому Невідомий так легко переконав зазвичай практичного й обережного Калитку купити фальшиві гроші, адже його аргументи вельми сумнівні?
5. Які купюри показує й дає Герасимові Невідомий — фальшиві чи справжні? На підставі чого ви зробили такий висновок?
6. Прочитайте виразно в ролях діалог Калитки та копача, передаючи інтонаційно їхні емоції (ява IX). Чому Герасим зневажає науку? Чи розуміє він потребу наукового прогресу для успішного господарювання? Умотивуйте відповідь цитатами з тексту.
7. Як ставиться Калитка до одруження сина? Про що це свідчить?
8. Знайдіть у цій дії короткий вислів Герасима, який є його життєвим гаслом. Вибір обґрунтуйте.
9. У яких епізодах дії першої Калитка, не здогадуючись про це, є смішним? Перечитайте розмову Герасима з копачем про одруження сина (ява IX). Що тут смішне? Цей сміх веселий? Чому?

ДІЯ ДРУГА

(...)

Ява II

Копач і Герасим.

Герасим *(за коном)*. Уставайте ж, уставайте! Не мніться. Чепіга[1] зайшла, пора скотину порать.

Копач. Еге! Герасим уже по хазяйству гасає — невсипущий. (...)

Входить Герасим.

Воно ще рано, тілько на світ благословиться.

Герасим. Та де воно вам рано? Вони надолужать: то вмиваннячком, то взуваннячком, або як почнуть Богу молиться, то й сонце зійде. Хоч би ж молилось, а то стоїть, чухається та шепче собі губами, аби простоять більше без роботи. Уже ж я їм і отченаша даю! Як затоплю, то зараз і на землі. *(Одчиня двері навстіж і стоїть на дверях)*. Кажете — рано, уже світ білий, кури піднімаються. Так і хазяйство проспиш! Стара, а стара! Параско, пора до коров, чого ви там мнетесь? Ану, ану! Хлопці, гайда з хати! Тілько коти в таку пору сидять у хаті на печі, а робітники та собаки надворі повинні буть. Це хто вийшов? Клим? Ти що ото несеш під пахвою? А йди сюди, я полапаю.

Входить Клим.

Ява III

Ті ж і Клим.

Клим. Що? Хліба взяв окраєць — поки до обіда, то їсти захочеться.

Герасим. І тобі не гріх? Неділя свята, а ти ні світ ні зоря вже й жереш! Не пропадеш, як до обіда попостиш хоч раз у тиждень. Однеси хліб назад. Стара, Параско!

Ява IV

Ті ж і Параска.

Параска *(на дверях, з дійницею в руках)*. Чого ти ґвалтуєш[2]?

Герасим. Що це в тебе за порядки? Диви! Хто хоче, той і бере без спросу, мабуть, ти хліба не запираєш?

Параска. Оце вигадав! Де ж таки, щоб хліб був не запертий, нехай Бог милує, усе заперто.

Герасим. Один візьме, другий візьме — так і хліба не настачиш! Де ти взяв хліб?

Клим. Та я ще вчора за вечерею заховав окраєць.

Герасим. Чуєш, Параско? Хліб крадуть у тебе з-під носа, гарна хазяйка! Чого ж Мотря глядить?

[1] *Чепі́га* — буквально: ручка плуга, а також народна назва сузір'я Оріона, за яким здавна визначали нічний час.

[2] *Ґвалтува́ти* — *тут*: кричати, волати.

П а р а с к а. Ну, а що ж я зроблю, коли хватають, як на зарванській вулиці? Чи чуєш, Мотре, уже хліб крадуть, скоро самим нічого буде їсти... *(Пішла)*.

Г е р а с и м. Це так, це так! Однеси зараз назад — гріх у неділю снідать.

К л и м. Якби я спав у неділю, то й не снідав би, а то з цієї пори до обіду на ногах — не ївши охлянеш. (...)

Г е р а с и м. Одріж собі скибку, подавися ти нею, а то однеси назад.

К л и м. Поживишся скибкою, як собака мухою. *(Пішов)*.

Г е р а с и м *(до копача)*. Така з'їжа, така з'їжа, що й сказать не можна! Повірите: з млина привезуть пуд тридцять борошна, не вспієш оглянуться — уже з'їли. Настане день, то роботи не бачиш, а тілько чуєш, як губами плямкають.

К о п а ч. Сарана.

Г е р а с и м. Гірш! Повірите, що в них тілько й думка — як би до сніданку, а після сніданку все погляда на сонце — коли б скоріше обідать. Чи воно таке ненажерливе, чи Господь його знає! По обіді: сюди тень, туди тень — давай полуднувать та ще коли б хоч їли скоріше, а то жує та й жує, прямо душу з тебе вимотує: хліб з'їдає і час гаїть! Він собі чавкає, а сонце не стоїть, котиться наниз; йому ж того тілько й треба, аби мерщій до вечері.

К о п а ч. Хе-хе-хе! Ви опит великий в цім ділі маєте.

Г е р а с и м. Та ні, ви те візьміть: ти мізкуєш, ти крутиш головою, де того взять, де того, як обернуться, щоб земельки прикупить, та за думками й не їсться тобі, і не спиться тобі... Мене вже ці думки зовсім ізсушили... До того додумаєшся, що іноді здається, наче хто вхопив тебе за ноги та крутить кругом себе! А вони до того байдужі, тілько й думають: їсти та спать — і жеруть, і жеруть, як з немочі, а сплять як мертві. (...)

Входить Р о м а н.

Ява V

(Син висловлює батькові нехіть їхати до Пузиря).

Р о м а н пішов.

(...) Що це кума й досі нема за грішми? Цілу ніч не спав, усе міркував і таки став на одній думці: побалакать з кумом і, коли згодиться, послать його в город розмінять гроші. *(Запирає двері, виймає гроші й розглядає)*. Прямо як настоящі, і не пізнав би, коли б не понадривав сам краї, а все-таки береженого Бог береже — треба розмінять у казначействі.

Стук.

Чи не кум?

За дверима голос Параски: «Та відчини-бо!»

Ж і н к а. І чого її чортяка несе? *(Одмика двері)*.

Ява VI

Г е р а с и м і П а р а с к а.

П а р а с к а. Що ти затіваєш, скажи на милость Божу?

Г е р а с и м *(злякано)*. А ти почім знаєш?.. А тобі яке діло?

П а р а с к а. Хоч би ж сказав, пораявся...

Г е р а с и м. Звідкіля вона довідалася?! Знай свою діжу[1], а в мої діла носа не тикай!.. Іди собі, іди, не заважай мені думать.

П а р а с к а. Та ти на старість щодня дурніший робишся.

Г е р а с и м. Ей, Параско!

П а р а с к а. Чого там Параско?

Г е р а с и м. Не чіпляйся! У мене в шапці більше розуму, ніж у тебе в голові.

П а р а с к а. Та з великого розуму в дурний заходиш! Що це ти затіяв — женить Романа на Пузирівні?

Г е р а с и м. А-а! То ти про це? *(Набік)*. Думав, що довідалася за гроші, аж усередині похолонуло. Ну, так що ж? Тобі яке діло?

П а р а с к а. Не хочу я нікого за невістку, опріч Мотрі. Сам казав, що будеш її сватать; діти полюбились, я до неї привикла, вона — до мене; дівка красива, здорова, зна всі порядки: коло птиці, коло свиней, коло корів — одно слово, хазяйка біля всього; у хаті, як у кімнаті; я вже нездужаю, а против неї, скілько їх у нас не було, ніхто хліба не спече, ніхто борщу не наваре, хоч і без олії іноді, а всі їдять, не нахваляться.

Г е р а с и м. Не треба мені ні доброго хліба, ні доброго борщу, бо чим краще спече, а смачніше зваре, тим більше робітники з'їдять... Мені треба невістку з приданим, з грішми.

П а р а с к а. Візьмеш в обидві жмені.

Г е р а с и м. Іди собі, не заважай мені думать.

П а р а с к а. Нехай же тілько Роман жениться на Пузирівні — не буде їй просвітлої години, я її заїм.

Г е р а с и м. Про мене, хоч цілком з начинням ковтни її, мені аби гроші. Іди собі, Параско, від мене. Тут думок, як піску в морі, а ти з чортзна-чим причепилась.

П а р а с к а. Які там думки, чом же ти не пораєшся зо мною?

Г е р а с и м. Не з твоєю головою мене вчить... Іди собі.

П а р а с к а. Тьфу на твою дурну голову.

Г е р а с и м. Я тебе як плюну!.. *(Заміряється її вдарить)*.

Входить С а в к а.

Ява VII

Ті ж і С а в к а.

С а в к а. Здрастуйте, з неділею, будьте здорові.

Г е р а с и м. Спасибі, будьте й ви здорові.

С а в к а. А ви із старою, як сизі голуби, і досі буркочете?

Г е р а с и м. Еге!.. Нема нікого, то ми собі вдвох...

С а в к а. Нагадали молодощі й буркотали?

Г е р а с и м. Іди, Парасю, по своєму ділу, а в нас своє.

П а р а с к а. Бодай ти пропав! *(Вийшла)*.

[1] *Діжа́* — широка й низька бочка, у якій місили тісто.

С а в к а. Бач — «Парасю». Любо й слухать, то все достатки роблять. А ми із старою тільки лаємось і все через гроші: того нема, другого нема — і раз у раз гир-гир-гир, гар-гар-гар! Оце й зараз посварилися: виряджав її до церкви, а вона й напосіла: у других, каже, фургони, любо глянуть, а я на возі, який ти хазяїн, каже. Така мене злість узяла, що мало-мало не потяг віжками[1], — а все гроші...

Г е р а с и м. Я, слава Богу, і фургони маю, та моя стара не хоче їздить. Каже, потрудюся пішечком для Божого храму, а скотинка нехай одпочине.

С а в к а. От через те вам і Бог дає! Охо-хо-х! Приніс же я запродажню... А Роман куди збирається їхать?

Г е р а с и м *(лічить гроші)*. Хочу свинку та кнурця купить у Пузиря — хвалять завод... *(Перелічивши, лічить другий раз)*. Що то гроші, куме! Свині завідські, коні завідські, вівці завідські... *(Дає гроші)*.

С а в к а. І де вони набрали таку силу грошви? Уже, куме, хоч ви мені що хочете кажіть, а я знаю, що більше нігде було достать грошей, тільки од нечистого. Їх дід, кажуть, знався з нечистим, він як умирав, то доти не вмер, поки стелю не розібрали. *(Хова гроші)*.

Г е р а с и м. То було колись. А тепер, куме, такі люде понаставали, що чорт, не при хаті згадуючи, боїться й носа показать між них. (...) Ні, куме, тепер не ті часи... *(Таємниче)*. Люде самі вміють робить гроші краще від чорта.

С а в к а. Тобто фальшиві?

Г е р а с и м *(озирається, запира двері)*. Еге. Та ще й які гроші! Увік вічний не розбереш, чи вони фальшиві, чи вони настоящі.

С а в к а. Не віриться мені, щоб такі гроші були. Я пам'ятаю, як один панок наробив фальшивих грошей, аж з Варшави привозив майстрів, а тільки випустив, зараз і піймався.

Г е р а с и м. Ну, а якби були такі гроші, що всяке прийме, то ви б згодилися достать таких грошей?

С а в к а. Я? З охотою. Коли люде багатіють, то чом же нам не попробувать щастя... Надокучили прокляті злидні!.. Тільки горе моє — грошей нема; а без грошей же не достанеш і фальшивих бумажок. Та й де вони є отакі, як це ви кажете?

Г е р а с и м. Є... є... куме... Та ви зараз від мене прийняли на десять рублів фальшивих бумажок.

С а в к а *(витяга гроші з кишені)*. Що це ви, куме... Господь з вами! Мені так страшно стало, як тоді, коли ходив викликать безп'ятого... *(Розгляда)*. Де ж вони тут? Це ви на глум мене піднімаєте?.. Гроші всі натуральні, як є!

Г е р а с и м. Отже, побий мене Бог, меж ними є фальшиві, і таких грошей можна купить скілько хочеш... Пристанете в компанію? Купимо сто тисяч.

С а в к а. Стривайте, куме, помовчіть, нехай я опам'ятаюся, бо з мене мало дух не випре... Сто тисяч! *(Тре голову, потім тяжко зітхає)*. Ні... Куме, може, ви жартуєте зо мною?

Г е р а с и м. Не до жартів мені, куме, самому. Бодай я завтра сонця не побачив, коли жартую!

[1] *Потягти віжками* — ударити когось віжками (кінською упряжжю).

С а в к а. Покажіть же мені, котра настояща, а котрі фальшиві.

Г е р а с и м. Угадайте самі.

С а в к а *(розглядає)*. Не вгадаю.

Г е р а с и м. Оце вони! Ну як таких грошей не купить? *(Вийма з пачки три бумажки по три й одну рубльову)*.

С а в к а. Ніколи у світі б не подумав, що це фальшиві.

Г е р а с и м. Отже, невважаючи на те, що гроші зроблені дуже добре, усе-таки перше, ніж купить таку суму, їдьте ви, куме, хоч зараз у казначейство та розміняйте ці гроші; як казначей прийме, то всяке прийме...

С а в к а. А як казначей не прийме та протокола зроблять, га?

Г е р а с и м. Е, куме, ви чорта не боялись, а протокола боїтесь.

С а в к а. То-то бо й є, що чорт не такий страшний, як його малюють, а протокол...

Г е р а с и м. Дурниця! Скажете, що ви продали незнакомому чоловікові воли й між іншими грішми взяли й ці, а я посвідчу, що іменно так, то й край.

С а в к а. Добре, їду! Тілько договір краще грошей! Скілько ви мені дасте, як купите?

Г е р а с и м. А скілько хочете?

С а в к а. Скілько? Від кожної тисячі, що купите, мені сто карбованців.

Г е р а с и м. Багато буде. Я ж таки буду гроші свої крівні терять, а ви тілько поміч мені дасте. Візьміть п'ятдесят від тисячі.

С а в к а. Ні, куме! Коли вже труситься, то хоч знать за віщо.

Г е р а с и м. А, нехай буде по-вашому. Отоді, куме, заживем, га? (...)

Ява VIII

(...) Р о м а н *(сам)*. Не хочеться мені суперечить батькові, бо він тоді ще гірше візьметься за це сватання; а тут ще з Мотрею біда; здається, підслухала чи догадується, що я їду на оглядини, сопе й сопе, звечора й не вийшла. Уже я їй разів три підморгнув, а вона й не дивиться.

Входить М о т р я, перекида одежу, шукає.

Ява IX

Р о м а н і М о т р я.

Р о м а н. От і добре, тепер нікого нема — побалакаю. Чого ти шукаєш, Мотре?

М о т р я. Іди під три чорти.

Р о м а н. Ґедзь напав[1]?

М о т р я *(взяла рядно, іде)*. Ґедзь.

Р о м а н *(стоїть на дверях)*. Скажи-бо мені, на кого ти сердишся — на мене чи на себе?

М о т р я. На себе... Пусти.

Р о м а н. На себе! За віщо?

М о т р я. За те, що дурна.

[1] *Ґедзь напáв* — тобто поганий настрій, роздратування.

Р о м а н. Ха-ха-ха! Я бачу, що дурна, тільки від чого ж ти здуріла?

М о т р я. Тікай з дверей, бо як стусону, то й ноги задереш.

Р о м а н. Та ти божевільна.

М о т р я. Сам ти божевільний! Що ти мені очі замазуєш? Я не сліпа й не глуха, чула, що їдеш на оглядини; бач, як вирядився.

Р о м а н. Тю! Та я їду свиней купувать, ну, а як за одним заходом подивлюся на свиней і на Пузиревих дівчат...

М о т р я *(крізь сльози)*. Дивись, дивись, хоч нехай тобі й повилазить... *(Штовха його від дверей і виходить)*.

Р о м а н *(сам)*. Оце дівка! І я ж, здається, не з послідніх, а мало не впав. Оце робітниця, оце жінка — сама за косарем зв'яже! Та хоч би батько цапа скакав[1], а я таки женюся на Мотрі. (...)

Ява XI

Г е р а с и м і П а р а с к а.

П а р а с к а. Звели й нам коней запрягти.

Г е р а с и м. Навіщо?

П а р а с к а. У церкву поїду з Мотрею.

Г е р а с и м. Ще що вигадай! До церкви можна й пішки піти, тут недалеко — три верстви.

П а р а с к а. Туди три та назад три, то вже шість.

Г е р а с и м. Люде в Київ ходять за чотириста верстов, а ти не хочеш потрудиться для Божого дому й шість верстов — ай-ай-ай, а ще й богомольна! Важко вже тобі пішки піти до Божого дому шість верстов... Худобу ганять у празник гріх. Блажен чоловік, іже скоти милує.

П а р а с к а. Що ж, тобі більше коней жаль, ніж жінки?

Г е р а с и м. Скотина гроші коштує, вона цілий тиждень робить на нас, а в неділю, що мала б відпочить, — гони в церкву. Це не по-божому й не по-хазяйськи.

П а р а с к а. Та й я ж цілісінький тиждень на ногах і роблю не покладаючи рук!

Г е р а с и м. То ти, а то коняка... (...)

П а р а с к а. Та чи ти ж з розумом? Усяке знає, що ми хазяїни неабиякі, а я буду тьопаться стільки світу пішки до церкви.

Г е р а с и м. Ото-то бо й є, що хазяїни, і кожний скаже, що це по-хазяйськи: скотинка одпочива, а хазяйка пішки. Іди, іди, Параско, пішки. Бог прийме твої труди... а коні одпочинуть — завтра робота... (...)

Завіса.

• Завдання основного рівня

1. Які якості Калитки автор підкреслює, поглиблено розкриває в цій дії?
2. Поміркуйте над явою VI і початком яви VII: сварки в родинах спричиняють гроші (або їх відсутність) чи першопричина якась інша?
3. Чия ідея одруження сина — батькова чи материна — може принести йому родинне щастя (ява VI)? Чому?

[1] *Ца́па скака́ти* — затято опиратися чомусь.

4. Як ви думаєте, чому саме після сварки з Мотрею Роман остаточно вирішує одружитися з нею (ява IX)?
5. За допомогою якого прийому автор досягає сатиричного осміяння жадібності й лицемірства Калитки (ява XI)? Виразно прочитайте цю яву в ролях.

ДІЯ ТРЕТЯ

Декорація та ж.

(...)

Ява II

Входить Роман.

(...) Герасим. (...) Чого ти так запізнився, мабуть, упівно́чі приїхав від Пузирів?

Роман. Та задержали.

Герасим. Ну, ну, розказуй: як приймали, чим частували? Чи уподобались дівчата? Га?

Роман. У них були гості: пани якісь, офіцери.

Герасим. Хе-хе-хе! І ти рядом з панами, з офіцерами? Он куди Калитка заліз!.. Що то гроші!

Роман. Та мене, тату, у горниці й не кликали, я на кухні й обідав.

Герасим. Оце гарно... А сто чортів їх матері — хазяйського сина й у хату не закликали! Ну, а Бонавентура ж що?

Роман. Бодай той Бонавентура сказився! Тільки під'їхав під крильце, а він зараз зіскочив з фургона й почав кумедію приставлять: вірші читає, по-турецькому, чи що, балака. Люде аж за животи беруться та регочуть, а він рад, що на посміх здався, та ще гірше! Тут вийшов і Пузир. Тож регоче й закликає його в хату. Бонавентура, показуючи на мене, каже: «Кличте ж і його, це Калитчин син — хазяїн гарний»... А Пузир одказує: «Голяк масті, чирва світить!»[1] Нехай, каже, розпряга коні та йде в застольну[2], там і пообідає, у мене гості не такі, щоб рядом його посадить.

Герасим. Ах ти ж погань! Мужва репана! Давно лизала панам руки, за верству шапку скидала, а тепер розжилася, кумпанію з панами водить і зараз морду пиндючить перед своїм братом! Ах ти ж Пузир з горохом! Та я як позичав князеві гроші, то рядом сидів... Чого ж ти там зостався? Було б крутъ — і додому.

Роман. Ждав Бонавентури, думав свиней купить... Свині завідські, остроухі, гарні свині, я бачив.

Герасим. Та нехай їм чорт з їх завідськими свиньми, коли вони самі гірш свиней.

Роман. Бачив я й дочок Пузиревих — ходили з охвицерами на проходку. Одягнені по-панячи й ходять з вихилясами — настоящі панночки.

Герасим. Чортзна-що, покручі! Роботи з неї ніякої, знаю я: усе подай, усе прийми, від дзеркала вірьовкою не відтягнеш, надвір — не то зимою, а й

[1] *Голя́к ма́сті, чи́рва сві́тить* — некозирна карта, *тут*: голодранець.

[2] *Засто́льна* — їдальня, де обідали слуги.

літом — виходе тілько на шпацір[1]! На біса нам білоручки, дармоїди... Стривай лишень, хтось, либонь, під'їхав. *(Біжить до вікна)*. Чи не кум Савка вернувся? І ноги затрусились. Іди по своєму ділу.

Роман вийшов.

Ой Пузирі! Глядіть, щоб ви не полопалися, а, замість вас, Калитку розіпре грошвою... Отоді я вам покажу, як хазяйнувать! Я не буду панувать, ні! Як їв борщ і кашу, так і їстиму, як мазав чоботи дьохтем, так і мазатиму, а зате всю землю навкруги скуплю. Їдеш день — чия земля? Калитчина! Їдеш два — чия земля? Калитчина! Їдеш три — чия земля? Калитчина!.. Диханіє спирає... А скотини, а овець розведу — земля під товаром[2] буде стогнать... Отоді і я скажу про Пузиря: голяк масті, чирва світить!

Входить Гершко, одягнений чисто, по-городському.

Ява III

Гершко й Герасим.

Гершко. Здрастуйте, Герасиме Никодимовичу.

Герасим. (...) А ти звідкіля знаєш, що мене звуть Герасим та ще й Никодимович?

Гершко. Хто ж не знає такого хазяїна... Усі знають. (...)

Герасим. А чого ж ти приїхав до мене?

Гершко. Єсть гендель — хотітє купить землю?

Герасим. Оце спитав! Та чи єсть же на світі такий чоловік, щоб не хотів землі купить? Тут під боком межа з межею Смоквинова земля: неперепахана[3], ставок рибний — а! Та все лини й карасі — можна грошики лупить у городі.

Гершко. Ну, і ви хочете покупать цю землю?

Герасим. Ох, хочу, голубчику, хочу! І вдень, і вночі тілько про це й думаю... Одна біда — грошей не вистача.

Гершко. Я можу вам помагать покупать землю Смоквинова.

Герасим. Як? Грошей даси?

Гершко. Зачім гроші? Ми грошей не маємо, ми з розумом живемо.

Герасим. Як грошей нема, то й розуму Біг дасть.

Гершко. Помиляєтеся, Герасиме Никодимовичу, не так: як розум є — будуть гроші. Хе-хе-хе!

Герасим. А може, так. Ну, показуй же твій розум!

Гершко. Ізвольте, з нашим удовольствієм: Смоквинов позичає на улучшеніє хазяйства п'ять тисяч! Хе-хе-хе! Яке там улучшеніє? Пхі! Между прочево, мнє досконально звєсно, що він уже п'ять іменієв проїв. Ну, добре, нехай собі їсть!.. Він любе смачно їсти, а ви любите землю... Давайте йому п'ять тисячов під закладну, візьміть добрі проценти — і земля буде ваша.

---

[1] *Шпаці́р* — прогулянка.

[2] *Това́р* — *тут*: худоба.

[3] *Неперепа́хана земля́* — *тут*: невиснажена, родюча.

Г е р а с и м. Яким побитом?

Г е р ш к о. А скудова він візьме заплатить долг, га? Скудова, я вас питаю? Земля заложена й перезаложена ув банк, прийде строк платить — її будуть продавать з аукціону, тоді ви приймете на себе банк — і земля ваша.

Г е р а с и м. Це виходить, я йому не позичу, а дам завдаток на землю і ще й процент візьму?

Г е р ш к о. Зараз видко комерческу голову, з вами легко діло мать.

Г е р а с и м *(про себе)*. Що ж його робить? Два діла збіглося докупи... Кума ще нема... Голова тріщить! *(До Гершка)*. Треба подумать.

Г е р ш к о. Ви довго не думайте, бо до Смоквинова вже приїздив фактор купувать землю... Ну я його прогнав, бо без мене тут ні один єврей не має права гендлювать. Я фактор на цей куток, і Смоквинов до мене належить, а якби тот господин поворотілся до менє, я б єму купив з одного слова, а теперечки на злість тому господину желаю вам устроїть діло.

Г е р а с и м. Добре робиш, спасибі тобі! А від кого ж то фактор приїздив до Смоквинова?

Г е р ш к о. Від денежного чоловіка, від Жолудя.

Г е р а с и м. Від Жолудя?! Григорію Мойсєєвичу, будь ласка, не допустіть Жолудя. Ідіть зараз до Смоквинова, обнадежте його, що я дам грошей під закладну й процент візьму невеликий... Тілько треба день-другий підождать, поки я обернуся із своїми ділами.

Г е р ш к о. Можна. А скілько ви мені дасте факторського?

Г е р а с и м. А скілько ж ви хочете, Григорію Мойсєєвичу?

Г е р ш к о. Дасте п'ятдесят карбованців тепер, а як поладнається діло, то ще п'ятдесят.

Г е р а с и м. Помилуйте!.. Господь з вами. Бога бійтеся! Де ж таки сто карбованців за такий пустяк? Візьміть тепер... десять карбованців, а як діло скінчиться, тоді ще двадцять п'ять...

Г е р ш к о. Мінє ето даже странно, как чесний человек! За кого ви меня принімаєте?

Г е р а с и м. Невже ж мало? За віщо ж більше?

Г е р ш к о. За такое дєло тридцять п'ять рублів! Та я тілько слово скажу Жолудю, то он дасть мені сто п'ятдесят рублєй, бо його земля підходить тож до Смоквинова, єму до зарізу ета земля нужна. На його землі вода далеко — аж у головах, а тут став, можна купать овець, можна... мало чого не можна! Жолудь аж труситься за тою землею.

Г е р а с и м. Ви хочете мене живцем облупить. І не гріх вам, Григорію Мойсєєвичу. Я з вашим батьком давній приятель, і коней у нього купив.

Г е р ш к о. Наш заробіток у год раз, треба пользоваться. *(Устає)*. Не дасте ви, дасть Жолудь. Разлі мінє не всьо равно, аби гроші.

Г е р а с и м. Аби гроші... Правда. Візьміть же тепер двадцять п'ять, а решту — як діло скінчиться, бо, єй, нема при собі! Хоч гарячим залізом печіть, не можу зараз більше дать.

Г е р ш к о. Ну, край. Давайте гроші, зараз поїду.

Г е р а с и м *(шука)*. Отак! Тілько двадцять і знайшов... Зділайте милость, візьміть двадцять, а решту потім, за мною не пропаде.

Г е р ш к о. Ну, що робить?.. Нічого з вами робить, давайте. *(Бере гроші)*. Теперечки поїду прямо до Смоквинова. Ну, прощайте. Так через день-два?

Г е р а с и м. Найбільше, як через три.

Жид вийшов.

Ява IV

Г е р а с и м *(сам)*. От збіглися діла докупи... Упустить землю Смоквинова, та ще в такі лапи, як у Жолудя, — гріх смертельний — усе одно, що посиротить свою землю на віки вічні, бо від Жолудя вже не поживишся. А тут знову — як його упустить случай: дать п'ять, а взять сто тисяч! Серце перестає биться, як подумаю: за п'ять — сто тисяч! Господи! Коли б тілько кум благополучно розміняв, а тоді я й Гершка обманю, на біса мені його факторство здалося? Сам куплю в Смоквинова землю. Аби тілько гроші. А кума нема. А Господи, чого він бариться? Ну що, як кума арештували? От тобі й сто тисяч.

Входить С а в к а.

Кум! Слава Богу, діждався... думав — умру. Що?..

Ява V

С а в к а й Г е р а с и м.

С а в к а *(трохи випивши)*. Стривайте! *(Виймає з-за пазухи пляшку з горілкою, другу з ромом, булку, рибу й кладе на стіл)*. Ідіть сюди, куме!

Герасим підходить. Савка обнімає його й цілує, а поцілувавши, держить за шию і дивиться йому у вічі.

Г е р а с и м. Не мучте, куме! Кажіть...

С а в к а. Годяться, куме. *(Випускає шию Герасимову з рук)*.

Г е р а с и м. Годяться. *(Обніма Савку так само, як його обнімав Савка й, держачи за шию, балака крізь сльози)*. Куме, соколе мій... Куме, вашими устами Бог говоре... *(Цілує його)*. Я кращого слова від роду не чув, як пташка защебетала перший раз весною, так радісно зробилося на серці від цього слова. Скажіть ще раз це слово, скажіть, куме!

С а в к а. Годяться!

Г е р а с и м *(цілує його, говорить крізь сльози)*. Годяться?

С а в к а. Чого ж ви не радієте, та плачете?..

Г е р а с и м. Це я так радію... Як же, як, розкажіть? Я мало не заслаб, ждучи вас.

С а в к а. Пустіть, сідайте. Вип'ємо, я вам розкажу.

(П'ють).

Ви думаєте, я мало трусився в го́роді? Танцював так, що й зуб на зуб не попадав. Учора хотів спробувать, чи приймуть у лавках, бо казначейство було

заперте. Оце підійду до лавки та й думаю: а що, як пізнають, що фальшиві? Та й назад. Заспокоюся трохи, знов іду й знову вертаюсь. Нема смілості. Зайшов у трахтир до Кукленчихи, випив одну восьмушку, другу випив, попоїв добре холодцю — і сміливість найшла на мене: вийняв фальшиву бумажку, даю Кукленчисі, а в самого серце затьопалось і волосся, чую, піднімається на голові; та й уже не знаю, як я здачу взяв! А як вийшов на улицю, то вже й землі під собою не чув. Мерщій до Лошкаря, купив пачку канату, даю знову бумажку; глянув на неї прикажчик, прищурив око, у мене в душі захолонуло, а далі поклав у ящик, а мені дав здачу. Тоді я в казначейство, купив гербову марку в присяжного, приняв і присяжний, і дав здачі.

Г е р а с и м *(радісно)*. Дав?! *(Налива горілку й п'є)*.

С а в к а. На другий день біжу в казначейство. Рано. Сидів довго й знов почав тривожиться. Кругом люде, щось балакають, не розберу... Пропасниця мене б'є... Аж прийшов казначей. Я увесь затрусився. Іти чи не йти? Зціпив зуби, підійшов до віконця... Казать чи не казать, думаю, а тут казначей. «Тобі чого?» — питає... А воно — не знаю як — само зірвалось з язика: «Розміняйте гроші!» — «Давай, — каже, — чого стоїш?» Я дав, а в самого думка: «Тікать чи ждать?» І стою, як окам'янів. Коли це мене штовхають: «Чи ти, земляк, заснув, чи що? Тобі казначей дають гроші, а ти мов не бачиш і не чуєш?» Тоді я очумався, дивлюся: срібні гроші дає мені в пачці. Я взяв і як одійшов від того вікна — як п'яний, хитаюся. Помалу, помалу виліз надвір, аж тут разом наче проснувся і все зрозумів, тут радість мене напосіла така, що й сказать не можу. Іду та всім усміхаюсь... А якийсь пан питає: «Чого смієшся? Раденький, що дурненький?» А я кажу: «Ходім, пане, вип'ємо, я вас почастую». — «Пішов вон, — каже, — дурак!» Кажу: «Може, і так, та гроші є!» Зайшов у трахтир, випив трохи, купив пляшку рому та пляшку горілки та й додому, їхав прудко — усіх попереджав.

(Тим часом Герасим випив і налив чарку).

А! Куме, пиймо: це на ті гроші куплено.

Г е р а с и м *(цілує)*. Сьогодня ввечері в нас буде сто тисяч!

С а в к а. А в мене тільки десять!

Г е р а с и м. Куме! Я подарую вам ті сто рублів! *(Виймає запродажню і рве)*. От вам запродажня! Погуляймо ж трохи, а ввечері, куме, як смеркне, — на вокзал... А знаєте, треба щось видумать, яку-небудь причину нашій гульні — щоб не догадались, бува. Я ніколи не гуляю, щоб не було підозріння. А от що: засвататаю я Романа на Мотрі — от і буде причина нашій гульні. *(Гука)*. Параско! Мотря! Роман! А йдіть сюди!

Ява VI

Ті ж, М о т р я, П а р а с к а й Р о м а н.

Випий, стара.

П а р а с к а. Що це з ним? *(П'є)*. Будьте здорові.

Г е р а с и м. Обідив Пузир Романа! Не закликав у хату, так я женю Романа на Мотрі. Мотре, підеш за Романа?

М о т р я. Атож!

Г е р а с и м. Стара, що ти скажеш?

П а р а с к а. Я рада, що ти мене послухав! Такої невістки пошукать.

Г е р а с и м. А ти, Романе?

Р о м а н. Спасибі вам, тату, що ви уважили мою просьбу. (...)

Завіса.

• *Завдання основного рівня*

1. Калитка ображається на Пузиря за негостинний прийом сина (ява II). А сам він чемно, хлібосольно приймає бідніших гостей? Наведіть приклади. Як це характеризує Герасима?
2. Як у вчинках і в мові Калитки виявляється його заздрість?
3. Перечитайте ще раз у яві III дискусію про гроші й розум Калитки та Гершка. Хто з них, на ваш погляд, має рацію? Свою думку аргументуйте прикладами з життя.
4. Перекажіть близько до тексту історію про обмін кумом Савкою нібито фальшивих купюр у місті. Спробуйте (не перегравши) передати інтонацією, жестами, мімікою переживання персонажа. Як ця історія характеризує його?
5. Що спонукає Калитку дати згоду на шлюб Романа й Мотрі — образа на Пузиря, турбота про синове щастя чи практичний розрахунок? Знайдіть підтвердження своєї відповіді в тексті.
6. Один із засобів творення комічного — недолуга, смішна мова персонажів. Дослідіть під цим оглядом репліки Гершка в яві III. Якими словами-покручами вони переповнені? Про що це свідчить?

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Декорація та ж.

###Ява I

Р о м а н *(один)*. Батько кудись поїхали з кумом, мати пішли до сусіди, а я оце випровадив робітників пасти воли й забіг на часинку, щоб на самоті пожартувать з Мотрею, а її нема, певно, на горо́ді або з матір'ю пішла... Ну, уже це хазяйство допіка, нема тобі просвітлої години, раз у раз як у горшку кипить. От любимось з Мотрею, а через хазяйство нема часу й побалакать, поспівать любенько вкупці. Тепер ми вже й заручені, а волі нема. Де ж вона? Дать би їй звістку, що я тут, а то мати надійдуть, то так замір і пропаде, не поженихаємося і сьогодня! *(Співає)*.

Поламалась поличка у плузі,
Та чогось моє та серденько в тузі.

(Співаючи, виходить у сіни (...) Вертається хутко в хату й присіда за дверима). Іде! У хаті темно, схватю, обніму й поцілую, що вона скаже.

Входить Г е р ш к о. Роман кидається на нього, обнімає та цілує.

###Ява II

Г е р ш к о й Р о м а н.

Г е р ш к о. Ґвулт! Рятуйте! Розбійник!..

Р о м а н *(випускає Гершка)*. Тю! Бий його сила Божа! Жида поцілував замість Мотрі...

Г е р ш к о *(одмахується шапкою)*. Не подході, уб'ю! Ґвулт! Рятуйте!

Р о м а н. Та цитьте, ради Бога, який тут розбійник? Це я, хазяйський син!

Г е р ш к о. Не подході! У меня рівольвер... вот, слишиш, звьол курок *(щовкає язиком)*, буду стрілять.

Входить М о т р я із свічкою.

Ява III

Ті ж і М о т р я.

(...) М о т р я. Авжеж, син! Чого ви репетували не своїм голосом?

Р о м а н *(тихо)*. Та я думав, що ти ввійшла, кинувся на нього й обняв.

М о т р я, посварившись на нього пальцем, вийшла.

Г е р ш к о. Ой Боже мій! Як ви мене перелякали. Дайте води напиться.

Р о м а н *(дає кухоль)*. Вибачайте, я думав, що то Клим, наш робітник, увійшов... я не хотів вас лякать. (...)

(Заспокоївшись, Гершко просить передати Калитці, щоб той приїхав завтра з грошима до Смоквинова, бо інакше землю купить Жолудь. А копач пропонує Романові разом зайнятися пошуками скарбів і проситься переночувати в клуні на соломі. Йому дозволяють).

Ява VII

Входить тихо Г е р а с и м, а за ним С а в к а, несе на плечах здоровий мішок зі шкіри.

Г е р а с и м. Ідіть же ви, куме, розпряжіть коней і поставте їх біля фургона.

С а в к а. Ходім удвох. (...) І одходить од грошей не хочеться, так би й держався за мішок. *(Вийшов)*.

Ява VIII

Г е р а с и м сам. Світить свічку, засвітив, поставив, глянув на мішок, поцілував його.

Г е р а с и м. Отепер Пузир нехай скаже: голяк масті, чирва світить! Ще поміряємось — хто голяк. Він думає, що дуже розумний. Ні, братіку, — потягайся ще зо мною. Хе-хе-хе! Я не то що, я й жида сьогодня обманив, поки мішок розшили — дзвінок, він вийняв пачку, глянув я на неї — гроші... усередині колотиться, а сам думаю, як би його обманить; другий дзвінок — жид запамотався, бере мішок, не дає... «Давай гроші», — каже. Слово за слово а тут — третій; я тоді йому тиць замість п'ятьох та тільки три тисячі. Ха-ха-ха! Отак ушквар! А він, не лічивши, прямо у вагон.

Входить П а р а с к а.

Ява IX

Г е р а с и м і П а р а с к а.

П а р а с к а *(тихо)*. Старий!

Г е р а с и м. Ой! *(Кида свиту на мішок і заступа мішок спиною)*. Ти чого, навіжена, сновигаєш? Хіба не я тобі велів, щоб тут і ляльки не було? Геть пішла!

Параска. Та не ґвалтуй, божевільний! Я зараз піду. Тут діло дуже важне, таке, що треба тобі зараз сказать, бо щоб після гірше не вийшло.

Герасим. Яке там діло?

Параска. Жид прибігав до тебе...

Герасим. Який? Коли? Чи не скочив з поїзда?

Параска. Та з якого поїзда? Опам'ятайся, чого ти такий збентежений? Жид Гершко, що за землю Смоквинова з тобою балакав.

Герасим. Тьфу!! Ну?

Параска. Казав, щоб ти був в обідню пору в Смоквинова з грішми, бо Жолудь землю перекуповує.

Герасим *(ненароком глянув на мішок)*. Ха-ха! Чорта лисого перекупе.

Параска. Що там ти привіз, чого ховаєшся від жінки? Покажи!

Герасим *(несамовито підступа до неї)*. Я тебе попитаю! Я тобі покажу... я... я... тебе вб'ю... Я тебе задавлю, коли будеш лізти у вічі! Геть пішла!

Параска одступає за двері.

Параска. Тю, тю! Одсахнись... Єй-богу, з ним якась причина — треба бути насторожі. *(Вийшла)*.

Ява X

Герасим, а потім Савка.

Герасим. От цікаве бісове насіння, так і загляда, а жидом перелякала на смерть... Жолудь землю перекуповує!.. Ха-ха-ха! Завтра чуть світ однесу йому гроші, переплатю по десять рублів на десятині, а не попустю, щоб Жолудь купив.

Входить Савка.

Савка. Ну, куме, нігде нічичирк! Давайте мені моє, та, поки глуха північ, я собі піду.

Герасим. Куме, де ви дінете таку силу грошей? Нехай у мене будуть на схові.

Савка. Ні, так не буде! Я знайду, де своє сховать, а ви ховайте своє.

Герасим. Візьміть собі яку тисячу, бо зараз попадемось, а решту через год.

Савка. Куме!.. Давайте моє мені... З мене печінка мало не витрусилася, поки це діло скінчилося, та щоб я не мав у руках свого заробітку, а заглядав вам у вічі, як цуцик? Вам цього хочеться, я знаю вас добре, бачу, куди ви гнете, але гляньте сюди! *(Вийма ніж з-за халяви)*. Бачите? Не розпалюйте ж мене, бо тут вам і амінь, коли почнете крутить.

Герасим *(вийма з-за халяви ніж)*. А ви думаєте, що я без запасу? Ха-ха-ха! Тільки знаєте, це все чортзна-що! *(Хова ножа)*. Це я для дороги мав... здіймайте лиш свиту[1], закривайте вікно, та будемо ділиться...

Закривають вікна свитами.

[1] *Свита* — довгополий верхній одяг з домотканого сукна.

Я хотів як краще, бо у вас ніколи грошей не було, то зараз що-небудь і виявиться... а коли ви так боїтесь, то беріть собі, Бог з вами.

С а в к а. Не журіться, я зумію заховать, аби було що. *(Підходить до мішка).*

Г е р а с и м. То вам п'ять тисяч?

С а в к а. Десять... десять... кажу вам, десять... не розпалюйте мене!

Г е р а с и м. Та не кричіть-бо! Беріть, беріть десять... *(Набік).* Щоб тебе за печінку взяло. *(Вийма з мішка пачки по тисячі, навхрест оперезані бумагою, а кум розгляда).* Оце одна, а це друга, а це третя...

С а в к а. Стривайте... куме, гляньте...

Г е р а с и м. А що?

С а в к а. Та це не гроші, це чистісенька бумага!

Г е р а с и м. Як?!

Сцена з вистави Львівського національного академічного театру ім. М. Заньковецької. У ролі *Савки — І. Гаврилів.*

С а в к а. Чиста бумага! От так машину підвела жидівська голова, тільки на трьох пачках спереду та ззаду наклеєні гроші, а то все чиста бумага.

Г е р а с и м *(хвата пачки одну за другою, переглядa).* Бумага!.. Обманив!.. Куме, він же гроші давав, я сам бачив! *(Хвата знов бумажки, розрива й кида).* Сама бумага... чистісенька бумага!.. *(Несамовито).* Ха-ха-ха!.. Сто тисяч!! Ха-ха-ха!

С а в к а. От же збожеволіє! Куме, заспокойтеся, що з воза впало, те пропало.

Герасим озирається, хватає пояс на лаві й біжить з хати.

Куме, куме! Куди ви? Господь з вами! Схаменіться, що з воза впало, те пропало.

Входить П а р а с к а.

Ява XI

С а в к а й П а р а с к а.

П а р а с к а. Що тут таке? Боже мій милостивий, кажіть, куме, куди він побіг, чого він так галаснув?

С а в к а. Сором признаться. Гляньте: оце добро ми купили за п'ять тисяч.

П а р а с к а. Як?

С а в к а. Так. Обманив жид: дав чистих бумажок замість грошей. А може, то й не жид був, може, нечиста сила перекинулась у жида й отуманила нас так, що ми не роздивились і прийняли бумагу чисту за гроші.

П а р а с к а. А Господи, Господи! Бач, яке нещастя скоїлося; чула моя душа, що з ним щось недобре діється. Та чого ж він побіг?

С а в к а. Я й сам до пам'яті ніяк не прийду, усередині все колотиться.

Голос копача: «Поможіть, рятуйте!»

Чуєте? Хтось кричить!..

П а р а с к а. Ох куме, голубчику, у мене й руки, і ноги тремтять, ходім.

Ява XII

Ті ж. К о п а ч і Г е р а с и м.

К о п а ч *(несе Герасима на плечах)*. Та поможіть-бо!

(Помагають і кладуть Герасима на ліжко).

П а р а с к а. Що з ним, що з ним, скажіть на милость Божу?

К о п а ч. Це, я вам скажу, репримандс! Качайте його, отак, отак! *(Качає Герасима)*. Ну, репримандс!

П а р а с к а. Та що воно? Що? Ради Бога, скажіть, що то за болість така?

К о п а ч. Та яка там болість! Стривайте, я розкажу, а ви тим часом тріть груди, добре тріть. Так, так... Ви мене слухайте... стоп! *(Прислухається до серця)*. Тріть, тріть, тріть... Опит — велікоє діло... Серце наче ворушиться... А-а. Та й перелякав же ти мене, Никодимовичу, мало не вмер від страху, ну, і йому б не жить на світі, якби не мій опит.

С а в к а. Кажіть, що трапилось?

К о п а ч. Усе по порядку — коло одного центра. Ножа!

(Дають ножа).

Івановно, лийте йому води ложкою в рот.

(Наливають води).

Ковтнув, ей-богу, ковтнув. Не журіться! Щастя маєте, що я ліг у клуні спать... Ліг, знаєте, я в клуні спать, і так мене один предмет заняв, що я й задрімав з думкою про нього; коли це сниться мені, що Роман позабирав копили кам'яні, — пам'ятаєте? Я вам розказував? Що на Боковеньці? Позабирав ті копили та й повісив надо мною їх. Тільки що оце сниться, аж щось мене по носі чирк, чирк... я рукою лапнув угору, піймав за ногу, нога гойднулася, задригала й вирвалася, та як захарчить. Я схопився мов несамовитий, але зараз опам'ятався, запалив сірничок, дивлюся — і в очах потемніло! На перекладині висить Никодимович.

П а р а с к а. Боже мій, Боже, яке тяжке нещастя!

К о п а ч. Но! Опит — велікоє діло! Я зараз вийняв перочинний ніж і перерізав пояса... і Никодимович упав на землю. Гляньте — дише.

(Герасим поворушився й спазматично в себе потягнув повітря).

Підводьте, підводьте.

(Підводять Герасима, він ще потягнув у себе повітря (...) і витирає піт).

Параска *(плаче)*. Старий, старий!

Герасим. Де я? *(Спазми)*.

Копач. Пийте воду. *(Подає)*.

(Герасим п'є).

Що з вами? Що це ви вигадали?

Савка. Та годі, куме! Буде здоров'я — будуть і гроші, а я навіки від них одрікаюся, ніколи у світі не буду хотіть більше, ніж Бог дає. Такої пригоди ніколи не ждав.

Копач. Які гроші?

Савка. Он гляньте, як нас обманили.

Копач. А-а! Зразу догадався! Опит — велікоє діло! На тім тижні в го́роді була така сама оказія! І багато видурили?

Савка. П'ять тисяч...

Сцена з вистави Київського академічного драматичного театру на Подолі

Герасим *(захлинається повітрям)*. Ой... Ой!..

Копач. Бризкайте водою.

(Бризкають. Герасим піднімається).

Та годі вам, Никодимовичу, убиваться. Заспокойтеся нащот грошей! От поїдемо на Боковеньку[1], там є гроші, там є сила грошей, вірте, що достанем. (...)

Герасим. Обікрали... ограбили... Пропала земля Смоквинова! Нащо ви мене зняли з вірьовки? Краще смерть, ніж така потеря! *(Ридає)*.

Завіса.

- *Завдання основного рівня*

1. Які епізоди цієї дії свідчать про скнарість, хвалькуватість, пиху Калитки й водночас його наївність?

[1] Копач має на увазі скарб, який мріє викопати в урочищі Боковенька.

2. На вашу думку, якби Герасим розповів дружині про план купити фальшиві гроші, що б вона йому порадила? Пригадайте, якою, на відміну від чоловіка, постає в п'єсі Параска.
3. Як діють на Герасима й Савку великі гроші (яви IX і X)? Про що це свідчить?
4. Опишіть стан душі, який називають несамовитістю. Які епізоди IV дії свідчать про те, що Калитка перебуває саме в цьому стані? Чи співчуваєте ви персонажеві? Чому?
5. Випишіть із цієї дії прислів'я та приказки. Як вони характеризують персонажів, що їх уживають?
6. Для кого — Герасима чи Савки — виявився повчальним урок з фальшивими грошима? Кому з них пішов на користь? Чи вмотивована така кінцівка попередніми словами та вчинками кумів?

І. Карпенко-Карий у ролі Калитки. *Світлина*

П'єсу «Сто тисяч» (яка спочатку мала назву «Гроші») І. Карпенко-Карий створив у 1889 р., добуваючи термін покарання на хуторі Надія. Поштовхом до написання твору став реальний факт. У місцевій газеті було опубліковано повідомлення про шахраїв, які обдурювала довірливих сільських багатіїв, продаючи їм нібито фальшиві гроші, а насправді чисті папірці.

Перша постановка відбулася влітку 1890 р. під час гастролей трупи П. Саксаганського в Ростові-на-Дону. Роль Калитки блискуче виконував сам автор.

• *Завдання основного рівня.* Перед нами сцена, коли Герасим дістає гроші з шкіряного мішка. Як ви думаєте, він уже зрозумів, що це чистий папір чи ще ні? З чого це видно?

Жанр п'єси — сатирична трагікомедія.

Теорія літератури

У драматургії склалися три основні жанри — власне драма, трагедія та комедія.

Власне драма показує гострі життєві конфлікти, але без зосередження уваги на трагічних ситуаціях чи комічних ефектах.

Трагедія представляє непримиренні життєві суперечності, її герої потрапляють у безвихідне становище і, як правило, гинуть.

Комедія (від грецьк. *весела процесія* і *пісня*) — це драматичний твір, у якому засобами гумору й сатири змальовано смішне, затавровано негативні явища, людські вади.

Отже, в основі будь-якої комедії є комічне, тобто смішне. Його породжує разючий контраст, очевидна невідповідність між очікуваним і почутим або побаченим.

Осміяння може бути ***гумористичним*** — доброзичливим, жартівливим і ***сатиричним*** — критичним, викривальним, гостро осудливим. Скажімо, у п'єсі «Сто тисяч» гумористичною є сцена, коли Роман, помилившись у темряві, обіймає й цілує не кохану, а Гершка (дія четверта, ява І), сатиричною ж — коли Герасим, жаліючи коней, виряджає дружину до церкви пішки (дія друга, ява XI).

Іноді автори, ідучи за правдою життя, поєднують у п'єсі елементи трагедії й комедії, сумне й смішне. Таку жанрову форму називають ***трагікомедією***. Наприклад, трагікомічна розв'язка п'єси «Сто тисяч»: досить заможний господар, утративши тільки 3 тисячі рублів, і то через власну жадібність і довірливість, намагається покінчити життя самогубством. Але ж життя незрівнянно важливіше за гроші, тим паче в Калитки їх ще дуже багато. Спостерігати розпач персонажа й смішно, і сумно.

Удатися до жанру трагікомедії драматурга спонукали ті суперечливі суспільні процеси, що відбувалися в Україні наприкінці XIX ст., — утвердження ринкової економіки, буржуазного устрою. Після скасування кріпацтва хлібороби одержали волю й можливість самостійно господарювати. Найбільш умілі, працьовиті, ощадливі й підприємливі селяни швидко багатіли. А колишні кріпосники, які не вміли й не хотіли пристосовуватися до нових умов господарювання, банкрутували, мусили розпродувати свої землі й майно.

• *Завдання основного рівня.* Прочитайте, як описує цю ситуацію копач (дія перша, ява IX).

Проте жага збагачення нерідко засліплювала нових господарів-капіталістів. Вони ставали хворобливо скупими, тяжко працювали, не жаліючи себе, і жорстоко визискували не лише наймитів, а й власні родини. Ціною неймовірних зусиль і праці вони ставали багатими, щоб здобути авторитет у суспільстві, самоповагу. Але поступово засіб (гроші) перетворювався на мету, а тому втрачав будь-який сенс і приносив тільки горе й самим власникам, і їхнім близьким. Ці скоробагатьки часто залишалися малокультурними, обмеженими, бездуховними людьми. А при цьому зневажливо ставилися до простолюду, удаючи з себе аристократів. Усе це викликало й сміх, і сльози.

Іван Карпенко-Карий зосередив увагу на цій суспільній біді в кількох трагікомедіях — «Розумний і дурень», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн». Цими творами драматург застерігав також усе суспільство від панівного тоді (як і зараз) культу грошей, збагачення заради збагачення. Нагадував, що справжнє щастя дають людині любов до ближнього, милосердя, скромність, чесна праця, вільна творчість.

Устами персонажа драми «Суєта» ***І. Карпенко-Карий*** так висловлювався про покликання театру: «Комедію нам дайте, комедію, що бичує сатирою всіх, і сміхом через сльози сміється над пороками, і заставля людей, мимо їх волі, соромитись своїх лихих учинків!.. Служить таким широким ідеалам любо! Тут можна іноді й поголодать, щоб тільки певність мать, що справді ти несеш нехибно цей стяг священний».

Порушені українським драматургом проблеми, зокрема людської скнарості, яка приносить лише нещастя, примітивності пихатих скоробагатьків, є вічними й завше злободенними. Це переконливо засвідчує уся світова література. Адже такі ж болючі теми по-своєму розкривають письменники різних епох і націй. Наприклад, Ж. Б. Мольєр у комедіях «Скупий», «Міщанин-шляхтич», О. Пушкін у трагедії «Скупий лицар», М. Гоголь у поемі «Мертві душі» (образ Плюшкіна), О. де Бальзак у повісті «Гобсек», О. Островський у п'єсах «Дохідне місце», «Свої люди — поквитаємось», «На всякого мудреця доволі простоти», М. Куліш у комедії «Мина Мазайло» та багато інших *(з деякими з цих творів ви ознайомитеся пізніше)*.

• *Підсумуйте вивчене*

1. Що таке *драматичний твір*? У чому своєрідність театрального мистецтва?
2. Що ви знаєте про український «театр корифеїв»?
3. Яким був шлях І. Карпенка-Карого до заповітної мети — театральної творчості?

4. Які його здобутки як актора, режисера, драматурга?
5. Які ознаки драматичного твору ви зауважили в п'єсі «Сто тисяч»?
6. Які епізоди є основними етапами розгортання конфлікту в цьому творі — зав'язкою, розвитком дії, кульмінацією та розв'язкою? Обґрунтуйте свій вибір.
7. Образ Калитки змальований за допомогою таких сатиричних засобів: ♦ розгортання трагікомічного сюжету — історії з придбанням фальшивих грошей, які справді виявилися фальшивкою; ♦ ставлення персонажа до інших дійових осіб і їхнє — до нього; ♦ свідоме перебільшення, загострення комічних рис персонажа чи ситуацій; ♦ самохарактеристика героя через його мову; ♦ народні прислів'я та приказки; ♦ урочистий тон при описі буденного. Проілюструйте ці засоби відповідними цитатами з тексту.
8. Калитка народився кріпаком, його дитинство й молоді літа минули в бідності та безправ'ї. Як це все позначилося на характері та світогляді Герасима?
9. Чи має Герасим якісь позитивні якості? Яка ж життєва настанова робить його черствим і грубим, примітивним?
10. Існує прислів'я: «Гроші — хороші слуги, але погані господарі». Як ви його розумієте? Для Герасима гроші — слуги чи господарі? З чого це видно?
11. Зверніть увагу на прізвища деяких персонажів: *калитка* — це торбинка для грошей, затягнута мотузком; *пузир* — гумова кулька, що при надмірному надуванні лускає; *Бонавентура* — середньовічний філософ-богослов, який вирізнявся вченістю й красномовністю. Які риси своїх героїв у такий спосіб підкреслює автор?
12. Проаналізуйте епізоди п'єси, які засвідчують, що це за жанром саме трагікомедія.
13. Складіть план і на його основі підготуйте порівняльну характеристику Герасима й Параски або Герасима й Савки *(на свій вибір)*. Підкресліть спільні та відмінні риси обраної пари характерів.
14. Яку альтернативу гонитві Калитки й копача за скарбами, легким і швидким збагаченням бачить автор? Зверніть увагу на яви VI, X дії першої, яву VI дії другої, яву I дії четвертої.

1. У чому сенс людського життя, на думку Калитки? А на ваш погляд?
2. Як ви думаєте, чи сумісні гроші й свобода, гроші й людяність, доброта?
3. Чи актуальні проблеми, висвітлені в трагікомедії «Сто тисяч», сьогодні? Наведіть приклади з власних спостережень і засобів масової інформації.
4. Трохи пофантазуйте: як може скластися родинне життя Романа й Мотрі? Як вони господарюватимуть? Чи не повторять Герасимових помилок? Підтвердьте свої припущення відповідними цитатами з твору.
5. Якість спектаклю значною мірою залежить від творчості режисера й акторів. Одну й ту ж п'єсу різні режисери можуть поставити по-різному. Щоб переконатись у цьому, знайдіть в Інтернеті й подивіться фільм «Сто тисяч» Київської кіностудії ім. О. Довженка (режисери Г. Юра та В. Іванов, *1958*) і трейлер до вистави «Сто тисяч» Київського академічного драматичного театру на Подолі (режисер В. Малахов, *2008*).
6. Інсценізуйте разом з однокласниками трагікомедію «Сто тисяч» (чи бодай одну з її дій).

Прочитайте на дозвіллі

1. *Тобілевич Софія.* Корифеї українського театру. — К. : Мистецтво, 1947.
2. *Карпенко-Карий Іван.* Хазяїн. — Харків : Фоліо, 2008.
3. *Карпенко-Карий Іван.* Будущина в руках нового покоління. — К. : Країна мрій, 2009.
4. *Рильський М.* Гордість української драматургії: Про творчість Карпенка-Карого // Рильський М. Статті про літературу. — К. : Дніпро, 1980.

З УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

ЩО ТАКЕ ПРОЗА

Як ви вже знаєте, проза (разом із поезією) — один із двох основних типів літературної творчості.

- *Завдання основного рівня.* Перечитайте ще раз інформацію на с. 46. Чим відрізняються поезія й проза?

Отже, визначальні ознаки прози: ♦ епічність, сюжетність — розповідь про події та їх учасників; ♦ інформативність — різнопланове змалювання, дослідження явищ життя; ♦ неритмізована, наближена до розмовної мова творів. У прозі також дещо відмінне від поетичного образотворення: тут рідше використовуються й мають менше значення тропи (епітети, порівняння, метафори тощо). Натомість важливіше поєднання мовних планів — мови автора, оповідача, персонажів. Також характери й обставини окреслені чіткіше, предметніше, багатогранніше. У центрі прозового твору — герой, автор же відходить на задній план (не зосереджує на собі увагу) або «ховається» за образом оповідача.

Найбільш традиційні жанри прози (епосу) — роман, повість, оповідання. Жанрова належність визначається передовсім обсягом і побудовою твору. Якщо твір великий, має кілька сюжетних ліній, значну кількість персонажів, то це ***роман***. Менший художній текст з однією сюжетною лінією та лише кількома головними персонажами — ***повість***. Ще менший твір, що розповідає про якусь одну подію з життя героя, — ***оповідання***.

Серед найвидатніших прозаїків у світовій літературі — Міґель де Сервантес, Микола Гоголь, Оноре де Бальзак, Федір Достоєвський, Ґюстав Флобер, Лев Толстой, Панас Мирний, Антон Чехов, Михайло Коцюбинський, Володимир Винниченко, Андрій Платонов, Валеріян Підмогильний, Франц Кафка, Ернест Хемінгуей, Томас Манн, Григір Тютюнник, Джон Фаулз, Ґабрієль Ґарсія Маркес, Валерій Шевчук, ще ціла плеяда неперевершених майстрів слова.

- *Завдання основного рівня.* На уроках української й зарубіжної літератур ви вже ознайомилися з багатьма прозаїками. Імена та твори кого з них вам особливо запам'яталися?

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

1864–1913

Митець унікального обдарування, який одним із перших усвідомив гостру потребу оновлювати, європеїзувати вітчизняну прозу, зберігаючи, поглиблюючи при цьому її національну неповторність. Першоджерело його сонячного таланту, дивовижної творчої енергії — невичерпна життєлюбність.

М. Коцюбинський. *Світлина. 1870-і роки*

Михайло Михайлович Коцюбинський народився в сім'ї дрібного урядника *17 вересня 1864 р.* в *м. Вінниці*. Тут і минули перші 7 років його життя.

Від матері, Гликерії Максимівни, хлопець перейняв любов до природи, тонку душевну організацію, інтерес до читання. Батько, Михайло Матвійович, був людиною непосидючою, не терпів утисків начальства, тому часто змінював місце роботи. Від нього дісталися синові прагнення до справедливості, наполегливість, пристрасть до подорожей.

У родині Коцюбинських за чиновницькою традицією спілкувалися по-російськи, хоч і жили в україномовному середовищі. Українською з хлопчиком говорила тільки нянька Хима, яка відкрила йому світ рідної казки й пісні. А ще він любив ходити на ярмарки слухати кобзарів. Якось у 9 років Михайлик тяжко захворів на запалення легень. Яким же було здивування батьків, коли в маренні він заговорив рідною мовою. Відтоді й до кінця днів залишався переконаним українським патріотом.

Початкову школу хлопець закінчив у м. Барі. Згодом навчався в Шаргородському духовному училищі. Там захопився читанням. Під враженням від творів Т. Шевченка та Марка Вовчка й сам узявся за перо.

Заповітною мрією юнака був університет. Але суворе життя зруйнувало плани. Батько втратив роботу й незабаром помер. Відповідальність за велику родину — хвору матір і 4 молодших братів і сестер — лягла на Михайлові плечі. Упродовж 1882–1892 рр. він учителює, дає приватні уроки для дітей із заможних родин у Вінниці та довколишніх селах. Ця праця приносила мізерні заробітки, але дозволяла глибоко пізнавати реальне життя різних суспільних верств, народну мову, людську душу. А багата уява кликала до творчості.

Оскільки на підросійській Україні видавати україномовні твори заборонялося, молодий літератор друкується у львівських журналах. З'являються зворушливі оповідання про дітей *(«Харитя», «Ялинка», «Маленький грішник»)*, проникливі твори сільської тематики *(«П'ятизлотник», «Ціпов'яз», «На віру»)*. Ці публікації засвідчили прихід у вітчизняну прозу нового талановитого майстра.

Поліція систематично переслідувала молодого патріота. Кілька разів проводила в його помешканні обшуки. Нарешті взагалі заборонила займатися репетиторством.

Упродовж 1892–1896 рр. М. Коцюбинський працював у так званій філоксерній експедиції, яка боролася з виноградною тлею по селах Бессарабії[1] та в Криму. Ознайомлення з життям молдовського та кримськотатарського народів дало багатий матеріал для нових творів — *«Пе-коптьор»*, *«Відьма»*, *«Посол від чорного царя»*, *«На камені»*, *«У путах шайтана»*, *«Під мінаретами»*.

В експедиції працювало багато членів підпільного Братства тарасівців. Це була перша політична організація, яка розгорнула боротьбу за незалежну соборну Україну. Письменник теж приєднався до цього кола патріотів.

[1] *Бессара́бія* — так називали південно-східні українські й молдовські землі між Дністром, Прутом і Дунаєм.

Оселя Коцюбинських у м. Чернігові (нині — меморіальний музей).

1898 р. М. Коцюбинський переїхав жити до Чернігова, де на нього чекала родина. Як «політично неблагонадійному українофілові» йому довго не давали роботи, потім таки призначили на скромну посаду діловода до земського статистичного бюро.

Від монотонної служби й сірої буденщини рятували велика дружна родина, творчість і подорожі. Коцюбинський об'їздив майже всю Європу — Італію, Австрію, Німеччину, Швейцарію, Францію. Особливо захопили митця мальовничий острів Капрі (де він лікувався) і таємнича рідна Гуцульщина (де гостював на запрошення І. Франка). Сильні, яскраві враження переливались у нові твори. У ці роки письменник подарував читачам справжні перлини вітчизняної прози — новели *«Лялечка»*, *«Цвіт яблуні»*, *«Intermezzo»*, *«Подарунок на іменини»*, *«Persona grata»*, *«Сміх»*, повісті *«Fata morgana»*, *«Тіні забутих предків»* та ін.

У Чернігові М. Коцюбинський очолював «Просвіту», довкола нього гуртувалася патріотична й творча інтелігенція міста.

1911 р. українські меценати[1] призначали письменникові стипендію, щоб він міг нарешті залишити обтяжливу службу й зосередитися на літературній праці. Але було вже запізно. Його стомлене хворе серце зупинилося навесні *1913 р.*, у час цвітіння яблунь, який він так любив. Поховали майстра слова в найпрекраснішому місці Чернігова — на Болдиній горі, де він часто прогулювався, милуючись «зачарованою Десною».

Один із найголовніших секретів безсмертя творів митця, якими й сьогодні захоплюються тисячі читачів, — рідкісне вміння відкривати красу природи й людини, зігрівати любов'ю та вірою. Знакову назву дав письменник одному зі своїх останніх творів — *«Хвала життю»*.

«Яка сила життя! Ми звикли до нього й не помічаємо перемоги живого над мертвим, дійового над інертним, і ми ніби не знаємо, що сонце творить квіти й плоди з мертвого каменю, не бачимо, як усюди торжествує живе, щоб бадьорити й радувати нас. Ми повинні усміхатися світові дружньо» *(М. Коцюбинський)*.

Славень коханню і волі. Повість ***«Дорогою ціною»*** написана 1901 р., якраз у момент переходу М. Коцюбинського від раннього реалістичного до нового модерністського періоду творчості. Митець, як і раніше, зберігав увагу до конкретики повсякденного життя, але значно поглиблював психологізм і естетизм.

♦ *Психологізм* — це докладне й переконливе змалювання людських почуттів і переживань. ♦ *Естетизм* — майстерний показ краси людини та світу, вишукана форма твору. На стилі повісті позначились обидві ці ознаки.

[1] *Мецена́т* — доброчинець, особа, яка надає благодійну матеріальну допомогу.

Більшість творів М. Коцюбинський присвячував своєму сьогоденню. «Дорогою ціною» — один із рідкісних винятків. Письменник робить екскурс у минуле. Очевидно, щоб нагадати сучасникам і нащадкам: українці споконвіків понад усе цінували волю, готові були заплатити за неї навіть життям.

Отже, *жанр твору* — історична, пригодницько-психологічна повість.

- *Завдання основного рівня.* Раніше на уроках української і зарубіжної літератур ви вже вивчали й повісті, і пригодницькі твори. Зокрема, «Тореадори з Васюківки» В. Нестайка, детективи «Золотий жук» Е. А. По, «Пістрява стрічка» А. Конана Дойля. Які ознаки повісті та пригодницького твору вам запам'яталися?

«Дорогою ціною» має досить складну *композицію* — включає пролог, п'ять розділів та епілог, а також різноманітні позасюжетні елементи. Нагадаємо ці поняття.

Теорія літератури

Композиція (побудова) епічного твору включає сюжет і позасюжетні елементи.

Сюжет — це система подій, змальованих у творі, у яких розкриваються характери персонажів. Він має такі етапи розгортання (сюжетні вузли): експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка; іноді обрамлюється прологом та епілогом.

Пролог (від грецьк. *перед* і *слово*) — це вступний розділ, що ознайомлює читачів із подіями, які відбувалися задовго до описаних у творі.

Епілог (від грецьк. *після* і *слово*) — заключний розділ твору, що розповідає про долю героїв після розв'язки.

Основні ***позасюжетні елементи***: портрети героїв, пейзажі, інтер'єри (описи обстановки в приміщенні), авторські відступи, назва твору, монологи та діалоги персонажів. Ці елементи поглиблюють та увиразнюють розкриття проблем і характерів твору.

Дорогою ціною

(Скорочено)

Діялось се в тридцятих роках минулого століття. Українське поспільство[1], поборене в класовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволі на шиї, тягло свою долю з глухим ремством[2]. То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турові[3], загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, із не втраченим іще смаком волі, широких просторів. Він ішов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливалися кров'ю, і тоді він хвицав ногами й наставляв роги...

Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі. (...)

Ярами, коритами висхлих річок, лісовими нетрями, прикриваючись нічною темрявою, ховаючись, мов од дикого звіра, тікало од пана й панщини все, що не заплісніло в неволі, не втратило ще живої душі, тікало, щоб здобути собі те, за що предки виймали шаблі з піхов або ставали до бою з кіллями та вилами... (...)

[1] *Поспільство* — народ, простий люд.

[2] *Рéмство* — невдоволення.

[3] *Тур* — вимерлий дикий бик.

Ще недавно, умившись в Умані власною кров'ю й накидавши в Кодні стіжок гайдамацьких голів, пан смакував перемогу, пильно обороняючи свої права на живий робочий інвентар — хлопа[1]. Хлоп протестував, хлоп тікав на вільні землі, рятуючись, як міг, од панщини, лишаючи на рідній землі все дороге, усе миле його серцю. Але й там, далеко від рідних осель, настигала його панська рука. На вільних землях зорганізовані були на втікачів лови, справжні облави, як на вовка або ведмедя. По всій Бессарабії ганяли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок змордованих людей. На півдні Бессарабії, од бистрого Пруту, по лівім боці Дунаю, аж ген до моря стояло на чатах військо й заслоняло волю, що там, за широким Дунаєм, за зеленими прибережними вербами, синіла десь у чужій країні...

Голову втікача оцінено. За кожного спійманого прибережні козаки[2] діставали плату. Сотки, тисячі нещасних попадалися до рук козакам — і мусили випити гірку до краю. Лиха доля чекала втікача: його оддавано в некрути[3], засилано в Сибір, катовано канчуками[4], тавровано, мов худобу, або з оголеною напівголовою, збитого, збасаманеного[5], одсилано в кайданах назад до пана, знов у неволю, на панщину.

Чого він міг сподіватися вдома від пана? А проте, мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло вкраїнське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю, а ні — то полягти кістками на вічний спочинок...

- *Завдання основного рівня*

1. Коли відбуваються події, змальовані в повісті? Що вам відомо з історії про цю добу в Україні?
2. Що ви знаєте про Коліївщину, гайдамаків? Який фольклорний твір про той період вивчали на початку навчального року? У повісті згадується Умань. Які події відбувалися в цьому місті? З якою метою автор згадує історичне минуле народу?
3. Дослідіть символічні образи в повісті. Для цього намалюйте в робочому зошиті таблицю і, читаючи твір, поступово заповнюйте її за поданим зразком.

Символічні образи в повісті «Дорогою ціною»		
Образ	**Розділ**	**Значення**
дикий тур, ...	пролог, ...	непокірність, вільнолюбність українського народу, ...

4. Дослідіть використання архаїзмів у творі, заповнюючи таблицю. Зверніть увагу: не кожне слово, вам не відоме, є архаїзмом, тому для самоперевірки скористайтеся тлумачним словником.

Архаїзми в повісті «Дорогою ціною»		
Архаїзм	**Розділ**	**Значення**
ярмо, ...	пролог, ...	дерев'яна упряж для волів, ...

[1] *Хлоп (холо́п)*, тобто *раб* — так панство зневажливо називало селян.
[2] *Козаки́* — *тут*: російські прикордонники.
[3] *В не́крути (ре́крути)* — тобто в солдати.
[4] *Канчу́к* — батіг, нагайка з переплетених ремінців.
[5] *Збасама́нений* — побитий так, що на тілі залишилися рубці.

І

— То ти, Остапе?

— Я, Соломіє...

— Що ж воно буде?

— А що ж буде?.. Хай воно загориться без вогню й диму... Утечу... Піду за Дунай, може, ще там люди не пособачились... От бачиш — сакви[1]... Бувай здорова, Соломіє...

— Тікаєш... покидаєш мене... І отсе я лишуся сама з тим осоружним[2] чоловіком... Ні, тікай, тікай, Остапе... Коли б ти знав, що робиться в горницях: пан біга по хаті, мов скажений. «Бунтар, — кричить, — гайдамака! Він мені людей баламутить!..» Покликав осавулу[3]: «Веди мені зараз Остапа Мандрику...»

— Так...

— «З живого шкуру здеру, чисто оббілую[4]... Я ж йому пригадаю, гайдамаці, Кодню...» (...) Тікай, Остапе, тікай, серце... Спіймають — катуватимуть нелюди, живого не пустять...

— Враг його бери... Не так мені страшно ляха, як злість бере на наших людей: застромив віл шию в ярмо та й байдуже йому, тягне, хоч ти що... Ех, піду, де воля, де інші люди... Бувай здорова, Соломіє... (...)

— Ну, то не йди, голубе, селом, щоб не побачив хто... Я тебе духом перехоплю човном на той бік, а там чагарником, полем — та й вийдеш на шлях. Так безпечніше буде. (...)

Остап сів у човен, і Соломія одіпхнулась од берега. Човен плавко загойдався на волі, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що тремтіли на дні блакитної безодні. Соломія з тихим смутком дивилася на Остапа й чула, як по її виду[5] котилася сльоза за сльозою. Вони мовчали. Було б зовсім тихо, коли б не пекельний хор, у якому жаби, здавалось, намагалися перекричати одна одну. (...)

Човен стукнувсь об берег. Остап підняв свої сакви й поцілувався із Соломією.

— Бувай здорова... Гляди ж, не забувай мого дідуся... Перекажи, хай вони не журяться. Уже я якось дам собі раду...

— Добре, Остапе, перекажу... Ну хай тебе боронить і хова од лихого Мати Божа... Прощавай!

Остап скочив на берег, легким рухом закинув на плечі сакви й незабаром зник у чагарнику, а на човні, як велетенська чавунна постать, іще довго стояла

Кадр із фільму «Дорогою ціною». *Режисер М. Донська. 1957 р.*

[1] *Сакви́* — дві з'єднані одним полотнищем торби, які перекидають через плече (на груди й спину) або через спину коня.

[2] *Осору́жний* — огидний, немилий.

[3] *Осаву́ла* — прикажчик у панському маєтку.

[4] *Оббілюва́ти* — обробити тушу забитої тварини. *Тут*: сильно побити, закатувати.

[5] *Вид* — обличчя.

Соломія, спершись на кіл і вдивляючись у чагарник, де разом з Остапом зникало її щастя. (...)

Одійшовши кілька гонів[1], Остап зупинився й озирнувся. Невиразною чорною плямою лежало сонне село у видолинку, і тільки в корчмі ясно світилось одиноке віконце й приковувало до себе Остапів погляд. Се одиноке світло серед сонного села було немов останнім «прощавай» рідного закутка, ниткою, що в'язала його з батьківщиною, з усім близьким. Але за хвилину віконце згасло, і Остап почув, як разом із зниклим світлом в його серці щось урвалось і село геть одсунулось од його. Остап непомітно для себе зітхнув і рушив далі.

Чи то під впливом прощання й Соломіїних сліз, чи внаслідок реакції по пережитих турботах, його обгорнув жаль. Чого саме було жаль, він не міг би сказати, та й не думав про те. Так, просто жаль стис за серце, підступив до горла. (...)

Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежечка — усе се було йому знайоме, промовляло до його. Тут, у товаристві однолітків-пастушків, заводив він безконечні грища. Тут він пас панську худобу. Панську! Тим-то й ба, що панську. Та й хіба він сам за весь свій двадцятилітній вік не був лишень панською худобою? Хіба його батько, мати, Соломія, навіть дідусь його, що ходив у Січ, а потім різав панів в Умані, — хіба ж вони не стали такою худобою?.. Коли б вони не були панським товаром, то не міг би пан розлучити його із Соломією та силою оддати її за свого хурмана[2], не міг би сивого дідуся катувати на стайні нагаями... не похвалявся б оббілувати Остапа за сміливе слово. (...)

На згадку про діда Остап почув щось тепле в грудях. Ті билиці-казки про Січ, козацтво, про боротьбу з панами за волю, яких він слухав, затаївши дух і не зводячи розжевріло ока з уст дідових, будили в дитячій голові химерні мрії, вояцький запал. (...) Воля, воля і воля! Се чарівне слово, споетизоване столітнім дідом, розпалювало кров у хлощя, а дедалі, з літами, під впливом витворених панщиною умов, прибирало більш конкретну форму, глибше значення. Народ стогнав у неволі, але стогнав потай, не протестуючи. І коли Остап, викоханий дідом у давніх традиціях, здіймав річ про те, що пора вже висунути шию з панського ярма, люди спочували[3] йому, але далі спочуття діло не йшло. Знайшлись навіть такі, що вклали панові в уха бунтівничі речі молодика — і от тепер Остап, скривджений і цькований, мусив кинути рідний край. (...)

Уявляється йому Дунай, широкий-широкий. За Дунаєм — Січ. Басують під козацтвом коні, мов змії ті, повигинали шиї... Козацтво — як мак... Жупан червоний, вус чорний, довгий, при боці шаблюка. Попереду... попереду — Остап. Кінь під ним гарячий, вороний, той, що в пана лишився на стайні; одіж із щирого срібла-злота, шабля довжезна. Він оповіда козакам, за віщо пан хотів його оббілувати, яка повелась тепер у них неволя в Уманщині, що треба піти й визволити народ із неволі, потішити на старість дідуся й одняти Соломію від її чоловіка, бо вона не хурмана, а його, Остапа, кохає... Козаки вклоняються йому, пускають із копита коні, кидаються в Дунай, переплива-

[1] *Го́ни* — смуга поля, що обробляється в один захват.

[2] *Хурман* — візник.

[3] *Спочува́ти* — співчувати.

ють його, а далі мчаться — Остап попереду — через луки й поля до них у село, в Уманщину... Чи бачиш, Соломіє?.. (...)

Остап вийшов на шлях і озирнувся. Оддаліки щось манячило на шляху, немов який подорожній, з клунками на плечах, плентався шляхом од села. На шляху було небезпечно. Остап зміркував, що пан, дізнавшись про його втіки, міг послати за ним навздогін. Краще було звернути з дороги в який ярок чи видолинок. Там навіть можна переспати спеку й смерком знов у путь. Але тільки Остап звернув із дороги, як йому причулося, що щось немов гукає. Він озирнувся: прискорюючи ходу, подорожній махав до нього рукою, бажаючи, очевидячки, спинити його. Що за мара? Першою думкою в Остапа було тікати. Але зваживши, що поки він один на один, — жахатися нічого, Остап зупинився, очікуючи й вдивляючись у подорожнього. (...)

Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі[1], короткій чугайці[2] і з довгим ціпком. Остапові було чудно, що парубок немов осміхався, але коли той наблизився й привітався до нього, Остап із несподіванки скрикнув:

— Соломіє!.. Чи ти здуріла?

— Може, і здуріла... — сміялася Соломія.

— Пек тобі, маро... Чисто парубок... Куди ти й по що?

— За Дунай, у Січ із тобою[3]... Приймаєш товариша чи не приймаєш?

— Чи ти знавісніла, молодице, чи тебе нині жарт узявся?..

— Які там жарти... Скоро ти пішов, я як стала на човні, так і задубіла. Холодна, холодна, мов завмерла!.. Далі прокинулась і чую, що все мені противне, усе гидке: і чоловік, і панщина, і життя моє безщасне... Пропадай воно все пропадом... Піду і я світ за очі... Уже ж за тобою хоч серцеві легше буде... Та чимдужч додому, за торбину: укинула що треба на дорогу. Тільки, думаю, пан ловитиме нас. Але й я не дурна. Дідька з'їсть, що спіймає... Метнулася до комори — чоловіка нема дома, повіз паню в гості; зняла з жердки сорочку й штани... Тоді спідницю із себе, штани на ноги, накинула на плечі чугайку, а на голову шапку — і козак козаком... Шукай тепер, пане, парубка з молодицею... ніхто не бачив, лиш двох парубків стрічали... Що ж мені з тим, що скинула, діяти? Покинути боюся, догадаються ще... Узяла своє під пахву, побігла до ставка, прив'язала камінь — і шубовсть у воду... Вічная пам'ять. А тоді селом, та на шлях, та біжу-біжу, щоб догнати. Ху, як ухекалась... Що ж, приймаєш парубка в товариші чи ні?

— А що ж я робитиму з тобою в Січі, гей!..

Отсе сказав! Звісно, вона не піде до Січі в братчики. Та й навіщо, коли навкруги Січі скрізь слободи, а в тих слободах живуть наші люди з жінками, з дітьми. Турок дає землю — займай, скільки твоя сила. Вона про се довідне[4]

---

[1] *Ку́чма* — бараняча шапка.

[2] *Чуга́йка* — свита.

[3] Після знищення російською армією Запорозької Січі 1775 р. козаки в нижній течії Дунаю, на землях, що тоді належали Туреччині, заснували нову — Задунайську Січ, яка проіснувала до 1828 р.

[4] *Дові́дне* — цілком певно, достовірно.

знає од людей. Вони оселяться в слободі, вона хазяйнуватиме, а він із Січі наїздитиме додому, а то й зовсім облишиться на господарстві... (...)

Остап осміхнувся. Він, властиво, радий був Соломії, лише ота несподіванка збила його з пантелику.

Остап і Соломія звернули в поле й лягли відпочити біля степової кринички.

Сонце було низько, так у два чоловіки від землі, коли Остап прокинувся. Він хотів збудити Соломію, але лиш глянув на неї, як схопився за боки від шаленого реготу.

— Ха-ха-ха!.. От козак — разкозак!.. — реготався Остап. — Ха-ха-ха!..

Той регіт збудив Соломію. Вона схопилась, протираючи очі, здивовано зиркала на Остапа.

— Ти чого?.. (...)

Остап підвів Соломію й потяг її до кринички.

— Стань на коліна й дивись у воду...

Соломія нагнулась і зазирнула до кринички. Звідти глянуло на неї свіже, повне обличчя з карими очима, що так виразно біліло при картатому очіпку[1] й пасмах чорного волосся, що під час сну повисмикувалось із-під очіпка.

— Тепер глянь на свої ноги.

Соломія глянула і враз залилася дзвінким сміхом.

— Ха-ха-ха!.. — не вгавав Остап. — Голова молодицина, а ноги парубочі...

Вони реготались, мов діти: вона — тонко і дзвінко, як молода дівчина, він — грубше, передчасним баском двадцятилітнього парубка.

— Що ж воно буде? — спитав перегодом Остап. — Таж як хто підгледить твій очіпок, не мине нас халепа.

— А ось що буде! — рішуче промовила Соломія і з сими словами здерла з голови очіпок. Чорні буйні коси впали їй на плечі й вкрили їх нижче пояса. — На, ріж...

— Що ти кажеш? — жахнувся Остап.

— Ріж, кажу...

— І тобі не жаль, Соломіє?

— Ані крихти... Ріж! — уперто намагалась молодиця й сіла долі.

— Та в мене й ножиць чортма.

— Ріж ножем!..

Остап стояв, вагаючись, але бачачи молодицину упертість, вийняв ніж, поточив його об камінь і почав обтинати в кружок Соломіїне волосся.

Довгі пасма чорних кіс, мов мертві гадюки, тихо зсувалися по плечах додолу й лягали на землі дивними покосами.

Однак Соломія дурила себе, запевняючи, що їй не жаль кіс. Як тільки ніж шурнув по волоссю і до ніг Соломіїних упало перше пасмо кіс, вона почула якийсь біль у грудях, щось стисло за серце, і на очі набігли сльози.

Робота була скінчена. Остап одступився од Соломії, щоб здалека краще придивитися до своєї роботи, а Соломія, мовчазна й замислена, сиділа долі серед обтятого волосся й удивлялася кудись у простір.

[1] *Очіпок* — старовинний головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, часто з поздовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, стягуючи сховане під ним волосся.

Заходяче сонце червоним світлом осявало сю картину: його, стрункого й міцного, з чорними очима, орлячим носом і темним молодим вусом на засмаленому обличчю, і її, що в образі білолицього чорнявого хлопця дивилась у простір засмученими карими очима. (...)

• *Завдання основного рівня*

1. Чому Остап тікає із села? Ним керує тільки страх бути побитим чи й інші мотиви?
2. Прокоментуйте Остапові слова: *«Не так мені страшно ляха, як злість бере на наших людей: застромив віл шию в ярмо та й байдуже йому, тягне, хоч ти що... Ех, піду, де воля, де інші люди...»* Як вони характеризують героя?
3. Як дідові розповіді про славну минувшину впливали на формування Остапа?
4. Поясніть символічне значення образу освітленого віконця, яке Остап бачить, озирнувшись на село.
5. Про які риси характеру Соломії свідчить її втеча вслід за коханим?
6. Хто з утікачів, на ваш погляд, краще уявляє собі, яке майбутнє їх може очікувати? Поясніть свою позицію, спираючись на текст.
7. Чому Соломія вирішила обрізати довгі коси? Чи шкодує за ними? Доведіть цитатами. Як цей учинок її характеризує?
8. Які епізоди цього розділу свідчать про психологізм твору, а які — про його пригодницький характер? Доберіть і проаналізуйте відповідні цитати.

II

Була темна осіння ніч. Густа мряка чорним запиналом єднала з небом спалену сонцем полонину. У долині, на виднокрузі, сіріло щось широкою смугою й розпливалось у пітьмі.

То був Дунай.

Ще густіший морок виповняв глибокі чорторії[1], що збігали в долину по схилу прибережного узгір'я. В одній з таких яруг, глибоких і покручених по всіх напрямках весняними водами, на самому дні ворушилися люди. То були втікачі. Два дні і дві ночі сиділи вони тут у вогкості й пітьмі, ховаючись від козачих пікетів, розкиданих по лівому березі Дунаю. Якраз сьогодні, з опівночі, мусили вони прокрастися в прибережні комиші й там чекати перевожчиків із-за Дунаю. (...)

Межи втікачами були й Остап із Соломією. (...)

Іван пристав до Остапа десь у дорозі. Вони були з одного повіту, навіть села їх були близько. Се їх з'єднало, і з того часу Іван не розлучався із земляками. Весела й добродушна вдача Іванова не раз ставала їм у пригоді при довгій і важкій блуканині по чужих краях. Іван охоче оповідав про своє життя домашнє; з оповідання того можна було зрозуміти, що втік він не так од панщини, як від лютої жінки, яка мала занадто великі кулаки для малого на зріст Івана. От тою-то лютою жінкою й дратували раз у раз Івана, та він не сердився й добродушно викручувався жартами.

Та хоч сите тіло Іванове спочило трохи від жінчиних кулаків, душа його шукала знайомих вражень покори. Він прив'язався до Соломії, що огрядною постаттю нагадувала йому жінку, і за кождим її словом ладен був скочити хоч у пекло. Сю особливу прихильність до Соломії помічав не тільки Остап, а всі, і лиш висміювали бідного коротконогого лицаря. (...)

[1] *Чорторій* — глибокий рів, яр, провалля.

Утікачі в темряві наблизилися до Дунаю. Підпливли два човни. Іван Котигорошок скочив в один і кликав Соломію з Остапом. Але несподівано їх виявили козаки, які охороняли кордон. Вони кинулися ловити втікачів. Один москаль схопив Соломію, але Остап визволив її.

* * *

Що далі було — ні Остап, ні Соломія не могли добре пригадати. Вони лиш пам'ятали, що бігли на одчай, через комиші, через воду, у безпросвітній темряві, з почуттям звірини, за якою женуть собаки. Кілька разів Остап ускакував у воду мало не по пояс, часто Соломія з розгону натикалася на кущ верболозу, але кожен раз вони давали собі раду й знов мчали вперед, добуваючи останні сили. Урешті щось перепинило їм дорогу, і вони попадали. (...)

Відірвавшись від переслідувачів, Остап і Соломія заховалися в урвищі. Вони згадали про мельника Якима, який казав, що може переправити їх у Туреччину. Яким привів їх у печеру.

Мельників план був дуже простий: зв'язати невеличкий пліт, аби міг здержати двох людей, — і в темну ніч, ховаючись од козаків, переплисти в плавні[1]. А там уже безпечно. Коли б не стало прихованого тут матеріалу, можна роздобути на березі річки. Аби обережно.

І одноокий Яким подав Остапові жмут мотуза та паляницю, попрощавсь і зник у млі. (...)

При світлі воскової свічки, що вони роздобули в млині, вони взялися до роботи і так захопилися, що забули про втому та сон. Та матеріалу було не доволі для плота, і треба було одкласти роботу. (...)

Тільки вночі Остап із Соломією зважилися податися на берег. Вилазячи з макітри[2] на гору, вони побачили червоне крайнебо, наче сходив місяць.

— Що за мара, — обізвався Остап, — адже тепер не місячні ночі.

Та Соломія, що встигла вже злізти, раптом одхилилась і мало не скрикнула:

— А дивись!.. дивись!..

Остап глянув і остовпів.

Перед ним, на крайнебі, стояли високі вогняні гори. Та ні, вони не стояли. Вони рушались[3], як живі, хитались, тремтіли, осідали в одному місці й виростали в другому. Вони тихо жевріли, як купа іскристого золота, або вибухали червоним снопом полум'я. Відтак знесилювались, в'яли і гнулись од вітру, і знову росли, знов палали. Коли одна з них падала, друга підхоплювала її, здіймалась догори і бистро ламала лінію блискучих визубнів. Од них займалась на небі хмара і палала вкупі з далеким небом.

То горіли плавні.

З жахом вдивлялись Остап із Соломією в сю картину.

— Ні, не до нас йде, а вбік, за вітром, — із легким серцем зітхнула врешті Соломія.

---

[1] *Пла́вні* — заболочені, порослі вологолюбною рослинністю низькі береги річок, що затоплюються під час повені.

[2] *Маки́тра* — *тут*: улоговина.

[3] *Руша́тись* — рухатись.

Здавалося, розбурхане море вогню кипіло, ревло, бризкало вогняною піною, раз червоною, як грань, раз білою, як світло блискавки, і йшло сердитими хвилями на чорні безборонні плавні, що причаїлись і тремтіли у вічній пітьмі. (...)

Вони знайшли, що їм було потрібне, і з великою обережністю, пам'ятаючи, що кожну хвилину може виткнутись із-за виступу козак, потягли на гору оберемки вербового гілля.

З опівночі пліт лежав готовий, аж просився на воду.

Він був важкий, кострубатий, і його треба було нести так, щоб не ослаб мотуз.

Остап і Соломія крекгали, зупинялись, спочивали, обливались потом і знов тягли його на гору. (...)

Остап із Соломією потиху спустили пліт на річку. Він хлюпнув і глибоко осів у воду. Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіпхнув од берега і тоді скочив. Пліт захитався і пропустив воду. Прудка течія крутнула ним і понесла вниз. Остап опиравсь бистрині з усієї сили, але його кіл мало що помагав: пліт несло серединою річки. Якийсь час плили вони в тумані, поміж берегами, одірвані од землі й безпомічні. На превелику силу вдалося врешті вибитися зі стрижня[1] та наблизитись до берега. Але й тут вода зносила пліт, і нелегко було пристати до берега. Остапові пощастило, однак, зачепитись якось за прибережну вербу. Соломія вхопила за гіллячки, Остап придержав пліт — і обоє вискочили на берег, втомлені й мокрі. Вода зараз підхопила пліт, поволі обернула його і понесла вниз укупі з харчами, забутими на плоту. Та се була дурниця: вони були за кордоном.

Дивне почуття обхопило Остапові груди: замість радості — сильне обурення стрепенуло його істоту. В один мент відчув він усі кривди й знущання, які зазнав у покинутому краї, і, твердо упираючись ногами в нову, не панщизняну землю, він затис кулак і погрозив на той бік річки.

— Бодай ти запалася, треклята країно, з твоїми порядками!.. — закляв він наголос.

Одночасово на тому березі почулася кінська ступа[2].

— Хто там?.. — кинув у пітьму кордонний козак і, не дочекавшись відповіді, бахнув наосліп із рушниці.

— Ой! — скрикнув Остап, ухопившись за груди, і захитався.

— Нічаво-о!.. Коли не влучив, тікай собі з Богом! — добродушно промовив козак і ступою подався далі...

• Завдання основного рівня

1. Зверніть увагу на початок розділу. Які кольори використовує автор, змальовуючи берег Дунаю? Яку атмосферу завдяки цьому створює?
2. А який настрій підкреслює червоний колір в епізоді пожежі в плавнях? Які тропи використовує письменник для створення цього пейзажу? Випишіть приклади епітетів, різних видів порівнянь, метафор із цього уривка.
3. Розшифруйте символічний зміст образів плота, течії, туману в епізоді переправи через річку.

[1] *Стрижень* — *тут*: найглибше місце річки, де дуже швидко тече вода.

[2] *Ступа́* — про спокійну, тиху ходу коня.

4. Чому після перетину кордону Остап відчув не радість, а обурення?
5. У цьому розділі переважають психологічні чи пригодницькі моменти? Свій висновок обґрунтуйте відповідними епізодами.

III

— Що тобі? — прискочила Соломія до Остапа і піддержала його.

Вона вся похолола і тремтіла од жаху.

— Ой, — тихо стогнав Остап, — поцілив мене отут, під серце...

Соломія немов не розуміла того, що сталося. Вона торсала Остапа за одежу, тягла його з собою і з жахом повторяла:

— Тікаймо... тікаймо... він іще стрілятиме, він уб'є тебе...

Помітивши, що Остап не рушиться з місця, вона вхопила його під руку і сливе[1] поволокла за собою. Вона вскочила у комиші і бігла прудко, наскільки позволяв се Остап та густий очерет. Тряский ґрунт плавнів вгинався під нею, як на пружинах. Ноги грузли часом по коліно в цмоковині[2], цупкий комиш ламався, тріщав та бив її по лиці, плутався під ногами, а вона бігла усе вперед, пойнята жахом, нічого не помічаючи, бажаючи тільки забігти якомога далі, укритися від наглої смерті.

Остап несвідомо піддавався їй. Він біг за нею, хоч із кожним віддихом і рухом кололо його в грудях і нападали часом млості, а з-під руки, якою він затуляв рану, стікало щось тепле й мокре. (...)

Урешті він почув, що мліє.

— Стій... не можу... — шепнув він, опускаючись додолу.

— Що тобі? — опритомніла молодиця, схилившись над ним.

— Крові багато витекло... — насилу вимовив Остап.

І. Філонов.
Ілюстрація до повісті «Дорогою ціною».
1979 р.

— Тебе зранено? Де? — скрикнула Соломія, опускаючись перед ним на коліна та намагаючись розглянути рану.

Але було темно, як у льоху. Не видно було навіть комиша, що стирчав густо, мов жито на ниві, круг них. (...)

Соломія провела рукою по його грудях і намацала мокру й липку сорочку. Остап скрикнув од того дотику.

У голові у Соломії розвиднілось. Жах її щез без сліду. Вона знала, що робити.

Обережно розщібнула йому сорочку й одкрила груди. Сього було мало. Вона роздерла пазуху, одліпила скривавлену сорочку, потім одшматувала довгий пас зі своєї підтички[3] і з поміччю Остапа тісно зав'язала йому рану.

— Води!.. — попрохав ранений.

---

[1] *Сливе́* — майже.

[2] *Цмоко́вина* — грузьке, мокре місце.

[3] *Пі́дтичка* — нижня частина жіночої сорочки.

Води! Се легко було сказати! У сій пітьмі, у сій чорній невідомій пустині, де доволі було зробити кілька ступенів, щоб заблудитись, трудно було шукати воду. Серце Соломіїне рвала та просьба Остапова, а голова шукала способу. Ба! Адже вони на воді! Про се свідчить трясовина, що вгинається під ногами. Соломія спробувала викопати рукою ямку і справді докопалась до води. Була се густа, гнила й тягуча рідина, з противним запахом шувару[1]. Соломія зачерпнула її у пригорщі й подала Остапові. Той змочив уста, але пити її не міг. Соломія змочила йому чоло, скинула із себе верхню одежу і підмостила йому під голову. Про те, щоб пускатись у дорогу в таку пітьму в невідомій стороні, не було й гадки.

Треба було дочекатися світу. (...)

Серце нило в Соломії од жалю й тривоги, їй легше було б, коли б куля потрапила в неї.

Та ще коли б вона хоч могла бачити його рану, його обличчя — їй, здається, не так би важко було. А то ся пітьма, сей чорний, клятий морок. Він оточав її з усіх сторін, слався перед очима, висів над головою, заповзав під шкуру, виповняв її всю та гнітив серце... Надаремне витріщала вона очі — вона не могла навіть одрізнити пальців на власній руці. Він жив, той морок, рушався, дихав, шептав щось тисячними устами, безперестанно, уперто, з посвистом, як стара баба. Соломія сиділа перестрашена та прислухувалася, про що шепче морок.

— Шу... шу... шу... — починав він іздалека, — шу... шу... шу... — одзивалось тут коло неї, — шу... шу... шу... — шепотіло все разом — а пощо було клясти... шушу... а тепер умре... побачиш — умре... шу... шу... шу...

Соломії ставало моторошно. «Брешеш, брешеш... — хотіла вона кинути в лице злому морокові, — він мій... він буде жити... його не дуже поранено... адже він скільки пробіг...» (...)

Утома взяла своє: Соломія навсидячки задрімала.

Коли вона прокинулась, сіре світло падало з хмарного неба. Туман іще плутався у комишах і поволі здіймався догори. Плавні немов курились.

Остап лежав тут же з розплющеними очима; його молоде обличчя немов прив'яло, на уста впала смага[2]. (...)

За поміччю Соломіїною Остап звівся. Він затискав зуби та кріпився, щоб не стогнати, — так його боліло кождим рухом десь під лопаткою. Соломія підтримувала його, і так вони звільна йшли поміж високими стінами жовтого комишу. (...)

Видно, вони заблудились і тепер плутаються у плавнях — і хто зна, як довго ще можуть блукати у сій глушині. Чи не краще б лишити тут Остапа — вона ж йому однаково нічим не годна запомогти — та самій метнутись й пошукати виходу? Так було б певніше й скоріше.

— Примости мене коло озерця, аби я міг воду дістати, а сама йди, розглянь... — згоджувався Остап.

— Ти, певно, зголоднів, їсти хочеш?

— Ні, не хочеться... тільки пити.

---

[1] *Шува́р* — аїр.

[2] *Сма́га* — пересохла плівка на губах від підвищеної температури при гарячці.

Соломія нагнула комиш і зробила хворому ложе. Не зводячись, він міг зачерпнути пригоршнею води. (...)

— Не сумуй же тут без мене, я швидко повернуся, — обернулась вона до нього і зникла в комишах.

Вона йшла і старалася нагадати собі плавні, як бачила їх згори, до переправи. (...)

Раптом Соломія зупинилась і мало не зомліла од страшної думки. Їй прийшло до голови, що вона може не знайти Остапа, бо нічим не значила своєї дороги. Треба було ламати комиш абощо. Треба зараз вертатися, поки вона недалеко одійшла й не забула дороги. Серце її неспокійно калатало, коли вона бігла назад, одшукуючи свої сліди. Вона не мала часу на обережність — комиш бив її по лиці і навіть скалічив ногу. Та то були дрібниці. Коли б швидше знайти Остапа, вона тоді знов подасться на розвідки, тільки не буде такою дурною, не забуде значити дорогу. Спочатку все йшло добре, вона знаходила свої сліди і по них верталась. Та скоро сліди щезли. Соломії здалося, що вона дуже одхилилась уліворуч. Вона взяла трохи у праву руку і несподівано наскочила на чимале довгасте озерце. Тут вона не була, се вона твердо пам'ятала. (...) Очевидячки, вона збилася з дороги, заблудилася. Що робити? Ноги в неї тремтіли од трудної ходні, у голові бродили безладні думки й міркування. «Що робити?» — немов питав у комишів її блукаючий погляд. Комиші оточали її ворожою юрмою і шептались. Соломія подумала, що вона мусить бути недалеко од Остапа, що він почує її, і крикнула:

— Остапе-е!.. Оста-апе-е!..

Голос її прогучав глухо, стіна ворожого очерету не пустила його далеко, забрала в себе, ковтнула.

Серце в Соломії упало, руки звисли безвладно. Та ненадовго. Новий приплив енергії, шалена відвага пойняли її волю, і вона кинулась уперед, розхиляючи й ламаючи очерет зі сліпою завзятістю зараненого оленя. Од часу до часу вона кликала Остапа. Одповіді не було. (...) Комиш шумів. Він їжився перед нею, тіснив із боків, настигав іззаду, ловив корінням за ноги, колов і різав шорстким листом. Жовтий, гладкий, високий — він глузував із неї, помахуючи над її головою рудим чубом. Соломія чула до нього зненависть, як до живої істоти. Він дратував її. Коли б у неї був серп або ніж, вона різала б його доти, поки б він не поліг увесь або вона сама не впала трупом. Соломія накинулась на нього і почала трощити із злості, з озвірінням, як свого ворога.

Соломія знесилилась і впала, їй стало душно. Піт краплями стікав по виду, груди важко дихали, і очі блищали, як у звіра, що попавсь у лабети. Значить, нема виходу; вона мусить тут погибати, а Остап через неї — десь у другому кінці. Соломії не так жалко було себе, як Остапа; вона уявляла собі, як він тепер лежить хворий і самотній у пущі і вигляда її з очеретів, їй жаль стало молодого змарнованого життя — і вона заплакала.

Тим часом короткий осінній день гас, із плавнів вставала ніч. Спочатку морок поліз із-поміж очеретів, а за ним дихнули озерця й купини білим туманом.

Ставало вогко й холодно. Поночі нічого було рушатись. Соломія сиділа, обнявши голову руками, і думала. Ні, вона не хоче гинути отут! Як тільки на

світ займеться і можна буде йти, вона піде просто, просто і буде йти, аж поки дійде до краю. Вона знайде там людей, оддасть їм усі свої гроші, що висять зашиті в торбинці на шиї, і з ними обшукає плавні та знайде Остапа. Коли б лиш переждати ніч... (...)

Соломія сиділа так, аж поки не заснула. Вона не знала, як і коли се сталося, — втома і шум комишу приспали її.

Вона не могла б сказати, прокинувшись, чи було пізно, чи рано. Над комишами ще нижче, ніж вчора, спускалось олив'яне небо. Усе тіло у Соломії боліло, як побите. Важкі повіки мимохіть спускались на очі, голова була несвіжа. Однак Соломія не могла гаятись і хвилини. Вона пішла просто перед себе, так як стояла, і зважилась йти, доки стане снаги й сили. Вона бігла, хоч ноги в неї були слабіші, ніж учора, а повітря було якесь густе і трудно було дихати ним. Опріч того, Соломії докучав голод. Уже другу добу вона нічого не їла, під серцем її млоїло, у животі корчило. На ходу Соломія висмикувала стебло або корінь водоросла і жувала противну, з болотним запахом рослину. Чим далі вона йшла, тим більше дивувалась, що сьогодні попадалось їй так багато живих істот. Тричі вона помітила крізь комиші сірий вовчий хребет, раз лисиця майнула коло неї хвостом, а то здалеку чулося немов кабаняче рохкання. Вужі й гадюки набралися сьогодні особливої рухливості, бо все повзли й повзли в тому напрямку, як йшла Соломія, і їй треба було особливо уважати, щоб не наступити на слизьке й холодне гадюче тіло. Птахи кружляли над плавнями цілими хмарами і так верещали, що заглушали навіть шум плавнів. Соломія все йшла. Вона зібрала всю енергію, всю силу волі, всю міць тіла і йшла уперто і завзято з вірою, що її широкі й високі груди зламають усі перешкоди. Однак краю плавням не було. Комиші, озерця, єрики... (...)

Обернувшись назад і глянувши на небо, вона побачила червоні, як грань, хмари — і зразу стали зрозумілими їй і той дим, що вона чула, і тепло, і неспокій птахів, і тікання звірів. Плавні горіли, вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть. Але вогонь іще десь далеко. Коли швидше побігти — можна ще втекти. Тільки так душно, так важко... наче хто женеться ззаду і дихає, налягає на плечі. Соломіїне вухо ловить уже далекий лускіт сухого комишу, невиразне гудіння, наче звір-велет трощить щось, жвакає і важко сопить. Се ж видима смерть здоганяє її!.. Тут нема вже рятунку. Ніхто й ніщо не поможе. Несказанний жах обняв Соломію. З криком «Ох, Боже мій!.. ох, Боже!..» вона шарпнулась з останніх сил і наосліп кинулась в очерети, слідком за гадюками, звіриною й усім живим, що, рятуючись од наглої смерті, мчало в перестраху перед наступаючими бурунами вогняного моря...

* * *

По відході Соломії Остап почув себе одрізаним од світу, од людей. Гарячка палила його всередині, він щохвилини мочив руку в воді й охолоджував чоло, очі, голову. Згадувались йому давні заміри, він думав про те, чого йшов сюди, у Туреччину, через віщо покинув рідне село й дідуся. Як то тепер живуть дідусь, чи живі й здорові? Чи згадують Остапа? От коли б вони прийшли

й подивились на свого внука, підстреленого, знесиленого, покинутого в комишах на обід вовкам і воронам.

Йому все щось верзлося, і в маячні він кликав дідуся. Дідусь приходив. Тихо й непомітно вилазив він із комишів і ставав над Остапом, згорнувши руки. (...)

Остап вів бесіду з дідусем — і дідусь потішав його, давав ради, розказував про колишнє й про те, що діється в селі тепер.

Надвечір Остап почав турбуватися: де ділася Соломія, що її нема досі? (...)

Уночі стало йому гірше. Пропасниця тіпала ним, гарячка палила вогнем, а в грудях так кололо, що він на превелику силу діставав собі воду. Він хотів кашляти і не міг од болю. (...)

Удосвіта Остап почув, що коло нього жива істота.

— Ти, Соломіє? — поспитав він і одкрив очі.

«Чи вона жартує, що перекинулась собакою?» — подумав він і трохи опритомнів.

Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, сірий, забовтаний, з гарячими й голодними очима. Він насторошив вуха й простяг до Остапа морду, міркуючи, чи безпечно йому нападати, чи ні. Остап лежав безборонний і дивився на вовка. Він добре бачив трохи кривий, глибокий і заслинений рот вовка, закрутки шерсті на його грудях й міцні замочені лапи.

Остап зачерпнув пригоршнею води і бризнув на вовка. Бризки долетіли до його морди, кілька з них впало на неї. Вовк вискалив зуби й осів на задні лапи, але не одходив.

Остап знов покропив його водою. Вовк клацнув зубами і блимнув очима. Він був невдоволений. Посидівши трохи й не зводячи очей з Остапа, він раптом витяг шию, подався наперед і так жалібно завив, що Остапові аж мороз пішов поза шкіру. Вив він довго, на кілька нот, із великим смаком, із заплющеними очима. Урешті замовк, посидів трохи і наблизився до Остапа. Єдиним оружжям Остапа була вода, і він од часу до часу обливав нею вовка, не допускаючи до себе. Вовк врешті скучив. Він кілька раз сердито, із запеклістю клацнув на Остапа зубами, крутнувсь і щез у комишах.

По сих одвідинах Остап почав думати про смерть. Прийшла пора вмирати.

Остапові згадавсь Котигорошок. «Хіба я боюсь смерті? — чув він його цапиний голос. — Зроду-звіку... Пошли, Господи, хоч зараз. Раз умирати — не двічі... Умер — і край, більш не встанеш...»

Остап теж не боявся смерті. Йому тільки хотілось перед смертю побачити Соломію. Дідуся він бачив, той приходив до нього, а Соломії як нема, так нема... Десь заблудилась у плавнях, або вовки роздерли її. Й Остапові стало жалко Соломії, страх як жалко. Вона така добра, так кохала його, вона пішла за ним у далеку дорогу, не пожалувала кіс своїх задля нього; вона доглядала його, як рідна мати, була вірна, як товариш. І саме тепер, коли вони здобули собі волю і мали в щасті й радості почати нове життя, приходить погибель і, як щенят у річці, топить їх обох... (...)

Гаряча хвиля б'є до серця, у голові прояснюється. Він не хоче вмирати. Він хоче жити. Світ такий красний... Остап іще молодий, він не жив іще, не зазнав усього... Йому ще хочеться глянути на сонце, побачити світ Божий, людей,

обняти Соломію... Він іще живий, він не лежатиме тут колодою, не ждатиме, аж прийде смерть... Остап зсувається зі свого ложа і повзе. Йому боляче. Ну, та нічого, терпи, козаче... Він буде плазувати, чіплятиметься не тільки руками й ногами, а й зубами навіть, а таки вилізе із сих мочарів...

Раптом він чує над собою:

— Остапе! Остапе! Се ти? Живий?

Він знає, чий то голос: то вірна його жінка, то Соломія злинула з неба, щоб узяти його до себе.

— То я, то я, серце моє... — обзивається він до неї і чує, як вона зводить його, бере на руки, як малу дитину, і вони летять обоє у високості, ген-ген до зоряного неба... Йому так радісно, так добре...

• *Завдання основного рівня*

1. З якими емоціями ви читали цей розділ? Тут автор уміло зрівноважив психологічну й пригодницьку складові розповіді. Наведіть і проаналізуйте епізоди, у яких тонко розкриваються душевні стани героїв, а також перерахуйте їхні пригоди, які динамічно змінюють одна одну.
2. Ви вже знаєте, що одним із головних художніх засобів у прозі є мова персонажів. М. Коцюбинський майстерно застосовує невласне пряму мову (передає внутрішні монологи героїв, замінюючи в займенниках і дієсловах 1-у особу на 3-ю). Доберіть приклади невласне прямої мови Соломії і Остапа. З якою метою використано цей засіб.
3. Який настрій створює поданий автором звуковий образ мороку?
4. За допомогою яких художніх засобів М. Коцюбинський описує комиш? Чому Соломія накидається на нього, як на свого ворога?
5. У цьому розділі автор знову згадує сірий колір (сірий вовк), як і на початку II розділу. Чи випадково це зроблено?
6. Символом чого тут є вовк? Чому саме після зустрічі з ним Остап подумав про смерть? Чи не перегукуються символи очерету й вовка?
7. Чому вовк усе-таки не наважився напасти на беззахисного парубка?
8. Чому саме згадка про Соломію дає Остапові сили та зрештою рятує його? Ще раз уважно перечитайте цей епізод і поміркуйте над ним.
9. Які спільні риси виявили Соломія та Остап у час випробувань?
10. Чи згодні ви з думкою, що насамперед сила щирого кохання рятує героїв у плавнях? Свій висновок обґрунтуйте, використовуючи текст.

IV

Край битого шляху, яким селяни наддунайських сіл їздять у Галац, заховався серед купки верб і поміж очеретами циганський виселок. Він складався всього-на-всього з трьох хаток, властиво, курників, низеньких, кривих, зліплених із глини, як ластівчані гнізда.

У двох із них, очевидно, ніхто не жив, бо вікна були повидирані, комишеві стріхи обсипались. Тільки в одній ліплянці світились два віконця і вився димок із вербового димаря.

Там жила одинока у висілку циганська сім'я. (...)

Під вікном, у благаючій позі, стояла перед циганкою якась страшна жінка, бліда, простоволоса, у подертій заболоченій одежі, і намагалася щось вимовити. Її вуста ворушилися, та голос не добувався. Се її мучило, і вона говорила очима — червоними, наляканими, страшними. Урешті їй удалось прохрипіти:

— Люди... добрі... рятуйте... рятуйте!.. Остап лежить там, недалеко... ходім... рятуйте!..

Цигани не хапалися. Вони радилися, сперечалися, кричали. Урешті зважилися — Соломія се помітила. Вона ухопила за руку циганку, наче боялася втратити її, і побігла в той бік, де горіли плавні. Цигани ледве встигали за нею. Перейшовши дорогу, вона подалася вздовж плавнів.

(...) Урешті зупинилась, нагнулась до землі й промовила:

— Остапе!..

Цигани теж нагнулися придивляючись. Лежав якийсь чоловік. Старий циган викресав вогню, запалив очеретину і наблизив її до Остапового обличчя. Очі в Остапа були заплющені, а на білому виду виразно зачорніли молоді вуса й густі брови.

— Саншукар[1]... — шепнула молода циганка, нагинаючись над Остапом.

Ся похвала, видимо, роздратувала Раду, бо він гримнув на жінку горловим, диким голосом і одтрутив од Остапа.

— Люди добрі, — благала Соломія, стоячи на колінах, — змилуйтесь, прийміть нас до хати... Я вам оддячу, я вам одроблю... Візьміть усе, що маю...

З сими словами Соломія зірвала з шиї торбинку і висипала з неї на руку старому циганові кілька срібних монет. (...)

Стара циганка взяла Остапа під свою опіку. Вона ходила коло нього, варила йому зілля, обдивлялась рану, поїла козячим молоком, особливо коли Гіца та Раду виходили з дому.

Молода Маріуца при мужчинах не звертала уваги на Остапа, ба навіть показувала, що її сердить уся ся історія. (...)

Проте доволі було мужчинам вийти за поріг, як Маріуца оберталась у добру, сердечну жінку і помагала Соломії та старій матері ходити коло Остапа. Вона укривала його найтеплішим із своїх лахманів, одгортала волосся з чола, одганяла осінніх мух і все се робила так охоче, з такими жвавими та гарними рухами, що здавалася гнучкою рослиною на вітрі. (...)

Вони їздили по селах, жебрали, збирали де яєчко, де жменю муки або кукурудзи, викопували зі смітників брудні й подерті ганчірки і виладновували увечері з гарби таку силу різнорідних речей, що трудно було вірити, аби всі вони дістались їм із доброї волі милосердних людей. (...)

Лишаючись у хаті сама, поки жінки їздили по жебрах, а мужчини хропли під стінами на лавах або щезали кудись, Соломія ставила біля Остапа холодну воду і бралась до роботи. Вона підмазувала чорні, задимлені стіни хатчини, що нагадували дику печеру, мела долівку, стирала пил із Гіциної скрипки, мила стіл і навіть занехаяні шибки, крізь які видко було море рудого комишу та білу, блукаючу коло хати козу.

Соломія усе старалася оддячити циганам за рятунок і захист; однак те, що вона робила, не вдовольняло старого цигана — вона се помічала з його лихих поглядів, з його бурчання. Та що мала чинити? Піти найнятись у город або в село, лишити хворого на самоті, без помочі, вона не могла, бо Остап раз у раз її потребував. (...)

[1] *Саншука́р* — гарний *(авт.)*.

Й Остап поправлявся. Гарячка згодом спала, рана швидко затягувалась, сили підживали.

Соломія тепер могла залишати Остапа на день самого. Вона радилась із ним: чи не піти їй разом із циганками по селах, може, хто найме на поденне. А то стрінуться де свої люди, напутять, поможуть, не те що чужі.

— Що ж, іди, — згодився Остап, — може, і мені що напитаєш, як очуняю...

Кадр із фільму «Дорогою ціною». *Режисер М. Донський. 1957 р.*

У сусідньому селі Соломія найнялася до заможного болгарина перемивати вовну. Але всі зароблені гроші мусила віддавати старому Гіці.

Придивляючись до життя тої оселі, Остап помічав багато незвичайного, тривожного навіть. Гіца з Раду по цілих днях спали, а на ніч кудись щезали. Часто серед ночі, перериваючи спокійний сон хатинки, розлягався раптовий грюкіт у віконце, і хату сповняла ціла банда якогось непевного люду, що пив, кричав, блискав жадними очима і сварився, як вовча тічка. Раз якось Остапові не спалося. Він відхилив надвірні двері, щоб дихнути свіжим повітрям, і побачив, як Раду пригнав чиїсь коні, спутав їх і відвів у комиші. «Еге, — подумав Остап, — дак ось воно що!..»

І чим більш Остап придивлявся, тим більш помічав і все більше запевнявся, що попав у злодійське гніздо.

— Треба тікати звідси! — говорив Остап Соломії, оповідаючи їй свої спостереження. —Раду на мене пеклом дише за свою — цур їй — носату циганку та голомшить[1] молодицю ні за що ні про що.

* * *

Несподівано трапилась пригода, що сколошкала все циганське кодло. Якось перед світом Раду уніс у хату побитого, скривавленого Гіцу. Старий циган стиха постогнував і лишив за собою, від порога до лави, криваву стежку. Жінки сполохались. (...) Соломія мусила затопити в печі, Маріуца з матір'ю обдивлялись побитого, а Раду поспішивсь укинути в вогонь скривавлену Гіцину одежу та зістругати з долівки сліди крові. Він був неспокійний, усе то виходив, то входив у хату, кудись щезав і знов з'являвся, щоб таємно порадитись із жінками. Жінки не поїхали на жебри. Облізла шкапина блукала цілий день коло дому, підставляла сухі ребра вітрові та скубла останню, пожовклу й посохлу травицю. Стара циганка, видимо, журилась, кричала, плакала і не відходила від Гіци. Маріуца була спокійна, але задумана. Гіца мовчки лежав у кутку, але часом скликав усіх, і тоді над ним нависали три чорні голови — і велись таємні поради. Щось мусило статися незвичайне. Що саме, Остап не знав, хоч догадувався.

[1] *Голóмшити* — сильно бити.

Пригода з Гіцою турбувала і його, і Соломію, і вони наважились покинути небезпечне місце, невважаючи на те, що Остапові трудно було пускатись пішки в дорогу. Завтра Соломія мала попрохати свого болгарина притулити поки що Остапа і, коли він згодиться, зараз же вибратись із плавнів.

Та сталось інакше. На другий день, коло полудня, набігли на циганську хатину турецькі жовніри, зробили трус, познаходили в плавнях якесь манаття і пов'язали всіх, хто був у хаті, навіть слабого Гіцу. Надаремне Остап запевняв, що він чужий тут, надаремне оповідав, як він опинився у плавнях, його не слухали, як не слухали лементу жінок, прокльонів Раду. (...)

Серед плавнів коло хатки лишилась на хазяйстві лише коза і жалібно мекала, коли осінній вітер куйовдив її білу шерсть...

- *Завдання основного рівня.* Розкажіть про ставлення до Остапа й Соломії кожного з членів циганської сім'ї. Чому воно було таким різним?

V

(...) Соломія рішила покористуватись вільним днем та грошима і забігти в Галац — купити Остапові теплу одежинку, їй було якось особливо весело і легко сьогодні на душі, так здорово дихалось морозним повітрям, усе погане, що було в житті, відсувалось назад, блідло. Зростала певність, що все скінчиться добре, — і вона зазнає ще щасливого життя.

На базарі Соломія зустріла Котигорошка. Він розповів, що наймитує, але ще з одним утікачем, Савкою, хоче податися під Тульчу, де багато вільної землі. Запросив і Соломію з Остапом приєднатися до них. Коли разом прийшли до циган, застали тільки пустку.

Соломія та Іван вирішили визволити Остапа з тюрми. Для того щоб підкупити турецьких жовнірів у поліцейській дільниці, Іван віддав усі свої тяжко зароблені гроші. Проте коштів не вистачило. Їм тільки повідомили, коли переправлятимуть Остапа через Дунай російським властям. Соломія переконала Івана здійснити напад на човен і звільнити коханого. Вони придбали зброю і вирушили до річки.

(...) Соломія не відривала очей від берега. Там над водою купка людей лагодилась сідати в човен. Чи їх троє, чи четверо? — мучило Соломію питання, і вона ніяк не могла порахувати. Вона бачила, як вони сідали і як човен загойдався на воді, відділяючись від берега. Обидва човни сунулись по чорному дзеркалі й лишали за собою город. Турецький човен теж виплив на середину, певно, хотів покористуватися силою течії. Так вони плили далеко один від одного, не наближаючись до себе. Швидко город зовсім закрився за прибережними вербами. Іван наліг тоді на весла, і його човен почав наганяти передній. Уже можна було розібрати, що там сиділо четверо — двоє на веслах, а двоє — один проти одного. Соломія впізнала Остапа.

Треба його сповістити.

— Оста-а-пе-е! — вигукнула вона на голос пісні, і той музикальний вигук покотився поміж білими берегами, долинув до людини на передньому човні і стрепенув нею.

— Оста-апе! — співала Соломія. — Ми їдемо тебе визволяти!.. Іван б'є одного... я стріляю другого, ти возьми собі третього...

Гарний сильний голос співав на воді, все наближаючись, все зміцнюючись, і турки заслухались. Вони не помітили навіть, що просто на них летить човен і ось-ось стукнеться з їхнім.

Соломіїн човен повернув боком і був усього на аршин від турецького, коли турки загалакали. Та було пізно: човни черкнулися, загойдались, і саме тоді, як турки з лайкою нагнулися, щоб відіпхнутись, Іван підняв весло і з усієї сили спустив його на червоний фез[1].

У той же мент між них блиснув постріл і звилась хмарка диму.

— Алла! — скрикнули турки з несподіванки.

Одного душив Остап.

Той мент[2] був таким блискавичним, що видався хвилиною. Іван, спустивши весло на голову туркові, підняв його знов і на хвилину закляк, дивлячись на розгойданий, стрибаючий по воді човен із переляканими людьми. Соломію крізь серпанок диму опік лютий погляд червоних очей, і їй здавалося, що вона стріляє безперестанку, хоч могла вистрілити лише раз.

Раптом Іван почув, що його впекло щось у живіт. Він машинально спустив весло на турка, але весло сковзнуло і випало йому з рук: червоний фез турка якось витягся перед очима, немов виріс, відтак щез; Іван розкинув руки, похитнувся, у голові мигнула свідомість, що йому щось недобре.

— Ой Боже ж мій! — скрикнув він раптом і полетів навзнаки в воду. Хибкий човен нагнувсь під вагою його тіла і викинув Соломію. Льодова вода голками пройшлась по Соломіїному тілу, сон щез і свідомість освіжила мозок. Намагаючись вхопитись за перекинутий човен, Соломія побачила, що Остап б'ється в руках двох турків, а третій — той самий, що був під Івановим веслом, — держить у руках димучу ще рушницю. Довгий човен тріпавсь перед її очима на воді, як велика риба.

Значить, ні вона, ні Іван нікого не забили... Значить — усе пропало... Але їй не до того... Вона чує, що могутня течія бере її у свої обійми, а чорна глибінь тягне за ноги. Приходить смерть. Але вона не дасться. Вона має сильні руки, а до берега недалеко. Вона чує за собою якісь крики, Остапів голос, та їй не до них. Вона мусить поспішатися, поки не змерзло тіло... Дикі, невгамовні сили життя встають, і пруться, і розпирають груди, зростають у лютість... Усі сили добути... всю теплу кров... усю волю... Ось ближче до берега... Ось берег видко... а там так гарно, там сонце сяє, там зелено, там небо синє, там радість, життя... Душа рветься до сонця, а тіло тягне до себе чорна безодня. Вона оковує його залізом, обвішує камінням, обхоплює холодними руками... Усе тяжчим і тяжчим стає воно, усе глибше і глибше пірнає у воду...

— Остапе!.. — з розпукою кличе душа.

— Соломіє-є!.. — доноситься до неї крик серця.

— Соломіє!.. — чує вона крізь холодну хвилю, що б'є їй в очі, торкається чола, розплутує коси...

---

[1] *Фез* — феска, головний убір східних народів.

[2] *Мент* — момент.

Жовте, каламутне світло потиху лине догори... згадки життя займаються, як іскри, і гаснуть, попеліють, як іскри...

По чорній річці поміж білими берегами прудко пливе човен, тане вдалині й обертається в цятку... за ним несе вода другий, порожній, хлюпає в його білі боки і фарбує їх у червоний колір...

Тихо в повітрі...

• *Завдання основного рівня*

1. Чому Іван Котигорошок є справжнім другом?
2. Про які риси характеру Соломії свідчить її готовність рятувати Остапа за будь-яку ціну?
3. З якою метою автор використовує прийом сповільнення часу в сцені сутички на Дунаї?
4. Як письменник передає зіткнення життя і смерті за допомогою контрастних кольорів в епізоді загибелі Соломії? Що увиразнюють неповні речення в цьому епізоді?

* * *

Чимало води утекло в Дунаї з того часу. (...)

Тьмяно світяться вікна у маленькій хатинці, де сторож варить собі убогу вечерю. Весело, з тріском палає в печі сухий комиш і гуготить у комині. У печі щось булькає. Сивий дід гріє свою бороду біля вогню і слухає розмову вітру.

Що не кажіть, а він живий, той вітер. Він летить іздалеку, понад тихими селами і забирає по дорозі, всичує[1] в себе і тишу села, і клекіт міста, шемрання темного лісу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса. Він несе в собі весь гомін землі, від тихого бриніння мушки до гуркоту грому, від скритого зітхання серця до крику смертельної розпуки.

Треба тільки вміти слухати. А дід навчився. Довгі роки самітного життя серед розлогих просторів, у цьому царстві вітру, навчили його розуміти таємну розмову. Ось і тепер приносить йому той вірний товариш усякі звістки світу і кидає, мов цінний дарунок, у комин хатинки.

Дід піднімає кудлаті брови і слухає. Його мутні очі дивляться в простір, а усмішка розсуває зморшки.

— Чую, чую... — шепче він і виходить із хати. Темрява і пустка обгортають його. Він повертається у той бік, де далеко, за селами й ланами, пливе Дунай, — і шепче:

— Знов мене кличеш, Соломіє? Почекай, швидко прийду, не забарюся вже...

А вітер гуде, розвіває дідові бороду і приносить йому тихий, ледве чутний, мов із дна Дунаю, поклик:

— Оста-а-пе-е!..

— Отак вона мене часто кличе, — оповідає дід людям, що інколи заходять у сторожку. — Як тільки вітер загуде — так і кличе до себе... то в комин гукне, то надворі покличе... а часом серед ночі збудить... А не приходить, ні... Та й хвала Богу, бо засмутилась би небіжка, коли б прочитала моє життя, як воно списане на спині...

І Остап охоче піднімає сорочку і показує збасаманений синій хребет, де списана, як він каже, його життєпись.

[1] *Всúчувати* (діал.) — усотує, убирає.

— Оце ззаду пам'ятка від пана, а спереду, між ребрами, маю дарунок від москаля... кругом латаний... з тим і до Бога піду... Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не дочекається, коли злучиться з нею...

• *Завдання основного рівня*

1. Пригадайте біографію письменника. Які обставини життя дали йому змогу добре вивчити докладно описаний у повісті Бессарабський край?
2. Поясніть назву твору. Як вона пов'язана з його ідеєю? За що та яку саме ціну платять герої твору?
3. Формула романтичного твору — «незвичайний герой у незвичайних обставинах». Чи зреалізована вона в повісті «Дорогою ціною»?
4. Царська цензура заборонила авторові друкувати пролог до повісті. Як ви думаєте, чому? Як це позначилося на ідейному змісті твору?
5. Події у творі відбуваються в чітко окресленому часі — 1830-і роки. Але автор робить екскурси й у минуле, і в майбутнє героїв. Який композиційний прийом він для цього використовує?
6. Як розкрито у творі проблему зіткнення мрії і дійсності? Що стало причиною руйнування всіх планів і мрій Остапа й Соломії?
7. Пригадайте почергово небезпеки, що очікували на втікачів у дорозі до мрії. Покажіть залежність одних подій від інших.
8. Визначте кульмінаційний момент повісті. Як розкриваються в цьому епізоді характери персонажів?
9. Прийомами пригодницького жанру є: велика кількість пригод, несподівані сюжетні повороти, динамічне розгортання подій, екзотичні[1] образи, перевдягання героїв, несподіване закінчення. Чи всі ці риси наявні у творі? Зробіть висновок про жанровий різновид повісті.
10. Одна з характерних рис пригодницького твору — розмитість, недомовленість розв'язки, яка прояснюється лише в епілозі. Чи вдається до цього прийому М. Коцюбинський? Свій висновок підтвердьте текстом.
11. Яку роль у творі виконують пейзажі?
12. Розкрийте, підтверджуючи цитатами, красу кохання Остапа й Соломії. Які ви знаєте твори світового письменства, де також змальовано красу почуттів головних героїв?
13. Як упродовж життя Остап довів вірність коханій, силу свого почуття?
14. Як ви зрозуміли останні слова героя: *«Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не дочекається, коли злучиться з нею»*.
15. Складіть докладний план характеристики образів Остапа й Соломії. Випишіть цитати до кожного з пунктів плану.
16. Скільки символічних образів ви зафіксували в повісті? Які з них вас особливо вразили? Чому? Які ідеї, проблеми автор увиразнює, підсилює за допомогою цих образів?
17. Скільки архаїзмів ужито у творі? Які з них вам досі були невідомі? З якою метою автор так часто використовує застарілі слова?

1. Яка проблема є головною в повісті: краса кохання й вірності чи нездоланне прагнення селянства до волі? Висловте свою думку та наведіть 2–3 аргументи на її захист.
2. Кінорежисер М. Донській зняв на Київській кіностудії ім. О. Довженка фільм «Дорогою ціною» за повістю М. Коцюбинського. Цікаво, що наприкінці 1950-х років

[1] *Екзотичний* — незвичайний, дивовижний, пов'язаний з іншою природою чи культурою.

Британська академія кіно визнала стрічку найкращою зарубіжною картиною. Подивіться цей фільм в Інтернеті. Порівняйте засоби творення одних і тих же образів у літературі й кіно. Чим вони подібні, а чим різняться? Зокрема, зіставте літературну й кіноверсію пожежі в плавнях і зустрічі Остапа з вовком.

3. Один із найпоширеніших і найбільш привабливих у світовій літературі є образ шукача правди, борця за волю. Хто з героїв вивчених вами творів української й зарубіжної літератур близький до образів Остапа й Соломії?
4. Прочитайте повний текст повісті. Які додаткові спостереження за композицією, символікою, мовою, характерами героїв вам удалося зробити?
5. Використовуючи текст повісті та власні спостереження й узагальнення, напишіть твір-мініатюру на одну з тем:
   - «Чому повість "Дорогою ціною" залишається цікавою та злободенною й сьогодні?»;
   - «Як я розумію поняття "вільна людина"?»;
   - «Чому свобода завжди дається дорогою ціною?»;
   - «Чому кохання Остапа й Соломії справжнє?».

• *Підсумуйте вивчене*

1. Які основні риси прози як типу літературної творчості?
2. Які життєві уроки ви винесли для себе з біографії М. Коцюбинського?
3. Доведіть, що «Дорогою ціною» є прозовим твором.
4. Які жанрові ознаки повісті характерні для цього твору?
5. Чому «Дорогою ціною» — пригодницько-психологічна повість?
6. Сформулюйте тему й ідею повісті «Дорогою ціною».
7. У чому полягає відмінність між композицією та сюжетом?
8. Яка композиція «Дорогою ціною»? З якою метою автор вдається саме до такої побудови?
9. Назвіть епізоди повісті, що є прологом, зав'язкою, розвитком дії, кульмінацією, розв'язкою та епілогом. Наведіть приклади позасюжетних елементів: портретів, пейзажів, інтер'єрів, внутрішніх монологів. Яке значення мають ці елементи для розкриття внутрішнього світу героїв?

Прочитайте на дозвіллі

1. *Коцюбинський М.* Коні не винні. — Х. : Фоліо, 2006.
2. *Коцюбинський М.* Вибрані твори. — К. : Країна мрій, 2015.
3. *Поліщук Я.* І ката, і героя він любив... : Михайло Коцюбинський : літературний портрет. — К. : Академія, 2010.
4. *Слабошпицький М.* Що записано в книгу життя : Михайло Коцюбинський та інші : роман. — К. : Ярославів Вал, 2012.

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО

1894–1956

Цього митця заслужено вважають «першим поетом кіно». Уся творчість кінорежисера й письменника осяяна безмежною любов'ю до рідного народу, вірою в його мудрість і силу.

«Слов'янство поки що дало світові в кінематографії одного великого митця, мислителя й поета — Олександра Довженка» *(Ч. Чаплін, американський кіноактор і режисер)*.

Олександр Петрович Довженко народився *10 вересня 1894 р.* в *с. В'юнищі* (нині в складі смт. Сосниці) на *Чернігівщині* в багатодітній селянській сім'ї. Батько походив із козацького роду, мав земельний наділ, пару коней і човна. Майстер на всі руки, він завжди знаходив собі роботу: обробляв землю, рибалив, займався смолокуріннням[1], був перевізником через Десну. Про матір, роботящу й лагідну, О. Довженко казав: «Народжена для пісень, вона проплакала все життя, проводжаючи назавжди». З чотирнадцяти своїх синів і доньок жінка вимолила життя лише для двох, і до останнього дня благала Господа оберігати її дітей і послати їм щастя.

- *Завдання основного рівня.* У 6 класі ви вже ознайомилися з повістю О. Довженка «Зачарована Десна». Що вам запам'яталося про дитинство письменника та його родину?

У Сосницькій парафіяльній школі, куди батько відвів хлопця 1903 р., малий Сашко був одним із найкращих учнів. А 1911 р. юнак поїхав до Глухівського вчительського інституту, де мав витримати серйозний конкурс: на кожне місце претендували по 10 осіб. Про навчання в інституті, де забороняли спілкуватися українською, О. Довженко згадував, що зі студентів «готовили вчителів — обрусителів краю». Проте сам він знаходив і потай читав заборонені українські книжки.

Закінчивши інститут, з 1914 р. Олександр учителює в Житомирі. Викладає фізику, географію, природознавство, історію, гімнастику. 1917 р. переїздить до Києва, де з величезним задоволенням відвідує лекції в Академії мистецтв, адже змалку відчуває потяг до малярства.

Захоплений революційними подіями, переконаний, що тепер «вже все цілком ясно, що земля в селян, фабрики в робітників, Україна в українців, Росія в росіян», юний О. Довженко захищає Батьківщину в лавах елітного полку чорних гайдамаків Армії УНР.

Після більшовицької окупації його заарештували й кинули в концтабір. Щоб урятуватись, О. Довженко приєднується до табору українських націонал-комуністів, відтак опиняється вже по інший бік барикад. Утім, справжньої свободи в його житті більше не буде. Протягом усього подальшого життя за митцем велося тотальне стеження. Люди з найближчого оточення, знайомі, земляки збирали свідчення та компромат на нього.

Музей-садиба О. Довженка в смт. Сосниці. *Сучасна світлина*

[1] *Смолокуріння* — добування смоли, скипидару й вугілля з деревини хвойних дерев способом нагрівання без доступу повітря.

Упродовж 1921–1923 рр. О. Довженко перебуває на дипломатичній службі, що дає змогу зануритися в атмосферу Європи. Тривалий час живе в Берліні й навчається в знаменитого художника-імпресіоніста Віллі Геккеля.

Переломним для О. Довженка стає 1926 р., коли він потрапляє до Одеської кіностудії як сценарист і режисер. Спершу митець планував знімати винятково комічні фільми. У його перших роботах (комедія *«Вася-реформатор»*, пригодницька стрічка *«Сумка дипкур'єра»*) переважають трюкацтво й пригоди. Але незабаром режисер звертається до серйозних тем, і це спричиняє справжній переворот не лише в українському, а й у світовому кіномистецтві. Особливе місце в доробку митця займає створений у 1930 р. геніальний фільм *«Земля»*, що приніс авторові визнання та світову славу. Ця робота мала грандіозний успіх у Європі, де О. Довженка назвали *«Гомером кіно»*. 1958 р. в Брюсселі її включили до списка 12 найкращих фільмів усесвітньої історії кіно. Водночас на Батьківщині після кількох показів стрічку заборонили як націоналістичну й небезпечну.

«"Земля" Довженка мала глибокий вплив на молодих кіномитців, зокрема Франції і Англії. Це твір генія...» *(Ю. Лавріненко, літературознавець)*.

О. Довженко на зйомках фільму. *Світлина. 1932 р.*

Голодомор, згортання політики українізації, масові арешти інтелігенції, політичні чистки ставлять митця перед серйозним вибором: відстоювати свої погляди чи вижити. Після зустрічі зі Сталіним, який віддає наказ припинити цькування О. Довженка, режисер приймає остаточне рішення, переїздить до Москви й у вікні своєї квартири виставляє портрет Сталіна. І починаються довгі роки болісного роздвоєння: формально він був лояльним до системи, а по суті люто її ненавидів.

Під час Другої світової війни митець уважав своїм обов'язком перебувати в гущі подій і відгукуватися на них оперативно. Тому з початку 1942 р. став військовим кореспондентом на передовій.

«На фронті. Може, я той лев, що прийшов умирати в пустелю, може, Дон Кіхот. Мені однаково вже, коли, і що, і хто про мене скаже. Чи буде жити моє ім'я, творця українського кіно, чи ні. Мені байдуже. Чи буду я і далі в перших лавах, чи вмру в безвісті, чи розлечусь від бомби десь отут — мені однаково. Я не хочу жити краще свого

народу, я не можу й не хочу жити й бачити нищення, конання мого народу. Я хочу розділити його долю цілком, ущерть і без оглядки» *(О. Довженко, «Щоденник»)*.

- *Завдання основного рівня.* Чому письменник, на ваш погляд, порівнює себе з левом і Дон Кіхотом? Розкрийте символічний зміст цих образів.

Не маючи змоги реалізувати в цей період свій режисерський талант, О. Довженко звертається до літератури. З перших днів перебування на фронті запотовує в записнику цікаві випадки з фронтового життя, спостереження, роздуми про побачене чи почуте. Письменник гостро засуджує тоталітарну систему, вірить у свій народ, у його національне відродження, у те, що добро, закладене в людину від природи, переможе.

Ці матеріали стали основою для низки самобутніх, глибокоідейних, цікавих оповідань: *«Воля до життя»*, *«Стій, смерть, зупинись!»*, *«Відступник»*, *«На колючому дроті»*, *«Мати»*, *«Перемога»* тощо. У них зображено героїзм простих людей, засуджено зрадництво, оспівано незламність народного духу. Оповідання О. Довженка відразу здобули популярність і стали своєрідною зброєю в боротьбі з ворогом, запалюючи бійців на подвиг. Їх друкували на шпальтах газет і книжечками-метеликами, випускали великими тиражами й разом із снарядами та гвинтівками відправляли на фронт в окопи.

Війна докорінно змінює О. Довженка, тепер він чітко бачить перспективу загибелі України. Як наслідок — у 1943 р. народжується кіноповість *«Україна в огні»*, яку різко розкритикував Сталін. Після цього цькування митця відновлюється. Фактично це останній справжній фільм кінорежисера. З 1944 р. О. Довженко не матиме права нічого видавати чи знімати без спеціального дозволу.

Після війни до останніх своїх днів митець живе в Москві, бо в Україну йому повернутися не дозволяють. Працює на «Мосфільмі», викладає у Всесоюзному інституті кінематографії, читає лекції на режисерських курсах. Має багато задумів і планів, але мусить виборювати своє місце під сонцем ціною втрати творчої свободи. Особливо переживає через вимушену розлуку з Батьківщиною.

«Творчість моя гасне в стражданні й печалі. Померти? Я вже мертвий... Пишу в розлуці з народом своїм, з матір'ю, з батьковою могилою, з усім-усім, що любив на світі найбільше. Мене з'їдає туга за Україною» *(О. Довженко, «Щоденник»)*.

Митець просив бодай поховати його в Україні: «Ой, земле рідна, прийми мене хоч мертвого...» Але влада заборонила навіть це. Заповіт митця не виконаний і досі.

Зі створеного О. Довженком у повоєнний період вирізняються кіноповісті *«Поема про море»*, а особливо — лірична *«Зачарована Десна»*, останній спалах таланту вже зрілого митця. Це автобіографічний твір, побудований на спогадах про світ дитинства, враженнях від спілкування з розкішною природою над Десною та односельцями — чесними трудівниками землі. Подумки повертаючись на десятки років назад, автор немовби знову здобуває свободу. Не обмежуючи себе ідеологічними приписами й цензурою, митець дає волю справжнім роздумам і почуттям. Тому «Зачарована Десна» сповнена гумо-

ром, радістю життя, замилуванням природою. Це справжнє освідчення в любові до батьків, рідного народу, своєї землі.

Особливості стилю. У доробку О. Довженка — дванадцять кіноповістей, тринадцять кінофільмів, кілька оповідань, дві оригінальні п'єси. Усі вони складаються в одну велику цілісну картину, адже розкривають співзвучні теми й ідеї, а яскраві образи часто переходять з одного твору в інший.

Письменник виробив власний неповторний стиль у літературі. За простим сюжетом у нього приховується філософський підтекст; високе, піднесене поєднується з буденним.

Одна з найпомітніших ознак стилю О. Довженка — патетичність. Цей термін, що походить від грецького слова *чутливий*, означає «пристрасність», «піднесення», «схвильованість». Митець зазвичай уміло створює патетичну атмосферу. Тому його тексти викликають сильні душевні переживання й емоції. Хоча іноді йому зраджує почуття міри. Тоді з'являються зайва публіцистичність (офіціозно-газетний стиль), декларативність (пряме називання, а не змалювання явищ чи почуттів), неприродність окремих реплік і сцен. Незважаючи на те, пристрасна любов до людини й Батьківщини, майстерність характеротворення, увага до деталей роблять прозу О. Довженка яскравим явищем в українському письменстві.

«Ніч перед боєм» було написано 1942 р. Читачі з вдячністю прийняли твір про нескореність народу перед ворогом. Оповідання кілька разів перевидавалось окремою книжечкою й того ж року вийшло друком не лише українською, а й у перекладах 11 мовами.

- *Завдання основного рівня.* Що ви знаєте про долю України в Другій світовій війні? Які книжки читали про той час, які фільми дивилися? Чим вразили вас ці твори?

В оповіданні «Ніч перед боєм» письменник висвітлює трагедію українського народу в жорстокій, кривавій війні. *Тема* твору — незламність народного духу, єдність армії й народу. Тут немає батальних сцен, проте героїчні образи та психологічна насиченість роблять твір романтичним. Сюжет охоплює два етапи війни: початок переможного наступу 1942 р., коли й був написаний твір, і трагічну осінь 1941 р. Письменник передав драматизм перших місяців війни й порушив болючу проблему масового й безладного відступу наших військ під тиском ворога.

«Найстрашнішим під час відступу був плач жінок. Коли я згадую зараз відступ, я бачу довгі-довгі дороги, і численні села, й околиці, і скрізь жіночий невимовний плач. Плакала Україна. Вона плакала, гірко ридала, свою долю проклинала» *(О. Довженко, «Щоденник»)*.

У центрі твору — українські діди Савка й Платон, які під час відступу радянських частин під вогнем ворожої артилерії перевозять бійців через Десну, а потім героїчно гинуть, потопивши човен із фашистами. Мужність і патріотизм, ненависть до ворогів, байдужість до смерті, зневага до небезпеки — основні риси цих персонажів. Їхня смерть зовні непоказна, неефектна, але романтична й трагічно-велична за своєю суттю.

Ніч перед боєм

(Скорочено)

— Товаришу командире! Завтра ви поведете нас у бій. Ми всі ось тут — і старі, що вже по півроку на війні, і молоді, ось як Овчаренко, що йтимуть до бою вперше, — усі ми знаємо, що завтра бій буде великий і дехто з нас, звичайно, загине. Чи правду я кажу?

Іван Дробот, молодий танкіст із надзвичайно приємним і скромним лицем, хвилювався.

— Правду, — одповів просто й спокійно Герой Радянського Союзу знаменитий їхній командир Петро Колодуб.

— Я хотів спитати вас, хоча про вас і пишуть у всіх газетах і на зборах говорять як про людину безстрашну й невтомну, хоч ви на вид такі, пробачте, і маленькі, і не дуже неначебто й здорові, так от, звідки воно у вас береться, оте все... Де ваш не бойовий, а, так би мовити, внутрішній секрет? (...)

Усі бійці й командири, — а їх було в землянці чоловік тридцять, — раптом заворушились і, розташувавшись для довгого приємного слухання, притихли. Командир умів оповідати. Вони були добрі бійці, і Петро Колодуб любив їх. Поклавши на похідний столик люльку, він трохи почекав, поки стало зовсім тихо.

— Це було на Десні, — почав знаменитий капітан, усміхнувшись. — Да... одним словом, звичайний наш український дід-рибалка перевернув мені тоді всю душу. Хто з бійців, що пізнали весь тягар торішнього німецького вторгнення, не пам'ятає цього діда? Пригадуєте осінь? Що не ріка, то й драма, то й діди, мов добрі річні духи. Вони були сміливі, діди оті, сердиті й не боялися смерті. (...)

Ми відходили без зв'язку, без артилерії, ми відступали на схід день і ніч. Ворожі кліщі мали от-от замкнутися перед нами. Ми несли на плечах своїх поранених товаришів, падали з ними, проклинали все на світі й ішли далі. Ніде правди діти, були такі, що й стрілялися од розпачу, і гордості, і жалю. Були й такі, що кидали зброю й з гіркою лайкою повзли до рідних хат, не мавши сили духу пройти мимо.

- *Завдання основного рівня.* Поміркуйте, чому вояки так по-різному реагували на відступ. Чи можна знайти виправдання тим, хто не витримував, ламався?

Колодуб примовк замисливши.

— Нас було небагато, чоловік п'ятнадцять. (...) Я був тоді ще командиром танка, що залишився у німців з пробитим мотором. А до війни я був садівником.

Капітан Колодуб так тепло й разом з тим з такою тонкою, знайомою всім іронією всміхнувся, що за ним тихо всміхнулася вся землянка.

— Ми вибилися із сил. Ноги вже не несли, наступала ніч. Перед нами за селом велика ріка. А німці були недалеко. Чимало з нас не вміло плавати. Нам показали хату перевізника.

— Тікаєте, бісові сини? — спитав нас дід Платон Півторак, який виходив уже із сіней з веслом, сіткою й дерев'яним ковшем для виливання води з човна. —

Багато я вже вас перевіз. Ой багато, та здорові все, та молоді, та все — перевези та перевези. Савко! — крикнув Платон до сусідньої хати. — Ходім, Савко. Треба перевезти, нехай уже тікають. Га?.. Ходім, ходім! Це вже, мабуть, останні.

• *Завдання основного рівня.* Чи виправданим вам видається саме таке звертання діда до солдатів? Про що воно свідчить?

Савка вийшов із своєї хатки й дивився на нас, як намальований. Було йому літ сімдесят чи, може, і більше. Він був маленький, з підстриженою борідкою. Був би він сильно схожий на святого Миколу-угодника, коли б величезна, мов коров'ячий кізяк, стара кепка не лежала в нього на ушах і землистого, так би мовити, кольору светр не висів на ньому, як на хлопчику батьків піджак. За дідом Савкою виходив чималий хлопець з двома опачинами[1].

— Еге-ге! Щось ви, хлопці, не той, не як його, не туди неначе йдете, — сказав дід Савка й хитро подивився на нас. — Одежа ось нова, і торбочки, і ремні, еге, і самі ось молоді, а звертаєте неначе не туди, га?! (...)

— Не знаю, чого вони оце так тікають, — сказав дід Платон, ідучи за Савкою до річки, так ніби нас тут зовсім не було. — Чого вони так тієї смерті бояться? Раз уже війна, так її нічого боятися. Уже якщо судилася вона кому, то не втечеш од неї нікуди.

— Еге! — погодився Савка. — Уже, казав той, ні в танку не сховаєшся, ні в печі не замажешся.

— Душа несерйозна, розбалувана, — сердився Платон. — Візьми мого Левка. Як він на Кохин-Голі[2] тих, як їх, бачив? Усіх до одного вичистив. Читав листа? Полковник Левко Півторак — я понімаю! А це — казна-що, не люди.

Ми йшли стежкою мовчки в густих лозах. Діди йшли попереду із сітками дуже повільно, ніби на звичайну нічну риболовлю, і, здавалося, не звертали жодної уваги ні на гарматну стрілянину, ні на рев німецьких нахабних літаків, — одним словом, увесь німецький феєрверк, що так замучив нас за останні дні важкого відступу, для них ніби не існував зовсім.

— Слухай, батьку! Ти не можеш іти трохи швидше? — звернувся до Платона Троянда.

Платон не відповів.

— Слухайте, діду, ви не можете йти трохи швидше? — стримуючи дрижаки, спитав Троянда ще раз.

— Ні, не можу, — одповів Платон. — Чого пак ви отакий швидкий стали, хто вас знає? Старий я вже швидко ходить. Одходив уже своє. (...)

Перед нами була тиха широка Десна. За річкою крутий берег, а далі, праворуч, другий висип і лози. За лозами темні ліси, а над річкою й над лісами вечірнє небо, якого я ніколи таким ще не бачив.

Сонце давно вже зайшло. Але його проміння освітлювало ще з-за горизонту верхи велетенського нагромадження хмар, що насувалися із заходу на все небо. Хмара була важка, темно-темно-синя, унизу зовсім чорна, а самий

[1] *Опачина* — весло.

[2] Ідеться про Халхин-Гол — переможні бої радянської армії в конфлікті з японцями на річці Халхин-Голі 1939 р.

верх її, самий вінець майже над нашими головами, було написано шаленими крученими криваво-червоними й жовтими мазками. Величні німі зловісні блискавиці горобиної ночі палахкотіли, не вгасаючи, між шарами хмар. І все це відбивалося у воді, і здавалося, що ми стояли не на землі, що ріки немає, а є міжхмарний темний простір, і ми, розгублені в ньому, малесенькі, як річні піщинки. Небо було надзвичайне. (...)

• *Завдання основного рівня.* Який символічний зміст цього пейзажу в оповіданні?

— Ну, сідайте, повезем. Чого стали? — сказав дід Платон. Він стояв уже біля човна з веслом. — Повезем уже, а там, що Бог дасть. Не вміли шануватися, так уже повезем, тікайте, чорт вашу душу бери... Куди ти хитаєш? Човна не бачив, воїне! — загримав дід на когось із нас.

Ми розсілися в човні мовчки, і кожний думав свою невеселу думу. (...)

— А хмар наперло... Ач, що робиться! Страшний суд, чи що починається? — Дід Платон подивився на небо й плюнув у долоню. Потім він узяв весло й сильним рухом одштовхнувся від берега.

Савка з онуком гребонули опачинами.

Човен був великий і старий-престарий. Він увесь був просмолений смолою й покарбований часом.

Я сидів у човні близько коло діда Платона. Я дивився на тиху чарівну річку, і на берег, і на суворого кормчого діда, що піднімався наді мною на фоні урочистого неба. Мені здалося, що мене перевозять на той світ. Сором, і розпач, і невимовний жаль, і безліч інших гострих почувань охопили мою душу, і скрутили її, і пригнули. Прощай, моя рідна, дорога Десно.

• *Завдання основного рівня.* Поясніть слова Колодуба: *«Мені здалося, що мене перевозять на той світ»*. Які почуття вирують у душі солдата?

Мене вивів із думи голос Платона. Він продовжував із Савкою свою розмову, образливу й гірку для нас. Видно, щось сильно його мучило, щось хотілось йому додумати до кінця. Він ніби думав уголос:

— Чорт його знає, що воно таке почалося. Сьогодні вранці заходить до хати (...), та все кругом у зброї та в ремінні, та не в абиякому ремінні, а новому. (...) «Уставай, — каже, — вези, годі спати». — А я три ночі не спав, возив.

Платон трохи помовчав.

— А оце недавно, перед вечором, перевозив із Митрофаном одну партію. Так одно, чорти його батька бери нехай, вроді отого, що коло тебе в очках сидить, теж у новому ремінні, так ще револьвер витягло та кричить: «Вези, каже, мерщій, куркуль!» — Їй-богу, правда. А в самого руки тремтять і очі викарячені, немов у носаря чи в окуня, од страху. От пак людина, хай Бог милує.

— А чорті-що.

— Еге. Так товариші заступилися, спасибі їм. Що ж ти, кажуть, чортів син, діда обижаєш? Та чуть не побили. Так притихло. Отака пустота, ну ти подумай... О, здорово гуцає. — Прислухався Платон до гарматних пострілів. — Скоро, мабуть, появиться герман[1]. (...)

[1] *Ге́рман* — німець.

— Еге, — підхопив Савка. — А не знають, трясця їх матері, що вже кому на війні судилося вмерти, так не викрутишся, ніякий човен тебе не врятує. Не здожене куля, здожене воша, а війна своє, казав той, візьме... Бери вліво, бистра велика, — загрібав Савка опачиною.

— Беру. Коли б оце Левко із своїм полком та був тут, той би не одступив, ні. Той би цього човна повернув назад, та по шиях, по шиях! — розсердився Платон і наліг на весло. — Той не одступить, ні, чорта з два!

— Еге! Отакий і мій Демид. Його огнем печи, на шматки ріж, ну не одступить. Куди твоє діло! — сказав Савка й плюнув на долоню. — А ці думають урятуватися, а воно, мабуть, вийде на те, що харкатимуть кров'ю довго... Це ж усе доведеться забирать назад!

— А доведеться! — підхопив Платон і гребонув веслом з усієї сили три рази. — Шутка сказать, скільки землі доведеться одбирати назад. А це ж усе кров!

Я дивився на діда Платона та з насолодою слухав кожне його слово. Дід вірив у нашу перемогу. Він був для мене живим грізним голосом нашого мужнього народу.

— Наша частина змушена була відступити, — сказав полковник.

— Балакай. Не вміли битися. От тобі й відступ, — сказав Платон. — Що у військовому статуті сказано про війну — ну? Хто скаже? Мовчите, вояки. Сказано: коли цілиш у ворога, возненавидь ціль.

— А де ваша ненависть? — підхопив Савка.

— Еге, а вмирать боїтеся. Значить, нема у вас живої ненависті. Нема! — Дід Платон аж крякнув і підвівся на кормі. (...)

— Я, діду, ненавиджу фашизм усією душею, — крикнув Троянда й навіть устав од хвилювання.

— Значить, душа в тебе мала, — сказав Платон. — Душа, хлопче, вона буває всяка. Одна глибока й бистра, як Дніпро, друга — як Десна ось, третя — як калюжа, до кісточки, а часом буває, що й калюжки нема, а так щось мокреньке, неначе, звиняйте, віл покропив. (...)

• *Завдання основного рівня.* Який вид комічного використано в цих словах перевізника: гумор чи сатиру? Відповідь обґрунтуйте.

Пропливли трохи мовчки. Платон почав сильно гребти веслом. Видно, йому хотілося щось іще сказати, чимось перебити своє невдоволення.

— Ти собі подумай, Савко, як оце народу дивитися на отаке паскудство. Він же надіявся на їх усіх, як я на свого Левка, а воно он що виходить: «Діду, перевези»!

— Еге, — промовив Савка. — Скільки літ їх учили, ти подумай, Платоне. А вони тікають. От він і каже тепер, що ж це ви, каже, робите? Стійте! Чим же далі ви тікаєте, тим більше крові проллється! Та не тільки вашої, солдатської, а й материнської, і дитячої крові.

— Не знаю, як ти, Савко, — сказав Платон, — а мене б з Дніпра чи з Десни не те що Гітлер, а сам нечистий би не вигнав, прости Господи, не при ночі згадуючи.

— Легко сказати, діду, а от побачили б ви танкетки[1]! — виправдувався лейтенант Сокіл.

— Ну і що ж? — перебив його Платон Півторак, очевидно, не маючи ніякого бажання вислуховувати нас. — Скільки вона вас там може вбити, тая танкетка? Усе одно вам же доведеться її розбивати, не мені. Я своє одвоював. А от мій Левко на Кохин-Голі, чули, що зробив з тими, як їх?.. Танкетки, — розгнівався дід. — Людська душа молодецька сильніша за всяку танкетку! Була, єсть і буде! Як то в піснях про Морозенка співають: «Де проїхав Морозенко — кривавая річка». О! Ото був воїн!

• *Завдання основного рівня.* На початку року ви вивчали пісню «Ой Морозе, Морозенко». Яким постає її головний герой? З якою метою дід Платон нагадує пісню солдатам?

Я не витримав далі дідових розмов, — так важко було мені його слухати. У цю мить він здався мені жорстоким і несправедливим дідом.

— А хіба ви думаєте, діду, що нам не важко? Хіба ви думаєте, що біль і жаль не роздирають наші душі, не печуть нас пекельним вогнем? — простогнав я йому в самі очі.

— А що мені думати? — подивився на мене дід Платон. — Думайте ви. Життя-бо ваше вже, а не моє. А тільки я так скажу вам на прощання. Не з тієї пляшки наливаєте. П'єте ви, як бачу, жаль і скорботи. Марно п'єте. Це, хлопці, не ваші напої. Це напої бабські. А воїну треба напитися зараз кріпкої ненависті до ворога та презирства до смерті. Ото ваше вино. А жаль — це не ваше занятіє. Жаль підточує людину, мов та шашіль. Перемагають горді, а не жалісливі! — сказав дід Платон і примовк. Він висловив нарешті свою думку. Це була його правда. Він стояв на кормі з веслом, суворий і красивий, і дивився вперед поверх нас. (...)

• *Завдання основного рівня.* Як ви розумієте цю дідову правду? Чому справжній воїн має бути гордим, а не жалісливим? *Нежалісливий* і *безжальний* — це синоніми?

Човен м'яко вткнувся в річний пісок. Я вийшов із човна на берег абсолютно спустошений і разом з тим якийсь неначе зовсім інший, новий. Я неначе втопив у Десні і свій жаль, і тугу, і розпач відступу. Я оглянувся. За Десною горіло. І червона заграва пожежі якось по-новому освітила мою душу. Нестерпний огонь пропік мене наскрізь. На одну мить мені здалося, що кинься я зараз назад до Десни — і вода б розступилася переді мною. Цього я, хлопці, ніколи не забуду...

Ми стали прощатися з дідами, поспішаючи в лози.

— Постійте трохи, — сказав Платон, спершись на весло. — Так що ж прикажете передати герману? Як стрічать його, як у вічі дивитись?

— Передайте, що ми повернемося. Не дрейфте, діду. Повернемося! — спробував підбадьорити діда Троянда.

Дід подивився якось мимо планшеток Троянди й легенько сплюнув. (...)

[1] *Танке́тка* — невеликий швидкохідний танк, оснащений кулеметами.

Ми пішли в лози.

Я йшов останнім і думав про діда Платона. «Спасибі йому, — думав я, — що не пожалів нас, не окропив нашу сумну стежку сльозами, що викресав з мого серця огонь уночі... Правдо, чом же ти часом така гірка та солона?!»

Потім я побіг назад, до Десни. Я мусив щось сказати на прощання дідові Платону. Я вибіг на висип.

Платон стояв на березі по кісточки у воді з веслом, як пророк, нерухомий, і дивився, очевидно, нам услід.

— Прощайте, діду. Простіть нас, що не доглянули вашу старість, — сказав я, задихаючись. — Ми вас, діду, ніколи...

— Іди, не крутися перед очима, — сказав Платон Півторак, навіть не подивившись на мене. По сухому темному його лицю текли сльози й падали в Десну.

• *Завдання основного рівня.* Чому дід Платон плаче? Насправді він уболіває за солдатів, співчуває їм? Відповідь обґрунтуйте.

— Оце, друзі мої, і все. Оце й увесь секрет, — сказав капітан Колодуб і запалив люльку. Усі в землянці зітхнули.

— Зараз я Герой Радянського Союзу. Багато я знищив ворога, що й говорить! Багато постріляв у наступі й гусеницями подушив багато. Часом бувало так, що нудно робилось од хрусту фашистських кісток. І сам попадав у бувальці не раз. Але, де б я не був, як би не гули навколо мене ворожі вихори, їм ніколи вже не затушить того вогню, що викресав з мене колись у човні дід Платон... Що наше життя? Що наша кров, коли страждає вся наша земля, увесь народ? — голос капітана зазвучав, як бойова сурма. — Я, хлопці, у бою сторукий, помножений стократ на гнів і ненависть!.. Так. — Капітан Колодуб усміхнувся. — А все ж таки нічого у світі я б так не хотів, як після війни поїхати на Десну до діда Платона і... І поклонитися діду Платону в ноги за науку.

Стало тихо. Ніхто не рухався, наче всі танкісти були ще думками на Десні.

— Ні, товаришу капітане, не поклонитеся ви діду Платону, — зітхнув молодий танкіст.

Усі обернулись. Це був Іван Дробот. Він стояв у самому кутку землянки. Він був якось особливо схвильований.

— Діда Платона, товаришу капітане, уже нема живого, — сказав Дробот. — Ото як ви пішли в лози, через годину прийшли німці. Довго вони били діда, що перевіз вас, хотіли розстріляти, а потім був наказ негайно переправитися на другий берег. Ну повезли. Насіло їх ущерть. Випливли на середину Десни. Тоді дід Платон і каже:

— Савко, прости мене!

— Бог простить.

— Прости й ти мене, Платоне, — сказав дід Савка.

— Бог простить. (...)

Та як повиймали вони весла, та як стрибнули на правий борт, та й перекинули човна. Усе потонуло — і кулемети, і німці, і діди. Один тільки я виплив на наш берег.

— А хто ж ти такий? — тихо спитав капітан Колодуб.

— Я онук діда Савки. Я сидів на другій опачині...

— Устати! — скомандував Колодуб.

Усі встали. Цілу хвилину сім'я бійців стояла мовчки. Колодуб був блідий і урочистий. Він стояв із закритими очима. Потім на мить він став на одне коліно, і всі послідували за його рухом.

— Готові до бою? — спитав Колодуб і виріс перед бійцями, як дід Платон на Десні.

— Готові на будь-який огонь!!!

Тихо стало в землянці. Тихо й на позиції. Тільки далеко на обрії гойдався в небі вогненний знак прожектора.

• Завдання основного рівня

1. Про зустріч Петра Колодуба з дідами Платоном і Савкою ми довідуємося не від автора, а від самого Колодуба. Як це впливає на розуміння й сприймання твору?
2. Яку характеристику дає Колодубові Іван Дробот на початку твору? Як тут використано прийом контрасту?
3. Хто, за словами Петра Колодуба, *«перевернув йому всю душу»*? Якими були обставини їхньої зустрічі?
4. З якими міфічними персонажами порівнює Колодуб дідів-перевізників? Чому?
5. Знайдіть в оповіданні портрет Савки. Про що свідчить той факт, що старий нагадав оповідачеві святого Миколая? Чи тільки його зовнішність викликала такі асоціації?
6. Як Платон і Савка виказують своє ставлення до бійців, що відступають? Доведіть цитатами.
7. Чи мали право, на ваш погляд, Платон і Савка так суворо критикувати вояків? Чому? Можливо, насправді вони співчували солдатам, а гострим словом тільки намагалися зміцнити їхній дух?
8. Кого перевізники ставлять за приклад утікачам? Що ми довідуємося про Левка й Демида? Які їхні риси викликають у дідів повагу й гордість за синів?
9. Платон Півторак згадує пісні про Морозенка. Які риси Морозенка захоплюють старого?
10. Який важливий моральний урок продемонстрували діди-перевізники своєю героїчною загибеллю?
11. Визначте провідну ідею твору.
12. На уроках зарубіжної літератури торік ви вивчали повість В. Бикова «Альпійська балада». Чим співзвучний цей твір з оповіданням О. Довженка?
13. Оповідання починається відразу з репліки персонажа, й основу твору становлять діалоги. Що дає цей прийом? Чи робить він твір динамічнішим?
14. Чи багато у творі розлогих, докладних портретів, пейзажів, інтер'єрів? Чому, на ваш погляд, письменник обрав лаконічну форму вислову?

1. Подискутуйте про те, у яких формах може виявлятися патріотизм і героїзм у воєнний і мирний час.
2. Платон стверджує, що найважливіше на війні — ненавидіти ціль. Чи згодні ви з такою позицією? Чи може ненависть до загарбника виявитися руйнівною не лише для нього, а й для самого захисника? А з іншого боку, чи вдасться перемогти ворога, не відчуваючи до нього ненависті?
3. Дослідіть, які з названих вище ознак стилю О. Довженка виявилися в оповіданні «Ніч перед боєм».
4. О. Довженко писав: «Історія народів учить нас, що та держава велична, у якій велична мала людина. Ми сміливо можемо сказати всьому світові, що наша держа-

ва велична тому, що малі люди в ній величні». Висловте ваші міркування про роль «малої» людини в боротьбі за свободу рідної землі в часи Другої світової війни та в наш час.

5. На ваш погляд, чи позначилося на оповіданні захоплення автора малюванням? Відповідь обґрунтуйте, використовуючи текст.

• *Підсумуйте вивчене*

1. Що ви довідалися про життя та творчість О. Довженка?
2. Які особливості композиції оповідання «Ніч перед боєм» ви помітили?
3. Сформулюйте тему й ідею твору.
4. Охарактеризуйте образи Платона та Савки.

Прочитайте на дозвіллі

1. *Довженко О.* Україна в огні. — К. : Рад. письменник, 1990.
2. Сашко Дерманський про Авіценну, Олександра Суворова, Олександра Довженка, Уолта Диснея, Пеле. — К. : Грані-Т, 2007.

♦ Перегляньте в Інтернеті документально-ігровий фільм про долю митця «Довженко в огні».

НІНА БІЧУЯ

Народилася 1937 р.

Ніна Леонідівна Бічуя народилася *24 серпня 1937 р.* в *м. Києві*. Виросла в м. Львові, де й здобула вищу освіту, закінчивши факультет журналістики Львівського державного університету. Була на журналістській роботі, працювала редактором у товаристві «Просвіта», завлітом[1] Львівського театру юного глядача. Саме під її опікою львівські школярі робили газету «Читальня» для своїх ровесників. Нині авторка займається редагуванням і перекладами з польської, а також читає лекції у Львівському національному університеті. Ніна Бічуя має честь носити орден Усмішки.

Для допитливих

Орден Усмішки — спочатку польська, пізніше — міжнародна нагорода, що присуджується відомим людям, які приносять дітям радість. Серед лауреатів — Мати Тереза, Далай Лама XIV, Джоан Роулінґ. Цей орден заснований у 1968 р. польським журналом «Kurier Polski». Лицарів ордена вибирають діти. Від моменту створення ордена його кавалерами стали понад 900 осіб із 45 країн. Цікаво, що на церемонії вручення лауреат повинен з усмішкою випити склянку лимонного соку.

[1] *Завлі́т* — помічник головного режисера, що відповідає за літературну частину в театрі.

Художньому стилю авторки притаманні гуманізм, психологізм, інтелектуальне напруження, філософічність, переконливість, точність образу.

Ніна Бічуя, усе життя провівши у великому місті, стала відома як письменниця урбаністичного[1] спрямування. У її творах відсутня поетизація села, характерна для традиційної української літератури. Авторка любить місто, добре розуміє його й реалістично зображає різні аспекти урбаністичної цивілізації.

Та не лише сучасність цікавить письменницю. У період захоплення історією вона звернулася до рідкісного в нашій літературі жанру історичної новелістики, поставивши собі за мету художньо відтворити те, що було дуже давно й чого читачі могли не знали. Так з'явилися новели *«Дрогобицький звіздар»*, *«Сотворіння таїни»* та ін.

- ***Завдання основного рівня.*** Пригадайте, що таке *новела*. Які новели ви вивчали раніше на уроках української та зарубіжної літератур?

Ніна Бічуя пише не тільки для дорослих, а й для дітей. Непідробна цікавість до світу дитинства та юнацтва вилилася в низку книжок для підлітків: *«Канікули у Світлогорську»*, *«Квітень у човні»*, *«Яблуня і зернятко»* та ін. Письменницю цікавлять насамперед духовні потреби сучасної людини. Її герої часто опиняються перед проблемою життєвого вибору. Вони проходять випробування на людяність і чесність, на порядність і міцність дружби. І, пізнаючи себе, починають краще розуміти навколишній світ.

«Чи не вперше в українській літературі для дітей зазвучали теми, котрі були раніше виключно монополією літератури для дорослих» *(Ю. Ярмиш, письменник)*.

Одним із таких творів, у яких підлітки стикаються із серйозними дорослими проблемами, опиняються на роздоріжжі й пізнають себе, є повість ***«Шпага Славка Беркути»***.

Шпага Славка Беркути

(Скорочено)

ПРО ТЕ, ЩО СТАЛОСЯ ПІЗНІШЕ

Був вечір. Звичайний вечір із першим, дуже раннім і дуже лапатим снігом. Ліхтарі на дротах понад бруківкою гойдалися від вітру, і з ними разом гойдалися тіні на землі, і густа, мереживна, подібна до театральної, завіса снігу. Угорі вона була біло-прозора, а внизу, ближче до тротуарів, — зелена й синя від неонового, студенішого за сніг вогню реклами.

Однак трьом хлопчакам, які вийшли з магазину, було зовсім байдуже, якого кольору сніг. В одного кишеня відстовбурчувалася, він ласкаво поплескав по ній і прицмокнув:

— Гарний набуток! Я ж вам казав — Надя дасть пляшечку. Мене тато завжди до Наді посилає, коли хоче промочити горло.

[1] *Урбаністи́чний* (від латин. *міський*) — пов'язаний із містом.

Один із супутників «бувалого» хлопчини голосно реготав, зачіпаючи плечем перехожих, а другий — високий, у хутряній шапці — увесь час намагався йти осторонь, мовби хотів показати, що не має анінайменшого стосунку до тих двох.

Урешті вони звернули в якусь напівтемну браму. Пройшли на подвір'я, де добули з кишені булку, оселедця й пляшку вина.

Хлопець у хутряній шапці відмовився пити:

— Ні-ні, я не хочу.

— Боїшся — мама битиме? Чи, може, компанія не та? — насмішкувато запитав один.

— Що ти! Розумієш, я...

— Тихо! — раптом шикнув третій. — Хтось іде!

Двоє кинулися тікати: двір був прохідний, мабуть, вони знали про це. Третій, високий, спіткнувся об ящик...

У дитячій кімнаті міліції записали прізвище затриманого, його адресу, номер школи. Учнівського квитка хлопець при собі не мав. Немолода жінка втомлено мружила очі, ніби надто довго дивилася на яскраве світло:

— І що ж, хлопче, було дуже весело? Отак, як бездомні кошенята, на чужому подвір'ї, біля смітника, — дуже весело? І компанія чудова, такі вихованні джентльмени, правда? Утекли, а тебе покинули... Нічого не скажеш — вірні друзі.

Хлопець мовчав. Знервовано м'яв шапку й не дивився на жінку. (...)

ЧОТИРИ ПОРТРЕТИ

Юлько Ващук

Малювалися хлопцеві коні. Билинні, гривасті, — таким тільки богатирів носити на широких спинах. І тонконогі, з підтягнутими животами, з гарячими, розтривоженими кругами очей. І маленькі, тихі, з похиленими головами, з непідкованими копитами.

— Що ти малюєш?

Долонею прикрив папір і дивився спідлоба.

— Не покажу. Не покажу. Мої коні. Неприборкані, необ'їжджені. Чому коні? А хтозна. Коні — та й годі. (...)

Шекспір сказав: «Тільки погані люди не люблять і не розуміють музики».

Це звучить як оскарження. Годинами хлопчик сидить за роялем і вимолює в клавішів пісню, щоб зрозуміти й полюбити її, а клавіші нічого не дарують, і навіть коні перестають малюватися, гублять щось живе й справжнє. Хлопець шматує папір, шпурляє геть олівці, а потім знову знаходить — червоний, синій, — малює коней, синіх із червоними гривами, і в тому полум'ї раптом чує музику, якої не дарували клавіші. Може, не такий уже він поганий? Просто музика буває різна?

Толстой сказав: «Усмішка робить обличчя гарної людини ще кращим, у добрих людей — добрий сміх». Крадькома хлопчик усміхається дзеркалу й миттю стягає губи в сердитій гримасі, — ні, від усмішки його обличчя не кра-

щає. Не буде він сміятися, та й хіба це обов'язково? Можна бути іронічним і суворим. Трохи вниз куточки уст і вгору ліва брова (гримаса виходить жалібна, ображена), хлопцеві здається, що він виглядає, як римський імператор Гай Юлій Цезар на малюнку в підручнику історії.

Виходить у двір, де бавляться однолітки, і дивиться з іронією на безплідну біганину за м'ячем, а мати кличе:

— Юльчику, дитинко, ходи додому, чуєш, Юльчику!

Хлопець вертається, і мама просить:

— Не ходи на подвір'я, то не для тебе компанія, не твоє коло. Ти зовсім інший, синку.

І подумки Юлько вимальовує доокруж себе коло — заворожене, як у казці, — не переступиш ані ззовні, ані зсередини...

Приїхала в гостину родичка. Плоске обличчя й ніби наклеєний зверху качиний ніс. Двоє тьмяно-сірих очей, вузькі підмальовані губи.

— Ах, який же ти великий! Я й не знала, що ти вже такий великий!

Хлопець чемно вітається, однак уникає обіймів, прослизає до дверей — і раптом підозріло лагідний голос батька:

— Синку, привітайся!

Попудрене плоске обличчя, немов перекреслене впоперек усмішкою, схиляється для поцілунку.

Хлопець кричить:

— Не буду цілувати, не хочу!

— Який дивний хлопчик! — удає, що не образилася, тактовна родичка й питає: — Однак ми ще станемо друзями, правда?

Юлько зустрічає погляд батька, і той погляд змушує хлопця до лицемірства.

— Так, — погоджується над силу Юлько й затискає уста, підводить угору ліву брову — тепер це вже самооборона, захист, — дивиться насмішкувато й говорить неправду, про котру всі знають, що це неправда, але чомусь удають довірливих: — Так, ми будемо друзями. (...)

Як же встановити різницю між добрим вихованням і лицемірством? Коли тобі тільки десять років? (...)

...Туман і мжичка. Дрібні дощинки немов нанизані на довгі блискучі нитки, що звисають із самого неба до землі. Ідеш, відгортаючи нитки, тугі й неподатливі, — так грають на арфі, — а поміж нитками — невиразне блимання ліхтарів.

Батько любить таку погоду. Він каже, що вона гармонує з настроєм міста, із сірим тлом будинків. У новому Львові — будинки за татовими проектами, а тато все одно дуже любить старий Львів, зовсім не подібний до нового.

У таку погоду вони часом ходять у старий Львів. (...)

— Чи прийде хто на поклін до моїх будинків, як ми сюди ходимо? — сказав одного дня батько, і стало Юлькові трохи сумно й трохи дивно.

— Коли людина не певна, що її робота залишиться навіки, то, може, не треба братися за ту роботу?

Спробував хлопець щось відповісти, а батько засміявся:

— Мовчи, сину, то я сам до себе...

І було Юлькові сумно й навіть страшно чомусь, а вдома він ударив пальцем по клавішах: «сі», «сі», «ля» — баси, густі й серйозні, і делікатне «соль» у верхній октаві.

— Я більше не гратиму...

— Чому? — здивувався батько.

— Бо... бо з мене не буде... Ріхтера[1]...

— Звичайно, не буде, — сказав батько, — але що з того?

Юлько не відповів. Думав, що люди говорять різні, зовсім протилежні речі, розмовляючи самі із собою — і даючи поради іншим. Принаймні так вийшло в тата.

• *Завдання основного рівня*

1. Яких коней малює Юлько? Чи виявляє ця художня деталь певні риси вдачі хлопця?
2. Чи згодні ви з тим, що Юлько дещо зверхньо ставиться до однолітків? Чому?
3. Як батьки впливають на становлення характеру хлопця?
4. Чому Юлько відмовився грати на роялі? Як ви вважаєте, чи правильним було це рішення?

Лілі Теслюк

(...) Сьомий «Б» тоді ще був четвертим, коли Лілі вперше з'явилася на порозі класу. Просунулась у двері світло-руса пелехата голова, і тоненький голос повідомив:

— Хелло! А мене вам зараз представлять!

Через десять хвилин четвертий «Б» довідався, що йому неймовірно пощастило, — нова учениця виявилася просто-таки незвичайною дівчинкою. По-перше, знала англійську мову так само добре, як українську, бо, бачите, її брат учить англійську в університеті. По-друге, безліч разів виступала по телевізору в дитячих передачах, по-третє, знімалася в кіно. По-четверте, учиться в балетній студії театру.

Під час перерви вона сідала на вчительський стіл, гойдала довгими ногами в строкатих панчохах і, страшенно горда із загальної уваги, перелічувала всі свої таланти. (...)

А потім усі звикли до розповідей Лілі, і Славко Беркута якось навіть махнув рукою й сказав:

— Закінчуй хвалитися! От я вмію на руках ходити! Е! А ти вмієш? Ні? От бачиш! (...)

Вона... не довго ображалася, що її перестали слухати й розпитувати про знімання в кіно. Мугикала пісеньки на уроках, носила в клас паяца з великим червоним ротом від вуха до вуха: натягне клоуна на долоню, а він вклоняється, плеще короткими ручками й показує язика: спробуй тоді відповідати урок, як тобі клоун язика показує!

А після кожного зауваження за якийсь вибрик кумедно морщила ніс і дуже щиро обіцяла: «Я більше не буду, от побачите!»

[1] *Святосла́в Ріхтер* (1915–1997) — усесвітньо відомий, видатний піаніст.

Часом траплялося, що Лілі раптом серйознішала, її захоплювали незвичайні ідеї, і вона завзято бралася їх здійснювати.

— Чілдрен, — сказала Лілі, — я відкриваю курси англійської мови. Записуйтеся. От побачите — я буду найкращою у світі вчителькою.

Діти приходили на заняття, ніби це й справді були курси. Лілі повчала їх із поважною міною, почепивши на носа невідомо де роздобуті окуляри. Розмовляла тільки англійською мовою й вимагала у відповідь того ж.

Цілих два тижні на уроках ніхто не порушував дисципліну.

А потім дівчинка не з'явилася на заняття. Діти сиділи й чекали. Разів п'ять повторили смішну англійську лічилку. Хтось уже запропонував іти додому, коли на порозі врешті стала «вчителька». Обличчя в неї аж палахкотіло рум'янцем, коротка зелена куртка вся змокла від снігу, а в руках Лілі тримала зв'язані докупи ковзани.

— Хелло, чілдрен! А я на ковзанах їздила. Славний був лід!

Й обвела товаришів безтурботним, упевненим поглядом людини, якій усе легко минається.

— Ми тут час гайнуємо, а ти на ковзанці!

— Як тобі не соромно!

Правду мовивши, Лілі було дуже соромно, але ж хіба годиться отак відразу каятися!

— А хто вам велів сидіти? Ішли б і собі на ковзанку! — не дуже впевнено порадила вона.

Славко Беркута підвівся з-за парти, мовчки натягнув пальто й мовчки вийшов із класу. І за ним, немовби й не помічаючи своєї «вчительки», рушили геть усі ображені «курсанти». Лілі стояла, недбало хмикаючи, доки вони виходили, а потім жалібно схлипнула, сіла за парту й, затулившись мокрим холодним рукавом, довго плакала в порожньому класі.

А іншого разу вона надумала ставити п'єсу про Попелюшку, і, звичайно, головна роль належала їй. Однак виявилося, що Попелюшці необхідно співати. А Лілі, на жаль, уміла все на світі, крім цього. Вихід із становища знайшли — Лілі стоятиме біля самої завіси, старанно ворушачи губами, а за завісою буде співати дівчинка Ліда. І раптом в останній момент, коли вже навіть афіші намалювали, Лілі Теслюк не прийшла до школи. (...)

— Я хвора, — кволим голосом повідомила Лілі й показала градусник. — У мене температура тридцять вісім. І не пищіть — я вас не підвела, нехай Ліда замість мене грає, вона всю роль знає від початку до кінця. Нехай вона вам заграє й заспіває...

Потішені артисти не вчули гіркоти в словах Лілі. Вони були раді, що вистава не провалиться. І ніхто з них не здогадувався, що Ліда напередодні говорила Попелюшці:

— Добре тобі, ти будеш на сцені, а я за завісою... Стій і співай, ніхто й не здогадається! Коли хочеш знати, я всю роль вивчила, я все не гірше від тебе...

Лілі все зрозуміла. Вона півночі зітхала, а вранці нагріла градусник біля груби, і мама здивовано обмацувала їй голову, примушувала говорити «а» й

«е», аби переконатися, чи немає в доні ангіни, а Лілі морщила носа й запевняла, заплющивши очі:

— Страшенно болить. Напевно, десь там глибоко, тому не видно, мамо.

У день вистави Лілі почувала себе справжньою Попелюшкою. Бідна, бідна дівчинка! Ніхто її не любить, не відає, яка вона хвора та самотня! (...)

• *Завдання основного рівня*

1. Чи можна назвати Лілі легковажною й самовпевненою? Обґрунтуйте відповідь.
2. Які риси виявляє дівчина в ситуації зі шкільною виставою?

Стефко Вус

Стефко та його сестра Настка залишилися без матері й жили в бабусі в селі. Він був щасливий, радів простим речам: співові бджіл у старезній липі, купанню в річці, збиранню грибів... Але бабуся померла.

Приїхав із міста за ним і Насткою тато. Стефко досі бачив його зрідка, батько лише на свята часом приїздив, привозив коли-не-коли якогось гостинця, котрого Стефко немовби кому навкори[1] зразу ламав і нищив.

Від батька завжди тхнуло горілкою, він був величезний, з густим голосом і недобрим сміхом; Стефко заховався від нього на липі, що співала, і не хотів злазити та їхати з татом. Чіплявся потім за одвірок, за ребристий тин, за дерево при дорозі, а батько віддирав його руки, сердито й голосно сварився:

— Матимеш у мене, поганий нескребо!

І подумав Стефко, що вже ніхто його не любить: ані теля, ані сонце, ані співуча липа, бо не заховали від батька, — хлопець дивився скоса, затято мовчав і довго пам'ятав той день, коли його відірвали від дерева при дорозі.

Батькова квартира була незатишна й забарложена[2]; малі Настчині руки не могли там дати лад, а батько про той лад і не дбав ніколи. Траплялося, приходив додому п'яний і то сварився, то раптом починав жалісливо каятися перед дітьми. Стефко йшов собі геть. Тинявся вулицями, затискала його нехіть до власної домівки, книжок, повчань і настанов, кілька днів не з'являвся до школи, і тоді вчителька приходила до них додому. Стефко дивився знову скоса, однак ішов на уроки, розгортав поплямлені книжки, шукав там чогось такого, що зацікавило б.

У п'ятому класі залишився на другий рік. Носив у кишені цигарки — що батько забував на столі, те й потрапляло до Стефкової кишені.

— Не кури, Стефку, не треба, — просила Настка.

— О, маю ще одну вчительку, — гнівався Стефко, але не дуже, бо була Настка маленька, худа, варила на трьох, як уміла, борщ і картоплю, обгортала в чистий папір Стефкові книжки та латала його подерті штани й сорочки. Настка одна залишилася з давніх часів, та ще спомин про бабу, холодний потік і співучу липу.

• *Завдання основного рівня.* Як ви думаєте, Стефко — позитивний чи негативний персонаж?

---

[1] *Навкорí* — наперекір.

[2] *Забарлóжений* — як ведмежий барліг: брудна, неприбрана.

Славко Беркута

Славко два місяці пролежав у лікарні через хворобу суглобів.

Аж до зими був слухняний і покірний, ковтав якісь ліки, ходив на кварц і щоранку прокидався з надією: «Ану ж минулося?» Надія розвіювалася, як тільки ступав на підлогу й робив перший крок. Ноги стали худі, тоненькі, як дві тички, Славко якомога скоріше натягав штанці, аби не бачити своїх ніг.

Почалася зима. Тоненький ясенець[1] постягував калюжі, а потім ударив справжній мороз, і хлопчик не витримав більше послуху. Натягнув черевики з ковзанами. Ноги підгиналися, не слухалися, кривуляли. Прикушував губу, стояв якусь мить зажмурки з болю, а тоді таки йшов. Вибирався з дому крадькома, аби ніхто не довідався, повертався, коли вже геть сили не мав, а наступного дня знову йшов на лід. Спершу біля дому, неподалік, пізніше — у парк і врешті на ковзанку.

Ноги ставали міцнішими, м'язи пружніли, і вже не доводилося весь час думати: «Як добре великим і сильним — їх ніхто не штовхає...»

Мама потім ніяк не могла повірити, що хлопець сам себе вилікував. (...)

Тільки ж не завжди буваєш переможцем. Не розв'язувалися задачі з арифметики — кортіло списати в Юлька Ващука. Не запам'ятовувався вірш напам'ять — і як же вранці не хотілося вставати з ліжка й іти до школи, а потім спідлоба поглядати на вчительку: викличе — не викличе, запитає — не запитає... — і думати при цьому: «Добре Юлькові, завжди він усе знає».

Юлько вміє гарно малювати. Славко брався і собі. Нічого не виходило.

— Шкода паперу, — сміявся тато, — спробуй краще вистругати літака, ось тобі дощечка, ніж... І ніколи не намагайся робити щось тільки тому, що це роблять інші. Своє шукай, — сказав тато.

Своє знайти нелегко. Як відчути його серед безлічі речей і справ, які захоплюють, поривають, а потім раптом перестають подобатися? Хлопчаки хапаються за все цікаве й не відчувають, як минає час, — вони поводяться з ним вільно, як із своєю власністю.

Та Славко одного разу раптом відчув, що час таки тікав.

Хлопець ішов із мамою повз свій дитячий садок і зупинився.

— Дитячого садка вже не буде, — чи то запитав, чи то ствердив. Раніше не міркував над тим, що чогось може вже ніколи не бути.

Про це він думав і згодом, але вже значно чіткіше й свідоміше. Вони були всім класом у природничому музеї, Славко побачив мамонта. У дерев'яній клітці стояв скелет, прикритий темно-сірою, мовби просмоленою шкірою, однак уявився справжній мамонт, сумний і замислений, він хитав хоботом... Поклав портфель на східці, сів поруч і довго дивився на те, що зосталося від величезної могутньої тварини, і бачив щось прадавнє, незрозуміле, що колись виглядало тривким, дужим — і минуло, щезло. (...)

Мамонт забувся, коли почалося фехтування. Потрапивши вперше на змагання шпажистів, Славко раптом подумав, що бачить справжнісіньких марсі-

[1] *Ясене́ць* — перший тоненький льодок на річці, ставку тощо.

ан, — такими дивними здалися йому спортсмени в білих костюмах і масках. А потім прийшло захоплення, усе приковувало увагу: уже закінчилося змагання, розходилися спортсмени, а Славко стояв, переживаючи побачене. Знав із першого ж вечора: фехтування — це те, без чого тепер не обійдеться. І як тоді, коли відважився на хворі ноги натягти важкі черевики з ковзанами, розумів, що мусить домогтися свого.

• *Завдання основного рівня*

1. Доведіть, що Славко — борець, готовий долати життєві труднощі, розвиватися й рухатися далі.
2. Як усвідомив хлопець плинність часу? Чому, на вашу думку, його вразив саме мамонт?
3. Життя кого з героїв можна назвати найважчим? Обґрунтуйте, використовуючи текст. Об'єднайтеся з однокласниками в групу й зробіть спільний висновок.

ДВОЄ ДІТЕЙ І МІСТО

Юлько й Лілі гуляють містом, він розповідає їй про історію Львова.

Юлькові приємно: він говорив про речі, яких Лілі навіть не знала, і почувався першовідкривачем, учителем. Знишка позирав на дівчинку, аби вловити її погляд і знати, чи уважно вона його слухає, однак бачив тільки біле пасмо волосся над тонкою бровою, зав'язану довкола шиї зелену хустину та жовтий листок, який Лілі тримала в губах.

— Слухай, — сказав Юлько. — Слухай, Лілі, я прочитаю тобі вірші... Хочеш?

— Хм...

— Я їх ще нікому... Це мої вірші, я тобі першій...

— Хм.

Юлько ковтнув слину, відкашлявся, бо раптом пересохло в горлі:

Очима таємничими, як підземні озера,
Ти мене вабиш кудись і кличеш.
Я хочу розгадати символ твого обличчя,
Я хочу знати, куди мене кличеш...

— Хм... Це ти про кого?

— Так. Ні про кого.

— А ти бачив підземні озера? Ні? Це тобі Беркута розповідав, що вони — таємничі?

Жовтий кленовий листок здригався на губах, коли дівчинка говорила.

— Чому Беркута? Ніхто мені нічого не казав.

— Бо він, мабуть, бачив ті озера. Він же спелеологією цікавиться.

— Знаю, — сказав Юлько. — Це я йому ідею підкинув. (...)

• *Завдання основного рівня*

1. Чому Юлькові речення неповні? Про що це свідчить?
2. Про кого, на ваш погляд, ідеться в Юльковому вірші?

БЛАКИТНІ ПЕЧЕРИ

(З точки зору Славка Беркути)

(...) Антон Дмитрович завжди починає уроки якось несподівано. Візьме й запитає, наприклад:

— Вам відомо, що ріка Конго двічі перетинає екватор? Вона протікає на території...

Я знав: надовго запам'ятається те, що ріка Конго двічі перетинає екватор, і те, які народи живуть на берегах величезної ріки. І хто перший досліджував Африканський континент, і хто писав книжки про Африку. Я запам'ятовую все, що говорить на уроках учитель географії, й аж ніби всередині щемить від того, що не може людина за своє життя обійти цілий світ. (...)

Антон Дмитрович викликав до карти Ващука. Юлько не затинається зовсім, коли відповідає урок, мовби йому це завиграшки. Говорити він уміє гарно, це правда, та й узагалі немає нічого такого, що Юлько робить погано. Хіба що просто знає, чого не втне, — і не береться за те. Знову я про Юлька так думаю, що він сказав би: «Чого чіпляєшся до мене, Беркута?» А я не чіпляюся, я сам не знаю, у чому справа.

Коли він на мене часом поглядає, ніби запитує: «Ну що ти вмієш?» — то я аж починаю знічуватись або сперечатися, хоча й потреби не було. А часом, коли справді треба сперечатись і навіть щось різке йому сказати, то я мовчу, мовби нічого не трапилося.

Саме так було, коли ми надумали йти до Блакитних печер. (...)

Про Блакитні печери я почув від одного восьмикласника, який вибирався туди зі своїми приятелями, і попросився й собі з ними. (...)

Варто було послухати, як Юлько захотів у той похід:

— Наука про печери! Спелеологія! Це найцікавіша у світі справа. Немає нічого привабливішого! Раптом візьмеш і відкриєш на стіні малюнки первісних людей. А підземні озера! А сталактити! А несподівані повороти й западини!

Дуже хотілося запитати — чи він бачив ті печери колись? Однак я не зробив цього, бо ще знову скаже: «Чого ти завжди до мене чіпляєшся, Беркута?» А мені зовсім не хотілось ані чіплятися, ані сваритися з Юльком.

Одним словом, було вирішено: ідемо до Блакитних печер. Юлько обіцяв навіть принести фотоапарат із бліцом[1] і два ліхтарики — один для Лілі, інший для себе... (...)

Хлопці й Лілі чекали Юлька на зупинці, але він не прийшов.
Славко зателефонував і дізнався, що той ще спить.

Наступного дня Юлько навіть словом не заїкнувся про печери. Може, чекав, що я запитаю, чому він не прийшов? Але я не запитав.

Я думав: «Хто з нас змінився? Чи то я раніше не помічав, який Юлько, чи то він був інший? А може, я справді чіпляюся до нього не знати чого?» (...)

[1] *Бліц* — фотоспалах.

• *Завдання основного рівня*

1. Чому дружба хлопців руйнується?
2. Чому Славко так болісно переживає цю проблему?

МАКСИМАЛЬНЕ НАВАНТАЖЕННЯ

Літак, випробуванням якого займався тато Славка, зник. Славко й мама дуже тривожилися. Потім з'ясувалося, що літак здійснив вимушену посадку, а зв'язку не було через пошкодження рації. З татом усе гаразд, а другий пілот загинув.
Увечері Славко чекав на мамине повернення з чергування в друкарні. Прийшов механік з аеропорту Комарин. Він був п'яний, дуже переживав через катастрофу.

Але тут знову подзвонили. Славко кинувся до дверей і ледве встиг відхилити їх, а вже міцні татові руки підняли його вгору, як у дитинстві. Йому тоді здавалося, що він летить аж під хмари, і дух захоплювало, і всередині аж лоскотно стало. А від тата знову пахло хмарами, небом і трохи втомою.

Вони стояли один перед одним — і батько, мабуть, відчув, що синові зараз хочеться бути знову малим, і забути про пережите, і не думати про другого пілота.

— Ну от, — сказав тато, — от я і вдома.

І коли він помітив сльози на синових очах, то відвернувся, ніби йому обов'язково треба було відвертатися, скидаючи плащ, і син зрозумів, що батько ставиться до нього, як до дорослого, не хоче бачити його слабкості.

— А-а-а! — сказав Комарин і рушив до батька. — А я прийшов до тебе.

— Бачу, — сказав тато й посторонився від Комарина.

— Ти чого? Чого ти? Я от йому вже казав, я малому казав, нехай підтвердить: я тут ні при чому, чуєш?

— Мало казати. Мало казати, Комарин. Треба самому вірити в те, що говориш. А ти віриш?.. Ішов би ти додому, га, Комарин? Нічого тобі тут робити! П'яний ти, гидкий і п'яний!

— Я ж усе: від автопілота до...

— Усе, кажеш? Усе перевірив? А ти пригадай, ти пригадай, Комарин, чи не був ти трохи, розумієш, зовсім трохи, неуважний?

— Брешете! — раптом закричав Комарин. — Вам так простіше — на механіка все, вам так простіше!

Диким здавалося, що великий кремезний чоловік може кричати тонким, пронизливо-безсилим голосом. (...)

Комарин затулив обличчя шапкою і, п'яно стогнучи, вийшов із кімнати. (...)

Голос у тата був спокійний, і тільки набухла жилка на скроні тремтіла й билася під шкірою.

— Ну, розповідай, — сказав тато. — Як ви тут? Чи все гаразд, голубе?

Славко зрозумів: розмови про аварію не буде. Звичайно, розмови про аварію не буде. Не про все, мабуть, можна говорити із сином, навіть якщо він став дорослим. І все-таки наважився запитати:

— Це через... Комарина?

Запаливши сигарету, батько якусь мить думав, що сказати.

— Бачиш, сину... ти чув про максимальне навантаження? У цього, — тато кивнув на стілець, де сидів перед тим Комарин, — у цього максимум дуже незначний. Максимальне навантаження — справа важлива. Це вимір характеру й людських сил... Пхинькає він, як немовля, ходить п'яний і всіх запевняє — не винен. Боїться, слимак поганий! Відповідальності боїться, а не того, що людина... Так, синку, максимальне навантаження — така річ... (...)

Розмовляючи з Комариним, тато не попросив Славка вийти. Раніше такого не траплялося. Славко не бував присутній при розмовах старших, коли ті розмови не стосувалися його. Так повелося ще з раннього дитинства. А тепер хлопець став свідком важкої, серйозної розмови дорослих людей і почувався належним до світу, де ніхто не має права легковажно, безвідповідально й нерозсудливо ставитися до життя. Міркував над отим максимальним навантаженням, про яке говорив тато після відвідин Комарина, по-іншому оцінював, зіставляв і зважував слова та вчинки. Несподівано дрібниця могла набрати значного змісту, а те, що досі здавалося важливим, ставало тільки додатком до чогось найголовнішого, чого Славко, може, досі ще й не осягнув. (...)

• *Завдання основного рівня*

1. Як ви зрозуміли розповідь батька Славка про максимальне навантаження? Чому в різних людей воно різне?
2. Які риси характеру виховує батько в Славка?

СОРОКА З ПЕРЕБИТИМ КРИЛОМ

Антон Дмитрович повів школярів на прогулянку до парку.

Славко залюбки ступав м'якими, вогкими стежками; ішов собі так, без мети, нічого не шукаючи й усе примічаючи, — від густого, мов перестиглого, запаху повітря й землі до зламаних галузок червоно-жовтих кетягів горобини. Ліворуч, на повороті стежки, побачив Юлька й ще якогось незнайомого високого хлопчака в обтріпаному пальті — навіть зоддалік він виглядав нечесаним і занедбаним. На тлі цього нечупари різко вирізнялася Юлькова модна куртка й начищені до блиску черевики.

— О, Беркута! — озирнувся Юлько. — Ти глянь, яке опудало ми тут знайшли.

Славко підійшов — на побурілому листі, аж сама ніби побуріло-брудна, сиділа сорока. Скоса, мовби чекаючи, що вчинять із нею ці незрозумілі двоногі істоти, блимала голубуватим оком.

— Крило в неї, мабуть, перебите, — сказав нечупара та пхинькнув широким ротом. — Я йому кажу — нехай до себе візьме, поки крило загоїться, я сам узяв би... та... хтозна, чи мій татуньо не здумає її на суп обскубти. — Хлопець засміявся зі свого жарту, аж по ясна показуючи великі білі зуби. Однак сміявся тільки його широкий, з припухлими губами рот, а в погляді синіх очей мовби аж колючки ховалися.

— Ви що, знайомі? — здивувався Славко, добре знаючи Юлькову вибагливість у виборі знайомих.

— В одному домі живемо, — трохи неохоче пояснив Юлько. — Можу відрекомендувати: це Стефко Вус, соловей-розбійник із нашого двору. Стою та й дивуюся: чогось такий добрий став, у дворі хлопчаків мало не ломакою б'є, а тут над сорокою розчулюється! Метаморфоза.

— Ти б менше патякав, балакайло мудрий, — буркнув Стефко. Колючки в погляді стали ще гострішими. — Бери сороку, у вас удома місця досить.

— Авжеж, тільки сороки мені й бракувало! — з огидою скривився Юлько й тицьнув птаху черевиком. Вона відстрибнула вбік.

— Слухай, Ващук, ти що? Май трохи розуму!

— О, — протяг Юлько, стріпуючи рукав, мовби Славкові пальці могли залишити там слід, — а ти не тільки спортсмен, спелеолог і таке інше, ти ще й друг живої природи?

Та Славко вже не слухав, схилившись над птахом, узяв його до рук.

Славко й Стефко відносять сороку до вчительки Надії Григорівни, яка завжди готова допомогти.

• *Завдання основного рівня*

1. Зверніть увагу на портрет Стефка в цьому розділі. Назвіть портретні деталі. Як вони характеризують хлопця?
2. Якими постають персонажі в історії із сорокою?

ЮЛЬКО ВДОМА

(...) Коротенькі розділи в підручниках були зрозумілі, задачі розв'язувалися легко, з домашніми вправами значно менше клопоту, аніж з тими кольорами, що їх бачив заплющеними очима. Або з тими розмовами, що їх починає Беркута, з тими його причіпками. Чого хоче від нього Славко Беркута? Колись готовий був за Юлька у вогонь й у воду скочити, тепер не бажає цього робити; не треба, не велика біда, але навіщо чіплятися? Юлько знову заплющив очі й став придивлятися до кольорів у густо-коричневій сліпій темряві.

Узимку вони якось грали в сніжки, до пізнього вечора мокли в липкому снігу, і десь там зосталася Юлькова шапка — чи то збили суперники, чи то сам загубив, уже й гра скінчилася, а Юлько зі Славком шукали шапку, і врешті Славко віддав йому свою.

— Ти бери, бери, тобі кажуть! Я ніколи не простуджуюся, сам знаєш.

І пішов Юлько додому в Славковій шапці, вона була геть мокра, одне вухо майже обірвалося, однак рятувала від вітру й морозу. Одним словом, шапка...

А одного разу, — Юлько напевно знав, що так воно й було, — Беркута під час турніру програв йому партію в шахи, навмисне програв, аби Юлько став чемпіоном серед п'ятикласників.

Тепер спробуй запитати: «Чого ти чіпляєшся, Беркута?» — обов'язково почуєш: «Не чіпляюся, а маю рацію...» і нехай, Юлько все одно тієї рації не визнає. Яка там рація? І в чому?

СТЕФКО ВДОМА

— Прийшов, заволоко? Де тинявся?

— Де хотів, — буркнув Стефко, шпурнувши в куток шапку. — А що, татуньо скучили за мною?

Старий Вус засміявся, мовби почув приємний жарт.

— Авжеж, скучив! По цигарки нікому піти. Твоя сестричка встромила носа в книжку й не хоче з місця зрушити, хоч ти їй що!

— Я уроки роблю, — тоненьким світлим голоском пояснила Настка. — Та мені й не дадуть тих цигарок, я ж казала, тату, дітям не продають.

Стефко подивився на дівчинку, вона приставила до підвіконня стілець, умостилася на ньому колінами. Писати на високому підвіконні було страшенно незручно, але на столі — ще гірше. Стіл гойдався й ледве стояв у кутку: тато Вус ніяк не міг зібратися приладнати до столу четверту ногу.

— Нехай учиться, — сказав Стефко. — Ідіть самі по цигарки, я не піду, бо змерз і їсти хочеться. (...)

Стефко взяв склянку молока й украяв байду[1] хліба: тим досита не наїсися; однак хлопець охоче жував свіжий хліб, запиваючи його молоком. Дивився на сестру — і дівчина повернула, урешті, до брата вузеньке личко з яскравими цяточками веснянок біля носа (мов їй хто бризнув на обличчя фарбою).

— Знову десь ходив, Стефку, книжки до рук не брав, учителька приходила, питала, де ти. Доки так буде, Стефку? Прошу тебе, прошу, а ти все по-старому... Учора з третьої квартири казали, що ти в них під дверима палив щось.

Хлопець мовчав. Допікає Настка, мов жигавка[2], якби не Настка отак говорила, він не стерпів би: нікого не обходить, чи робить він уроки, чи ні, сидить сиднем удома, чи десь ходить. А Настки просто не слухає. Плеще язиком дівчисько — нехай плеще. На те воно й дівчисько, аби язиком плескати.

— Стефку, — вела своє Настка, — я піду в школу-інтернат. Не можу я тут більше.

Настка, видно, готова була розплакатися, але тільки кліпала очима; і раптом згадалася Стефкові ота птаха на мокрому листі — аж самому щось підступило до горла, і він закашлявся, мовби захлинувшись молоком.

— Я думаю, тобі також треба до інтернату. Марія Петрівна казала, що поговорить із тобою. Ходімо разом, Стефку, буде так гарно!

Перестав жувати хліб, обмірковуючи Настині слова. Не про те думав, що справді було б добре до інтернату, ні, уявив раптом цю кімнату без Настки, без її тоненького голосу («Знову десь ходив, Стефцю»), подумав, що ніхто йому не поставить молока та хліба на стіл, і зробиться ще тісніше в цій кімнаті, не буде загідника[3] в їхніх сварках із батьком, бо Настка завжди намагалася їх мирити... Не мав Стефко до батька доброго серця, бо й від батька ніколи не було ані ласки, ані якої лакоминки[4], ані поради. (...)

• *Завдання основного рівня.* Чому Настка нагадала Стефкові поранену сороку?

[1] *Ба́йда* — шматок.

[2] *Жи́гавка* — кропива.

[3] *За́гідник* — той, хто примиряє.

[4] *Лакоми́нка* — ласощі.

ТЕАТРАЛЬНА ВИСТАВА

Лілі запросила клас на прем'єру «Лускунчика», де вона грає роль маленької Маші. В антракті однокласники вітали її. У Юльковій кишені лежала бурштинова балерина, яку він хотів подарувати Лілі після вистави. Не було тільки Славка, бо він готувався до змагань і мав прибігти аж наприкінці вистави.

СКАЖИ, ХТО ТВІЙ УЧЕНЬ...

Коли Славко вперше побачив шпажистів, його захопив один із спортсменів, який згодився взяти його у свою групу.

Якось чув, що тренер говорив одному зі старших спортсменів:

— Покажи мені своїх учнів — і я скажу тобі, хто ти.

За якихось півроку тренувань про Беркуту говорили, що він найздібніший учень Андрія Степановича...

Похапцем одягав Славко тренувальний костюм. Мабуть, уперше за весь час він хотів, щоб тренування закінчилося скоріше. Зараз на сцену виходить Лілі, і сьомий «Б» сидить на гальорці, і тільки його, Славка Беркути, немає в залі. Ех, коли б не прикидка перед змаганням, то можна було б попередити Андрія Степановича, не прийти, він би зрозумів, звичайно, але ж сьогодні вирішується питання, хто з львів'ян поїде на юнацькі змагання до Харкова. (...)

ПІСЛЯ ВИСТАВИ

(Очима Славка Беркути)

Добігши після тренування до театру, Славко побачив, як Лілі з батьками й Юльком вийшли з театру.

Може, треба було побігти за ними? Пояснити, чому я не міг прийти на виставу й запитати, як Лілі вдалася роль, і навіть похвалитися, що поїду на змагання до Харкова? Але я не побіг за ними слідом, а стояв і дивився, як вони віддаляються, і раптом відчув, що страшенно втомлений, ще більше, ніж у спортзалі. М'язи не напиналися струнами — було так, ніби я цілісінький день пролежав на сонці; захотілося пити, і я вже не знав, що краще, — виграти бій і поїхати до Харкова чи подивитися, як Лілі Теслюк танцює на великій театральній сцені. (...)

- *Завдання основного рівня.* Як ви вчинили б на місці Славка — пішли на тренування чи в театр?

ПОКИ ЛІТАК ЛЕТИТЬ ДО ХАРКОВА

Славко летить на змагання. А тим часом...

Стефко Вус... сидить удома. Голодний, самотній і сердитий. Настка перейшла-таки в школу-інтернат, хлопцеві сумно, усе байдуже, не хочеться навіть узуватись і йти по хліб. Тато ще вранці кудись подався — та нехай би не повертався, Стефко навіть не жалкуватиме. Лежить Стефко й розмірковує, —

може, покинути все на світі: і халупу, де кожен кут остогид, і школу, і навіть місто — та й податися кудись геть? (...)

Стефко Вус вирішив піти подивитися, чи загоїлося крило в сороки. Він ступав поволі, а тим часом Юлько Ващук устиг купити газету, щоб подивитися, які кінофільми йдуть у місті. Він купив газету, розгорнув її, переглянув заголовки. Раптом спинився, ніби спіткнувся, і сірі рядочки застрибали в нього перед очима, наче їх смикали. Що побачив Юлько в газеті? Чому стрибали в нього перед очима сірі рядочки? Про це Юлько не хотів би казати нікому на цілому світі, якби міг — зібрав би всі газети в місті, щоб ніхто не прочитав того, що він.

Юльків тато написав невеличку книжку про Львів. Юлько читав ту книжку, і пишався нею, і любив її, а в тій книжці — говорилось у газеті — було безліч думок, яких тато не сам дійшов. Скористався чужим, як злодій користується чужим годинником чи чужими грішми, списав думки й факти зі старих журналів, що виходили колись у Львові. А хтось інший упіймав тата на крадіжці й розповів про те цілому місту, цілому світові, перелічив прізвища людей, думками яких скористався тато, і говорив про це холодним, злим тоном.

Нікого не хотів бачити тієї миті Юлько Ващук і боявся, аби хтось його не помітив, аби не кинув зневажливо: «Ага, це він, син того Ващука...» І не хотів Юлько Ващук зватися Юльком Ващуком, і не хотів, аби перед ним громадилося високими сірими стінами те місто, яке він так любив, вулицями якого ходив із батьком. Нічого не хотів Юлько, бо перед ним ніби раптом упало оте погане Кобольдове дзеркало з прочитаної в дитинстві казки — і весь світ виглядав гидким, спотвореним і чужим, і Юлько, не сперечаючись, повірив, що таким він і є. (...)

ЧОМУ ТИ ТАК ЗРОБИВ, ТАТУ?

Завтра всі знатимуть. Завтра всі говоритимуть: «Он Юлько Ващук, це його батько...»

«Не ходи, Юльчику, у двір, не бався з тими хлопчаками, ти інший, сину, вони не з твого кола...»

Юлько бачив себе в колі — мовби відділений від решти, розумніший, кращий, здібний. «Он Юлько Вашук — то його тато!»

Добре б завтра прокинутися раптом кимось іншим — не Юльком Ващуком, ні, ким завгодно, аби не Ващуком. (...)

Був би ти хлопцем, я б знав, тату, що казати, і як розмовляти з тобою. Удавати, ніби нічого не трапилося? Можна й удавати. (...)

«Коли людина не певна, що її праця зостанеться надовго, то чи варто взагалі братися за ту працю?»

«Мовчи, сину, то я сам до себе...»

Ти самого себе ошукав, тату? Сам до себе...

Навіщо ти так зробив, слухай, ти можеш сказати, навіщо ти так зробив?

То твій тато, Юльку, та признайся, то ж твій тато!

Неправда. Дурниці. Хіба ви не бачите — я не маю часу розмовляти з вами. Дайте мені спокій, я ж вас просив уже, здається. Якщо мій тато користується

чужими думками, то запитайте в нього, навіщо він так робить, а я не маю найменшого стосунку до всієї цієї історії.

Яке мені діло до цього? Ну й що з того, що я Ващук? Що з того, скажіть, будь ласка?

А вдома? Як удома? Мама:

— Трапилося щось, синку? Якась прикрість, Юльчику?

— Ні, мамцю, нічого. (Ніби ти, мамо, не знаєш сама, що трапилося!) (...)

Зрештою, може, це й не так важко: удавати. Усі троє удаватимуть.

Усі троє удаватимуть (ніби нічого не трапилося).

Чому ж ти так зробив, тату? Ти тоді не думав, що я існую на світі?

«Мовчи, сину, то я сам до себе...»

• *Завдання основного рівня*

1. Коли вперше виник прихований конфлікт між Юльком і батьком? Що стало його причиною? Який батьків учинок розчарує сина?
2. Чому в цій ситуації Юлько переживає насамперед про себе та свій авторитет?

БИТИСЯ З БЕЗЗБРОЙНИМ

(Розповідає Славко Беркута)

Славко на змаганнях завоював тільки четверте місце, хоч усі очікували на його перемогу. Хлопець сам собі поклявся через рік увійти до республіканської збірної, а також вирішив ще зайнятися легкою атлетикою, щоб збільшити навантаження.

Юлько й Лілі прийшли до нього на тренування.

Я повернувся на доріжку. І раптом відчув, що страшенно хвилююся. Костюм наче став тісний і заважав рухатися. Уперше подумав, чи гарно виглядаю? Чи не здається дикою та смішною фігура людини в такому незвичному одязі? (...)

Коли бій закінчили, я підійшов до них знову. Маску вже не скидав — лоб мокрий, не хотілося, аби Юлько бачив, як я втомився.

— Лілі мене сюди привела, — сказав Юлько, ніби вгадав мої думки. — Не лихопомна, забула, що ти не прийшов на прем'єру.

Добре, що на мені зараз маска. За маскою нічого не видно.

— Я не міг. У мене прикидка була перед змаганням.

— А я думав, що спортсмени не ходять до театру.

Я, мов дурник, повторював:

— Слово честі, не міг, це було дуже відповідальне змагання. І тоді якраз вирішували, хто має їхати.

— Міг би й не їхати, — сказав Юлько, — усе одно кубка не привіз.

— Не твоя турбота, — відрізав я. — Привіз чи не привіз — тобі хіба не все одно!

— Не треба, хлопчики, — попросила Лілі, вона поглядала якось ніби зляканo. — Юльку, не треба, ми ж прийшли подивитися.

Якби хтось здогадався мене покликати, усе було б інакше. Нічого, може, не трапилося б. Однак ніхто мене не покликав, тоді я сказав:

— Ну гаразд, треба працювати.

— Працювати? — тепер уже Юлько вчепився за моє слово, як я чіплявся за його. — Ніколи не подумав би, що розмахувати в'язальними спицями зветься роботою!

— Чого ти такий, Юльку? — сказала Лілі.

— Уяви, зветься!

— По-моєму, робота — головою думати, а тут голова ні при чому. Вистачить пари довгих ніг.

— Ти впевнений? Хотів би я побачити, чи вистачить тобі твоїх довгих ніг.

— Спробуймо! Я доведу тобі, що ти даремно пропадаєш тут цілими вечорами. За один вечір я...

— Лови шпагу!

— Хлопці! Ну, що ви, хлопці! Не треба! — просила Лілі.

— Нічого, ти побачиш — я виглядатиму не гірше від нього, — сказав Юлько, скидаючи пальто.

— Бери маску. Дивись, ось випад. Стань так! Далі, далі, ногу, ліву по...

— Навіщо мені твої пояснення? Я не раз чув і бачив, як тебе тут учили. Досить і того.

Юлько витягнув уперед руку зі шпагою. Хлопці поскидали маски, з'юрмилися навколо нас. Вони сміялися, жартували, давали Юлькові поради, ніхто нічого ще не розумів. А Юлько справді досить швидко затямив перші рухи й зробив непоганий випад, я навіть здивувався.

— Бачиш! — засміявся він. — Бачиш, треба просто мати удачу, тоді все в руки саме йде. (...)

Дуже легко було загнати Юлька в кут. Я наступав і наступав, а він відходив далі. Він, мабуть, не розумів, що я спочатку тільки бавився, а тепер справді бився, зі зла бився. Мені хотілося, щоб він не сміявся, не похвалявся, не говорив, ніби все йде в руки саме, без жодних зусиль. Я не думав тоді, не розмірковував, що битися з Юльком — просто нечесно, усе одно, що з беззбройним, він же ніколи шпаги не тримав досі, я мусив йому довести, що сильніший за нього й маю в чомусь рацію, а в чому, тоді ще не міг би пояснити. Ударив щосили своєю шпагою об Юлькову. Мій клинок не витримав удару, розламався навпіл, я не встиг нічого зробити, — мабуть, так шофер не встигає часом загальмувати, — і мій поламаний клинок наштовхнувся на Юлькове незахищене стегно. Скрикнувши, Юлько випустив із рук зброю й ухопився за ногу. Усе, що відбувалося далі, я пригадую мов крізь сон. Пляма крові на Юлькових штанах. Лікар, мовчанка хлопців, злякане обличчя Лілі. (...)

Я тоді кинувся геть із залу, утиснувся в куток біля одежних шаф, щоб нічого не бачити й не чути. У коридор вийшов Андрій Степанович. Запалив цигарку, покрутив у пальцях почорнілого сірника.

— Ви... Ви мене тепер відрахуєте?

— Це ти! — Андрій Степанович дивився на мене так, немов я, Славко Беркута, ніколи не був його найкращим учнем. — Навіщо ти вчинив це побоїще? Та ще й заховався після всього. Чого завгодно міг я сподіватися, але щоб Славко Беркута заховався? (...)

Легко говорити про максимальне навантаження, коли все добре. Коли нікому нічого не завинив — тоді, звичайно, можна дивитися кожному просто в очі. А тут — ледве трапилося таке, за що треба відповідати, — я заховався. Як Комарин?

• *Завдання основного рівня*

1. Чому Славко так розхвилювався, коли до нього на тренування прийшли друзі?
2. Чому Юлько так уїдливо говорить із другом?
3. Що цим боєм хоче довести кожен із хлопців?
4. Про що свідчить Славкова втеча після поєдинку?

ЛІЛІ НЕ ХОЧЕ ВДАВАТИ

У Юлька була тільки глибока подряпина.
Його батько збирається йти в школу й добиватися виключення Славка.

Можна й далі вдавати: приємно, коли тебе жаліють; він, Юлько, скривджений; його жаліють. Славко Беркута — хуліган і повинен відповісти за свій учинок. Біль у стегні? О, страшенно болить стегно, неймовірно болить. (...)

Наступного дня після уроків прийшли дівчата й хлопці з 7 «Б». І Лілі. (...)

— Болить? — запитала Лілі, і Юлькові раптом захотілося стати щонайменше героєм, пораненим у важкій кровопролитній битві.

— Не має значення, — мовив Юлько.

— Бачиш, Юльку, от... Я так думаю... Ти сам винен. Ти перший почав. Якби не почав, усього цього не трапилося б...

— Он як! — мовив Юлько й силувано посміхнувся. — Ти справді так думаєш?

— Справді.

Ага, то ти не хочеш удавати, Лілі? Юлько Ващук — скривджений, Славко Беркута — хуліган. Ти не хочеш удавати, Лілі?

ДВА ПО ДВА — ЧОТИРИ

(З точки зору Славка Беркути)

Славко вирішив провідати Юлька.

— Беркута, навіщо прийшов? — запитав Юлько. — Жаліти мене прийшов? Мені цього не треба. Чи каятися прийшов? Не сміши мене, Беркута. Слухай, я тобі зараз щось скажу. Я знаю, чого ти до мене чіпляєшся. Ти ж мені просто заздриш, Беркута. Розумієш, ти мені заздриш — от і вся заковика...

— Не вигадуй, Юльку, чого я мав би заздрити?

— Я не вигадую, це правда. Ти тому й за спелеологію взявся, що заздриш. І фехтуванням тому займаєшся. Ти нічого не розумієш, Беркута... У тебе все добре, усе просто, ти думаєш — два по два — чотири, і ніяких сумнівів, хіба ж неправду я кажу? Добре тобі, у тебе все гаразд...

Багато що говорив Юлько. Про те, що всі довкола — звичайні, а йому, Юлькові, хочеться тільки незвичайного, бо він і є якраз та людина, якій доступне все складне. Бо ми всі думаємо однаково, а він про кожну річ на світі має свою думку. Свою власну думку. (...)

— Неправда, Юльку, неправда, я не знаю, що робити і як чинити. От замість того, щоб спробувати зрозуміти — і тебе, і себе — шпагою орудував, нічого в мене простого не буває; ні в кого просто не буває.

ТОДІ БУЛА П'ЯТНИЦЯ

Школа гула, перешіптувалася, розкривала широко очі.

Суд? Будуть судити Славка Беркуту? Хто буде судити? Десятикласники? І двоє з восьмого? А сьомий «Б» відмовився? Їм тепер знизять оцінки за поведінку, бо вони збунтувались і всім класом пішли з виховної години. Оце-то так!

Ставилися до події по-різному. Одні з посиленим інтересом: аякже, страшенно цікаво — суд! Інші дивувалися: «Беркута — хороший хлопець, що він міг зробити? За що його судитимуть?» Ще інші випитували: «А хто такий Славко Беркута?» (...)

У школі отримали листа:

«Учень вашої школи Ярослав Беркута був затриманий членом народної дружини о 21 годині 23 листопада цього року. Він пиячив у під'їзді з кількома іншими підлітками...»

Славко згадує, що начебто саме тієї п'ятниці зустрів тренера Андрія Степановича. Хлопець не ходив на тренування після випадку з Юльком, але, поговоривши з тренером, вирішив повернутися. Тепер Славко думає, чи не варто попросити тренера розповісти, що він був із ним.

Невже всі справді вірять, що він, Славко Беркута, дрібненький хуліган? Невже вони думають, що він отак знікчемнів? Та ні, не може цього бути — вони ж підходили до нього, говорили, розпитували, але всі просили: «Скажи, Беркута, що це неправда». А йому хотілося, аби сьомий «Б» ствердив: «Ми знаємо, що це неправда, ми тобі віримо». Хотів, аби вони так сказали, а не питали, не вимагали підтвердження. (...)

- *Завдання основного рівня.* Як ви оцінюєте позицію Славкових однокласників та інших школярів?

ТАКОЖ О ДРУГІЙ ГОДИНІ ДНЯ

Антон Дмитрович не вірить у Славкову провину й виступає категорично проти суду, але вчителі й директор його не слухають. Лілі приходить у відділок міліції, захищає Славка й розповідає слідчій про шкільний суд. Та обіцяє прийти.
Школярка принесла Славковим батькам повістку на шкільний суд.

Тато взяв сина за підборіддя, підвів його голову:

— Сину, то що ж це? Як ти мені все поясниш, мій хлопчику?

І від лагідного батькового руху, від ласкавого «мій хлопчику» Славко раптом відчув себе сильним і здатним довести власну правоту. Бо ж могло

бути інакше. Бо ж тато міг також сказати: «Один раз повірили — досить. Досить».

— Я не пив. Я не був там, тату, я нічого такого не робив, я не знаю, що це все означає!

Тато вірив. Навіть не запитав, де Славко був того вечора, йому не треба було встановлення алібі, тато сказав:

— Нікуди ви не підете! Ні ти, ні мама! Я сам піду! (...)

Але син не погодився. Він навіть усміхнувся:

— Ні, я не хочу ховатися. Я не винен — навіщо мені ховатися? Пам'ятаєш, ти... тоді... тоді ти казав про максимальне навантаження? Ну от, не треба замість мене йти завтра в школу, тату!

• *Завдання основного рівня.* Чому батько так твердо вірить Славкові? А ви довіряєте йому?

СУД

(...) За столом, усвідомлюючи вагомість своєї місії, сиділи юні судді. Мабуть, їм хотілося виглядати старшими, серйозними й навіть грізними. Вони супили брови. Стискали вуста. Їм було доручено вершити, вирішувати й судити. Вони пройнялися повагою до себе й деякою зневагою до решти світу, якій не було надано права вирішувати чиюсь долю.

Класний керівник сьомого «Б» прочитала листа ще раз. Варвара Трохимівна сказала, що в їхній школі це випадок безпрецедентний, тобто такий, подібного якому ще ніколи не було, і тому вирішено саме так, усім разом обміркувати, якої кари заслуговує Ярослав Беркута.

А потім викликали Славка Беркуту.

Може бути, він не витримав би первового напруження, зірвався б і крикнув щось, але в залі сиділа мама. Здалеку вона була дуже схожа на школярку, і Славко боявся чомусь за неї.

А сьомий «Б»? Сьомий «Б» сидів у залі, як одна людина.

— Не здавайся, Беркута! Скажи, що ти не винен! — порадив хтось із сьомого «Б». (...)

— Нема мені що багато говорити — я не був у кімнаті міліції, я не бачив ніколи людини, яка писала цього листа, я не робив нічого з того, що там написано. Я даю вам слово честі. А коли мені не вірите, то... то...

Безліч разів повторював ці слова подумки й був певен, що повинен переконати всіх, не можуть вони не повірити — він каже правду, абсолютну правду, але раптом побачив, що всі його слова немовби відскакують від слуху суддів, як тенісні м'ячики від ракеток. Судді вимагали фактів. (...)

Схиливши голову, Славко вперто не відповідав на запитання. Що ж, коли йому не повірили, він нічого не говоритиме, йому нічого більше казати, нехай роблять що хочуть. (...)

Судді збиралися викликати Славкову матір, але Антон Дмитрович виступив на захист хлопця.

Він підійшов до «підсудного» й поклав руку йому на плече.

— Діти, — сказав Антон Дмитрович, — ви знаєте Славка Беркуту?

Ніби розбуджений від злого сну звичними буденними словами, зал озвався сотнею голосів:

— Знаємо!

— Який він?

— Хороший! — ствердив сьомий «Б».

— Можна йому вірити?

— Можна!

Директор щось говорив Варварі Трохимівні, Варвара Трохимівна намагалася спинити Антона Дмитровича, але дарма: зал шепотів, перемовлявся, перегукувався. А потім біля дверей зчинився ще дужчий гомін, хтось сказав: «Пропустіть, пропустіть!» — і повз ряди школярів пройшла до столу, де сиділи вчителі, немолода втомлена жінка. Вона тихо вибачилася, що запізнилася, їй миттю подали стілець, жінка сіла й поглянула в зал. Потім подивилася на Славка, про щось запитала, їй відповіли. Жінка раптом аж злякалася, відсахнулася й знову щось сказала. Зал мовчки стежив за незрозумілою пантомімою[1].

— Вибачте, — блідим, непевним голосом сказала втомлена жінка. — Я хочу... я змушена перервати. Трапилася велика, страшна прикрість — ви... власне, ми, бо й моя вина є в тому — ми даремно образили цього хлопця, Славка Беркуту. Він справді не був у нас ні того, ні іншого вечора. Ми з ним ніколи не зустрічалися.

Сьомий «Б» ошалів.

Сьомий «Б» кричав, як сто тисяч хлопчаків на стадіоні. І тільки Юлько Ващук не кричав. Юлько Ващук нахилився, щоб зашнурувати черевик.

• *Завдання основного рівня*

1. Про кого насамперед турбується Славко в момент випробування?
2. Поясніть Славкову відмову відповідати на запитання. Як ви думаєте, чи правильно він учинив?

ЯК УСЕ БУЛО НАСПРАВДІ

А тепер ми майже дійшли до того місця, з якого почали розповідь. Пригадуєте? Вечір, лапатий сніг...

Юлько прийшов до Стефка й попросив допомоги: «Треба одному типові вуха нам'яти».

— Бач, який хитрий! Чужими руками жар загрібати! Не на того натрапив. Не буду за тебе нікого бити. Хто ти мені — брат чи сват?

— Стефку, але того типа необхідно побити. Він мене скалічив. І взагалі...

— Ага, то це свята помста? Ну, нехай. Коли сам не можеш за свою кривду відплатити, то йди до Лопуха. Чув про Лопуха? Той кому хоч вуха пообриває. Маєш адресу...

Але довідавшись, що битимуть того хлопця, з яким він познайомився в парку, Стефко пошкодував, що дав адресу.

[1] *Пантоміма* — вистава без слів, у якій зміст розкривається за допомогою міміки, жестів і виразних рухів.

Щодуху біг Стефко до Лопухового дому... Та даремно вже було поспішати. Коли Стефко, задиханий і засніжений, постукав у двері, Лопуха не було вдома.

— Щойно вийшов. Крок у крок перед тобою, — сказала Лопухова мати. — У хаті не втримаєш, на мою голову тая біда... (...)

Троє хлопчаків вийшли з гастроному — їм було дарма, що сніг лапатий і пухнастий. Юлько намагався триматися якнайдалі від Лопуха та його приятеля — хоча вулиця чужа, ніхто не повинен перестріти, але не хотілося йти в одній компанії з Лопухом. (...)

Вони зайшли в браму. Пляшка вина, булка й оселедець — Лопух хотів підкріпитися, перш ніж рушати на ту вулицю, котрою Славко Беркута мав повертатися додому з тренування. Усе було продумано й виглядало дуже просто й легко.

— Як два по два — чотири.

Утомлена жінка запитала в Юлька прізвище. І він раптом, бгаючи спітнілими долонями шапку, назвався Славком Беркутою. А в шкільному залі втомлена жінка сказала Славкові:

— Я думаю, ти зумієш вибачити. Я розумію — таке забути важко, але ти повинен нам вибачити.

Коли вона так сказала й подивилася в зал, Юлько Ващук схилився, щоб зав'язати шнурок. Зав'язував довго й старанно, аж доки не почув, що жінка відсунула стілець і сіла. Тоді лише Юлько випростався, але намагався зробитися маленьким і непомітним, ніби хотів урости в крісло.

КІНЕЦЬ ЩАСЛИВИЙ, НЕМОВ У КАЗЦІ

Був вечір. Синій зимовий вечір. Тіні на снігу — безвітря — як накреслені на ватмані химерні, незрозумілі знаки. Сьомий «Б» іде притихлим гуртом — не дбає про сніг, гарний вечір, вислизгану льодову доріжку на тротуарі. Сьомий «Б» замислений.

Славко Беркута з матір'ю — трохи оддалік. (...)

Закінчилося все ніби гарно й просто. Так несподівано просто й легко все розв'язалося. Прийшла ота жінка, і подивилась, і сказала, що він — це зовсім не він, власне, ні, не так, той інший зовсім не він, не Славко Беркута. Усе ніби так просто, так гарно. Як у казці. Судили — вибачили — помилилися, не гнівайся — завтра задачу скажуть на дошці писати. Задача задачею, а що, коли це хтось із сьомого «Б»? Тільки не із сьомого «Б», бо як же тоді? Як тоді? (...)

— Ні, ви скажіть — ми добре зробили, що пішли до тієї жінки в міліцію! Подумати тільки, якби Антон Дмитрович не підказав, що так треба зробити, — ні, ви тільки подумайте, як би все обернулося, чілдрен! — Лілі розводить долонями в білих рукавичках.

— Якби я знала, хто це зробив, ну як він міг, як у людини язик повернувся — зробити щось паскудне й прикритися чужим іменем? Я б йому... я б йому... я сама не знаю, що я зробила б?

— Що? — питає Юлько й раптом спиняється. — А що ти йому зробила б? — Він стоїть і дивиться на Лілі — смикаються губи й ніяк не вкладаються у звичну зневажливу гримасу.

— Не знаю. Щось таке зробила б, аби він на все життя за падлюку самого себе мав, щоб він сам на себе не міг би ніколи подивитися.

Білі рукавички миготять Юлькові перед очима, одна, дві, десять. Дурниці, звідки десять рукавичок? Завтра та жінка ввійде в клас і вкаже на нього, на Ващука.

— А якби то був я? — ворушить важким, кам'яним язиком у роті Юлько.

— Ні, ви тільки послухайте, послухайте, що він говорить! Чілдрен, він каже...

— Мовчи! — Юлько намагається вхопити білу рукавичку. — Лілі, мовчи! Чуєш?

Нехай завтра, нехай не сьогодні. Ще не сьогодні.

— Юльку, чекай, куди ж ти, Юльку, ну, скажи, що це неправда! — просить Лілі, однак не біжить услід за Юльком, не наздоганяє, стоїть зламана й самотня, білі рукавички на темному тлі зимового пальта. Лілі стоїть, і тінь її на снігу — накреслена химерно картина.

— Славку, Беркута, почекай! — десь там попереду гукає сьомий «Б», відважившись нарешті наздогнати Славка.

Славко спиняється. Озирається. Ще раз, тепер уже сміливіше. Славко Беркута чекає.

— Егей, Лілі, Юльку, а ви чого відстали? — вимахує хтось рукою. Біла рукавичка поволі зводиться вгору для відповіді: наздожену. Ковзнувши по втоптаному сніжку, хтось спіткнувся й мало не впав. Сміється сьомий «Б». Усміхається Славкова мама. Ловить краєчком ока вираз синового обличчя. Славкове обличчя трохи розпогоднюється. Білі рукавички зовсім угамувалися. Не злітають угору до розсміяного рота. Бо не так, як у казці.

Вулиця стелиться білим сувоєм полотна. Холодним і чистим. Будинки обігріті жовтим світлом, вікна — як відхилені дверцята печей. Вулиця дихає, вулиця — розтулена долоня міста, по якій можна прочитати його життя.

• *Завдання основного рівня*

1. Проаналізуйте будову твору. З якою метою в ньому порушується лінійність оповіді? Стисло перекажіть повість, розставивши події в хронологічній послідовності. Який варіант — авторський чи хронологічний — легший для сприймання, а який цікавіший?
2. Який епізод, на ваш погляд, є кульмінаційним — поєдинок чи суд? Чому?
3. Як письменниця використовує прийом зміни ракурсу зображення? Чому деякі розділи написано від імені одного з персонажів?
4. Чому повість має таку назву? Що символізує шпага? Як характеризує цей образ-предмет його власника?
5. У чому, на ваш погляд, причини руйнування дружби Юлька й Славка?
6. Обговоріть взаємини героїв твору з батьками. У кого вони довірливі, а в кого напружені? Чи позначається це на вдачі й поведінці персонажів?
7. Які риси персонажів розкриваються в кульмінаційному епізоді?
8. Що стає максимальним навантаженням для Славка? А для Юлька? Як вони поводяться в складних ситуаціях? Як долають випробування?

9. Намалюйте в зошиті й заповніть таблицю.

Персонаж	Риси характеру
Юлько	
Лілі	
Стефко	
Славко	

10. Поясніть назву останнього розділу — «Кінець щасливий, немов у казці». Слово *щасливий* тут ужито буквально чи іронічно? Обґрунтуйте свою думку.

1. Чи згодні ви з Юльком, що для більшості людей життя є дуже простим, і тільки окремі обдаровані особистості мають про все власну думку? Обґрунтуйте свою відповідь.
2. Опишіть Лілі: якою її бачать однокласники, а якою — учителі. Чи збігаються ці характеристики?
3. Подискутуйте про те, чи відповідальні батьки за вчинки своїх дітей, а діти — за вчинки батьків.
4. Епілог у повісті відсутній. Придумайте його. Як, на ваш погляд, далі складуться стосунки Славка з однокласниками та вчителями? Чи покається за свою підлість Юлько?
5. Чим, на ваш погляд, ця повість може допомогти молодій людині в становленні як особистості?

• *Підсумуйте вивчене*

1. Як у повісті «Шпага Славка Беркути» розкрито проблеми дорослішання людини, стосунків батьків і дітей, справжньої дружби, взаємопідтримки й морального вибору?
2. Охарактеризуйте образи Юлька, Стефка, Лілі й Славка, використовуючи цитати з твору.
3. Укажіть, як утілилися в повісті названі вище ознаки стилю Н. Бічуї?

Прочитайте на дозвіллі

1. *Бічуя Н.* Звичайний шкільний тиждень : повість та оповідання / Н. Бічуя. — К. : Веселка, 1973.
2. *Бічуя Н.* Яблуня і зернятко : повісті та оповідання / Н. Бічуя. — К. : Веселка, 1983.
3. *Бічуя Н.* Великі королівські лови : новели та візії / Н. Бічуя. — Львів : Піраміда, 2011.

ВОЛОДИМИР ДРОЗД

1939–2003

У своїх творах він намагався розгадати таємницю людської душі, яку називав *місцем бою добра і зла, бою вічного, непримиренного, жорстокого й прекрасного.*

Володимир Дрозд разом із Гр. Тютюнником, Вал. Шевчуком, Є. Гуцалом, Ю. Щербаком, В. Захарченком належать до найвизначніших українських прозаїків-шістдесятників.

• *Завдання основного рівня.* Пригадайте недавно вивчене: за яких умов виник рух шістдесятників, які завдання перед собою ставив, хто входив до цього кола?

Володимир Григорович Дрозд народився письменник *25 серпня 1939 р.* в *с. Петрушині* на *Чернігівщині* в селянській сім'ї. Дитинство припало на роки Другої світової війни, тож довелося зазнати багато горя й страждань. Рік сиротою — коли йому виповнилося 8 років, померла мати. Завдяки старшим сестрам хлопець змалку навчився читати. Відчуваючи спрагу до знань, щоденно долав відстань 8 км до сусіднього села, де була школа. І вже тоді мріяв стати письменником. А надихали його поліські ліси й болота, а також багатюща народна словесна творчість, з якою вперше ознайомився не з книжок, а з вуст односельців.

Вищу освіту здобув на факультеті журналістики Київського університету. Працював у редакціях місцевих і загальноукраїнських газет, старшим редактором у видавництві «Радянський письменник», головним редактором журналу «Київ».

Ще будучи студентом, В. Дрозд видає першу прозову збірку *«Люблю сині зорі»*, яка привернула увагу критиків ліризмом, психологічною глибиною характерів, тонким відчуттям природи. Потім одна за одною виходять друком книжки оповідань, повісті й романи. Серед найвідоміших творів автора — *«Маслини»*, *«Ірій»*, *«Земля під копитами»*, *«Спектакль»*, *«Листя землі»* (за цей роман письменник нагороджений Шевченківською премією).

Частина творів митця належить до так званої химерної прози. Розвиваючи цю стильову течію, він спирався і на український фольклор (казки, легенди), і на здобутки попередників (М. Гоголь, Леся Українка).

Теорія літератури

Химерним називається такий художній твір, у якому поєднуються елементи реального і фантастичного, побутового й міфологічного, дійсного й уявного. Зразком химерного письма в малярстві, наприклад, є картини О. Шупляка.

О. Шупляк.
Дві пташки. 2009 р.

• *Завдання основного рівня.* Які ознаки химерного світосприймання ви помітили на картині О. Шупляка «Дві пташки»?

В умовах тоталітарної влади відхід від традиційних соцреалістичних тем і звернення до міфологічних образів, фантазування був одним із способів противитися нав'язуваним ідеологічним догмам, відстояти своє право на вільну творчість.

«Наш з Володею маленький "бунт" був суто літературний (хоч і не тільки, бо доводилось і дискутувати, і обстоювати свою точку зору, і захищати молодих). Не були ми борцями, але були людьми й письменниками. Не бунтувались активно, але писали чесно...» *(І. Жиленко, письменниця).*

Стилю письменника притаманні глибокий психологічний аналіз, зосередженість на моральних аспектах життя. Він переконливо доводить, що навіть

у задушливих умовах хворого, враженого несвободою суспільства людина має вибір. Одні обирають пристосуванство, стають на шлях примітивного споживацтва, компромісу з власною совістю — і втрачають себе справжніх. Інші ж, попри все, протистоять злу, намагаються зберегти людське єство. Така основна проблематика творів митця.

«Володимир Дрозд кожним новим твором, кожним літературним героєм начебто зривав із себе, а водночас — і з усіх нас, його сучасників, маски, боячись, що вони приростуть до обличчя й затулять його, справжнього, істинного. Це своєрідна боротьба із самим собою за себе ж таки й водночас — пересторога іншим, установлення діагнозу хвороби всього суспільства, що морально деградує» *(М. Жулинський, літературознавець)*.

Людина в тоталітарному світі зазвичай роздвоєна: прагне зберегти гідність, бути вільною й водночас має звичку залишатися такою, як усі, підкорятися владі. Ця проблема майстерно розкрита в одному з ранніх оповідань автора ***«Білий кінь Шептало»***.

Це алегоричний твір. Образ білого коня тут — утілення яскравої, творчої особистості, яка намагається вижити й залишитися собою в суспільстві, що складається із сірих посередностей. Кінь Шептало ненавидить своє рабське становище, одноманітну рутинну працю, у якій немає місця творчості. І мріє про долю своїх предків — циркових артистів. Але трагедія Шептала в тому, що він виявляється недостатньо сильним, аби протистояти впливові натовпу, владному контролю над собою. Поступово звикаючи до насильства й несправедливості, білий кінь не в змозі зберегти свою індивідуальність і приймає закони табуна, зливається з юрбою. Покірність, яку сам Шептало вважав удаваною, стає його справжньою невід'ємною рисою. Навіть вирвавшись на волю, психологічно покалічений кінь лише мить здатен насолоджуватися здійсненням мрії. Раптом його лякає невідомість, самостійність. І він знову — добровільно! — повертається в стійло, до владної руки конюха.

Білий кінь Шептало

(Скорочено)

Босий підпасок[1] тягнув через бригадне дворище батіг — зимно блискало дротяне охвістя[2]. Шепталові зсудомило спину: якось повесні він задрімав у приводі[3], підпасок дошкульно хльоснув, дротинки порвали шкіру, ранка, уподобана ґедзями, досі не гоїлася. Хлопчак наблизився до загорожі та хвацько стрельнув батогом, аж луна прокотилась од клуні[4], що на краю села, та сивою гадючкою повисла курява. Коні, гризучи й штовхаючи одне одного, сахнулись од пострілу в куток. Тією живою, наполоханою хвилею Шептала зім'яло, притисло до жердин; гостро тхнуло потом, він гидливо підібрав губи та весь

[1] *Підпáсок* — помічник пастуха.
[2] *Охвістя* — кінці чого-небудь, що нагадують хвіст.
[3] *Прúвід* — пристрій, що надає руху якій-небудь машині, механізму.
[4] *Клýня* — будівля для зберігання снопів, сіна тощо.

зіщулився — змалку ненавидів табун, гурт: і в загорожі, і на пасовиську волів бути сам. Спершу бригадні коні глузували з того, далі звикли й самі почали обходити Шептала. Хлопчик наблизився до конюшні, зазирнув у темну опо-лонку дверей:

— Дядьку Степане! Казав завфермою, щоб ви до привода конячину при-слали. Бо назавтра свиням зе́лені нема.

Шептало нашорошив вуха. Неприємна, знайома млявість — провісниця всіляких прикростей — закрадалася в груди. Сьогодні суботній вечір, ро-боту скінчили раніше, і він насолоджувався спокоєм і тішив себе надією на завтрашній відпочинок. Звісно, якщо вранці не поженуть до міста. Але він сподівається на Степанову добрість. З конюхом у нього особливі стосунки. Інші коні це відчувають, тому й недолюблюють Шептала. Степан ніколи не б'є його, хіба ненароком у гурті зачепить пугою чи про стороннє око стьоб-не. Ніколи не посилає на важку роботу, якщо є кого іншого послати. Бо він, Шептало, кінь особливий, кінь білий, а коли й попав у це бригадне стовпище, то завдяки злому випадку, химерам долі. Справжнє місце йому не тут, хтозна, де він може опинитися завтра. І Степан це розуміє. Степан що: маленький чоловічок, навіть не білий, а якийсь землисто-сірий, з брудними, корявими ручиськами. Але навіть він своїм приземленим розумом тямкує тимчасовість своєї влади над Шепталом.

Коні заспокоїлися, розбрелися по загороді. Шептало знову лишився сам. У дверях з'явився Степан, спинився на порозі, пильно дивився на коней; від того погляду млявість обняла груди й покотилася до колін, що зрадливо за-тремтіли. Шептало вперше пошкодував, що опинився на видноті. Хотілося проштовхатися в середину табуна, загубитися між ребристих кінських тіл. Він удав, що не помічає конюха, схилив голову до прив'ялої трави.

«На мене вкаже, обов'язково на мене», — думав полохливо, про всяк ви-падок, щоб прикрість не була несподіваною, хоч певно знав, що Степан його не потривожить.

— Шептала візьмеш, — сказав конюх хлопчакові. — Тільки зачекай, напою.

Білий кінь підвів голову й жалібно глянув на Степана великими водяни-стими очима. Привабливість теплого надвечір'я мертвіла, опадала, як зжовк-лий лист під буйним поривом осіннього вітру. Думка про роботу забарвлю-вала все в темні, холодні тони. Серед усіх робіт він найбільше недолюблював крутити привід і їздити до міста, хоч інші коні вважали це найлегшим. Цілі-сінький день, до темряви, ходити по колу, топтати власні сліди — у цім було щось принизливе. А ще принизливіше котити заставленого корзинами та бі-донами воза серединою ранкової міської вулиці — колеса торохкотять по бру-ківці, торохкотять бідони, хитаються корзини, кудкудакають кури, ґелґочуть гуси. Навколо ж стільки святково вбраного народу, стільки коней із сусідніх сіл, і всі бачать сором його, білого коня. Коли вже бути відвертим до кінця, то він соромився упряжі, соромився становища робочої худобини, яку вільно запрягати, поганяти, стьобати батогом кожному Степанові... (...)

Шептало старанно, щоб не виказати засмучення Степановим рішенням, жував скошену вранці траву, між якою хоч і попадались його улюблені ко-

нюшинки, але зараз здавалися прісними. «Я на базар завтра не поїду, та й не переробився вдень... Інші, ледь розвидниться, до міста почимчикують, дати перепочинок треба...» — міркував Шептало, і в кінських очах поволі випогоджувалося. Йому кортіло будь-що виправдати Степана, довести, що той не мав кого послати у привід і лише через безвихідь потривожив Шептала. Так було легше — через гірку безнадію перекидався місточок. А може, конюх боїться, що ніхто з коней, окрім нього, не встигне до ночі порізати зелень і свині лишаться завтра голодні? Мабуть, саме так. Вони, люди, знають: на Шептала можна покластися. Такий покірний і роботящий, тільки віжок торкнись, уже чує, уже розуміє, підганяти не доводиться. Він свого досяг, зумів прикинутися; вони повірили — хіба не має пишатися своїм розумом і витримкою? Ще коли його, молодого й гордого, уперше осідлали, ганяли по царині до сьомого поту, хльоскали до кривавих рубців на боках і привели в загін геть вимоченого, знесиленого, інстинкт білого коня підказав йому, що рано чи пізно люди зломлять його. Супроти вітру довго не пробіжиш, і розумніше до часу прикинутися скореним, лишившись у душі вільним, аніж бути скореним насправжки. Перші роки упряжного життя він побоювався, аби люди не розгадали, що він тільки прикидається покірним, і рвав голоблі з останніх сил. До того ж краще тягти, не очікуючи на батіг, ніж ковтати принизливе підстьобування. У тій добровільній напрузі було щось від самостійності, від волі. Але тепер ніхто не сумнівався в його ретельності, і він іноді дозволяв собі стишувати крок, тягтися за червоними китицями конюшини на узбіччі дороги. Помітивши на дорожнім піску нетерпеливу тінь людини, докірливо косив оком, мовляв, ви ж мене знаєте, це я так, піджартовую, і спішно переходив на чвал[1].

- *Завдання основного рівня*

1. Як поводяться коні, коли чують звук батога підпасича? Що ця деталь може сказати про взаємини в табуні?
2. А як почувається в гурті Шептало? Його самотність — вимушена чи свідомо обрана?

Степан вийшов з конюшні, поцьвохкуючи довгим, наче гони спечного дня, батогом, відчинив ворота загорожі. Коні, боязко косячись на батіг, почовгали дворищем до бригадних воріт. Шептало, як завжди, перечекав, коли скінчиться тіснява в проході, і вийшов останній. З усього нинішнього життя чи не найважче гнітила його оця табунна, тричі на день подорож до колодязного корита. Уже багато років, відколи його забрано від матері, ніхто не питав Шептала, хоче він пити чи ні, а тільки відчиняли загорожу, хльоскали батогом і гнали вузенькими провулками, де од густої куряви було так само тісно та задушно, як і од пітних, гарячих кінських боків. З часом спрага почала нагадувати про себе перед загальним водопоєм. Води в кориті часто не вистачало; щоб не цідити крізь зуби іржаву каламуть, Шептало й собі змушений був штовхатись і лізти наперед, у тісняву, ніби звичайний кінь.

Хтось зачепив Шептала копитом — дві молоді кобилки затіяли посеред вулиці, за кілька кроків од Степана, жартівливу бійку. «Мало вас сьогодні

[1] *Чвал* — швидкий біг навскач; галоп.

ганяли, — злісно подумав білий кінь, відходячи вбік. — І як цей Степан терпить? Я навів би порядок. Водопій — то водопій, нічого витанцьовувати, ніби в цирку».

Узагалі, він ніколи не розумів обмеженості деяких коней, котрі прагнуть на кожнім кроці суперечити, огризатися, показувати свій характер. Ніби цим чогось досягнеш, крім батога. Із сумовитою зверхністю спостерігав Шептало, як Степанів батіг розганяв у різні боки молодих кобилок; у цих вороних, сивих, гнідих, перистих так мало розуму, що просто дивуєшся. Особливо коли бачиш усе трохи збоку, як зараз. Скільки потрібно було днів тихої, непомітної боротьби, поки Степан змирився, що Шептало йде на водопій трохи збоку, трохи позаду, ніби він зовсім не бригадний, а сам по собі! Ні, він не бунтував, не ліз під батіг, а тільки відставав щодня на півголови, на півкроку й озирався на конюха, укладаючи в той погляд увесь розум білого коня: мовляв, ти ж знаєш, я не підведу, я інакший, ніж вони, нас з тобою таких тільки двоє... (...)

Він усе забуває, окрім одного: тремтливої ілюзії волі та влади. Попереду клубком куряви котить табун, за табуном — Степан, а за кіньми та Степаном — він, Шептало. І можна досхочу тішитися уявою, що це він, білий кінь, жене до водопою і сірих, і вороних, і гнідих, і перистих. І Степана разом з ними, всесильного, милостивого й злого Степана, а сам ні від кого не залежить і нікому не кориться. (...) Страх провалюється все глибше, виколисана в стійлі довгими ночами ненависть розвіюється, і Шептало поглядає на конюха поблажливо: він не мститиметься Степанові за ті випадкові удари, без цього не можна, без цього ніякого порядку не було б серед коней. Солодке почуття прощення й солідарності з конюхом охоплює Шептала. Він піднімає голову й ласкаво, заклично ірже. Степан озирається і, ніби вперше помітивши Шепталову сваволю, люто блимає з-під рудих брів:

— Ах ти ж, ледаче зілля!

Батіг злітає в червонясте небо, довгий і в'юнкий, тонким дротяним охвістям безжально обвиває Шепталові спину й гостро впивається в тіло. Білий кінь з несподіванки високо підкидає задні ноги, спотикається на рівному місці й, полонений страхом, що виринає з глибини тіла та пирскає холодним потом, забуває всі недавні думки, кидається в гущу, у гарячі кінські тіла — гніді, вороні, перисті. А батіг наздоганяє білу спину, січе, жалить...

Образа була така несподівана, приголомшлива, глибока, що білий кінь не пам'ятав, як проминули довгу вулицю й розсипалися по піщаному косогору, нижче якого стримів колодязний журавель. (...) Шептало ще ніколи не переживав такого — несподівано все стало тим, чим було насправді, без попон, без прикрас, ніби відпанахана зненацька глиба чорнозему. Його повільно засмоктував глибокий, як прірва, відчай.

На косогорі Шептало спинився, підвів голову з тужними очима. Його чутливі ніздрі збрижились, ожили, губи тривожно оголили гостру підкову зубів. Сонце сіло, луки димчасто синіли, а над лісом беззвучно, загрозливо росла кошлата грива невидимого вороного, що застиг перед велетенським стрибком на небо. Пахло травою, квітами, деревами, болотами, дощем, і всі ті запахи зливалися в один знайомий і безконечно далекий запах, що раптом стрепенув

Шептала, підхопив, пружно кинув з косогору. І він побіг, збуджено форкаючи та загрібаючи копитами пісок, схожий на короткогривого стригунця. Матір упрягали в лісникову двоколку[1], а він біг збоку зеленими розорами доріг, зазирав у зелені сутінки хащ, заходив по коліна в жовтогарячі лісові ромашки й, наполоханий птахом, що пурхав з-під копит, мчав лісовою дорогою навздогін ставній білій кобилиці. То було дитинство, і пахло воно молоком і конюшиною. Потім вони до самого вечора паслись удвох на лісових галявинах і просіках, і мати розповідала про гордих білих коней — його дідів і прадідів, що гарцювали на залитім різноколірними вогнями помості, і милуватись їхньою красою щовечора сходилися людські натовпи. Усе життя цирк для нього манливо, запаморочливо пахнув святковістю міських ранкових вулиць. А в цих владних пахощах далечі ховався п'янкий дух забутої волі, що просочився крізь сотні поколінь білих коней і несподівано сколихнув Шептала. Він так і не підійшов до корита, хоч дуже хотів пити, але штовхатися зараз між пітних тіл було понад його силу. Стояв трохи осторонь, спрагло нюхаючи вологий пісок, і прислухався до своїх марень, схожих на полохкі досвітні сни. А в тих народжених запахом снах красиві білі коні бродили у вилягліЙ сріблястими хвилями траві, купали сильні тіла в чистих річках і виходили з води на піщані коси, неначе на залиті вогнями циркові арени. Побіля вільних коней теж жив страх, але ж інший, не Шепталів страх перед Степаном, а будоражливий, живлющий страх, що кликав до відважної боротьби, до змагання.

• *Завдання основного рівня*

1. Чому коня гнітить щоденна подорож до водопою?
2. Як характеризує Шептала його реакція на жартівливу бійку молодих кобилиць?
3. Коли білий кінь відчуває ілюзію волі та влади? Поміркуйте, чи достатньо такої ілюзії для щастя.

— Бач, не п'є бісова худобина, — почувся хриплий Степанів голос, проганяючи видіння.— Надівай недогнуздок[2] та й веди, бо не встигнете. Коли б на дощ не зібралося, диви, яке суне...

Одразу почувся шерхіт босих хлопчачих ніг, чішкі руки пригнули голову білого коня, спритно накинули недогнуздок і владно потягли до себе. Шептало бездумно, із звичною покірністю ступив кілька кроків за босим хлопчаком і раптом з болісною ясністю, як ніколи досі, відчув свою неволю. Перед очима попливла витоптана власними копитами, одноманітна, суха земля, диркотів привід, торохкотіло колесо по бруківці, свистів батіг і вибухав лайкою Степанів голос. Шептало задер голову — ніздрі дражнило гострим запахом волі.

— Но-но! — суворо гукнув хлопчак, пробуючи пужалном[3] коневе стегно. — Не балуй!

І тоді сталося несподіване для хлопчака, для Степана й для самого Шептала. Од того поблажливо-зверхнього дотику його бридливо пересмикнуло та підняло. Білий кінь з нечуваною силою шарпнувся, вирвав кінець повода, дико

[1] *Двоко́лка* — візок на двох колесах.
[2] *Недогну́здок* — вуздечка без вудил (з'єднаних залізних стрижнів).
[3] *Пу́жално* — руків'я батога.

звівся на задні ноги, біснувато стріляючи страшними, кривавими очима. Цієї хвилини він був справжнім білим конем, відважним та одчайдушним, як його далекі предки. Хлопчак відсахнувся, у грізнім подиві занімів Степан, а Шептало легко опустився на передні ноги, збив копитами сипкий пісок, перестрибнув рів і помчав через гусячу царину в лугову синь.

Незабаром форкання коней, Степанова лайка, тягуче рипіння журавля і плескіт води в кориті розтанули, згинули у вечоровій безвісті, ніби їх ніколи й не було. Навколо Шептала росла, ширилась аж до трав'яних, утаємничених обріїв воля; воля пахла живою вільгістю[1], міцним настоєм лугових трав і молодого сіна. Йому ще ніколи в житті не бігалося так легко. (...) Злегка світилися крізь сутінки пригладжені лігвища вітрів, темніли стрілки щавлю, і смачно вабила конюшина. Шептало пірнув у запахи. Мокрі мітлиці лоскотали черево та груди, він нагнув шию, занурив голову в трави, що аж чвиркали під копитами. А темно-зеленим хвилям не було кінця-краю: тугі, кошлаті гриви хлюпали в груди, повивали ноги, хапалися за високо зведені копита й тягли в глибінь. Стомившись од напливу вражень, Шептало спинився, нашорошив вуха й сторожко скосив очі. Він був сам-самісінький на всю луку: мовчала трава, мовчало віддалік громаддя копиць, схожих на вершників, що посунули з піднятими забралами — нерухомими контурами лелек, усе потонуло в безобрійній, німій тиші. Білий кінь задер голову, сп'яніло заіржав, не в силі стримати буйної радості. На іржання білого коня коротким клекотом обізвався лелека — клекіт захлинувся в урочистій задумі, і знову все стихло, здавалося, навіки. Шептало впав на спину, покотився по м'якоті, з насолодою підминаючи траву та сміючись, як уміють сміятися тільки коні — голосисто й заклично. Над ним висіли зігнуті в колінах ноги, а над ногами — половина неба, волохатого, темного, половина густо-синього, з яскравими блискітками зір. Шептало гордовито кресонув копитом зірку й застиг, ніби чекав на іскру. Зненацька по волохатій хмарності цьвохнуло болюче білим, наче із сириці[2], плетеним сяйвом. Шептало майже конвульсійно крутнувся, перевернувсь і різко звівся на ноги. Ще довго не міг отямитися, розгублено принюхуючись до вим'ятої трави, — сьогодні вперше наполохався блискавки. Неприємний спомин засмоктав у грудях: спека, вигоріле небо, шелест соломи по стерні, щем спини, скусаної ґедзями, косарі при обіді. Шептало забродить у овес і відчайно котиться по хрускотливій сухій хвилі, батіг гострий, наче коса, — з чіпкої білої сириці, він біжить по стерні, а батіг жалить, жалить...

[1] *Вільгість* — вогкість.

[2] *Сирíця* — дуже міцна, еластична шкіра.

• *Завдання основного рівня*

1. Що стало приводом, а що — справжньою причиною Шепталової втечі? На вашу думку, це очікуваний його вчинок?
2. З чим асоціюється в Шептала блискавка? Які відчуття вона викликає?

(...) Але з кожним кроком до річки сінний дух відступав перед п'янкою повінню ще денного тепла й тривожної водяної вільгості, од якої глибше дихалось і кортіло бігти, брикатися, іржати. Коли ж берег упав, оголивши бронзову спину нерухомої, сонної води, Шептало не стримавсь і побіг, перечіплюючись об кореневища верболозів, грузнучи в піску та задихаючись од не знаної досі, нестерпної, та все ж солодкої спраги, яку вільно було вгамувати живою, а не іржавою водою. І він рвонув попад берегом, по мілині.

Молотив копитами теплуваті хвилі, бризки смачно лоскотали губи. Шептало шурхнув у глибінь і поплив, оглушений плескотом, пінистим виром, що зчинився навколо нього. Ніби перестиглі яблука, по небу прокотився невидимий гуркіт і впав десь поблизу, за лісом... Це були найкращі хвилини Шепталового життя. Ніколи досі й уже ніколи опісля білий кінь не відчував себе так близько та повно із стихією, течією — од трав'яних хвиль до білих громів у вишині. Вийшов на сизу піщану косу й, струсивши воду, відчув себе таким сильним, що знову заіржав, цього разу грізно та бойовито, перегукуючись з громами. Тепер йому захотілося спокійно напитись, і він пішов по сизій косі до затоки. Пив скупими ковтками, цідячи воду крізь зуби та шкодуючи, що втолив спрагу.

Раптом небо над Шепталом напнулося, наче віжки на косогорі, не втримало, тріснуло навпіл, у тріщину хлюпнуло яскравістю, і Шептало побачив у водянім дзеркалі себе — незвично білого, аж до щему в очах. Здивований, він перечекав, не рухаючись з місця, щоб не скаламутити води, поки небо знову засвітилось, і знову побачив свою чисту, прекрасну білизну́.

Перші краплі крихітними копитцями промерехтіли затокою — починався дощ. Шептало побрів до ліска — гірка правда, несподівано відкрита, засмутила його. Протягом усього життя в конюшні обманював себе: він уже давно не був білим конем. Він був бруднувато-сірим, попелястим і тільки тепер, викупавшись у річці, знову став сліпучо-білим красенем, схожим на древніх предків, що царювали по циркових аренах. Тепер зрозуміло, чому Степан насмілився хльоскати його батогом.

• *Завдання основного рівня.* Який символічний зміст мають образи живої та іржавої води?

Узлісся, наскрізь промите дощем і прочесане вітром, гривасто розгойдувалося, ніби голови коней у степу. У шепелявих заростях було темно, мокро й сиротливо. Білий кінь полохливо сахнувся — сосни глухо гупали об землю молодими шишками. «Степан справді буває дуже злий. Немов щось находить на нього, але з ким цього не трапляється, та ще при такій службі. Скільки нас на одні плечі! А хіба ці гніді, сірі, перисті, вороні, сиві розуміють?» Шепталові раптом закортіло почути Степанів голос, ласкаво ткнутися мордою в

його замахорчені долоні, хай навіть ударить, висварить. Білому коневі бувало завжди по-справжньому гірко, коли його зневажали та били, але незабаром у Шептала прокидалася винувата довірливість до кривдника. Раніше в подібному випадку він дорікав собі за відсутність гордості, але тепер, серед пустинного темного лугу, ця довірливість була бажана й приємна. Вона єднала його із селом, із Степаном, як і недогнуздок, що час від часу потеленькував. Шепталові подумалося, що весь сьогоднішній вечір — і коли біг, вирвавшись із хлопчачих рук, і коли вигулювався серед високих трав і в річці — він відчував владну Степанову руку. Так застоялий жеребець змагається з вітром у прудкім бігу по колу, напнувши довгі віжки, один кінець яких тримають сильні руки. Але ця гірка правда вже не сколихнула Шептала, він тільки прищулив вуха та прискорив біг. Дощ ущух, тільки небо все ще спалахувало холодним білим полум'ям, вихоплюючи з темряви білого коня, що поспішав до села розмоклим путівцем. На вулицях, між тинів, стояли широкі калюжі, і коли знову спалахнула блискавка, Шептало побачив у них своє відображення. Він заклопотано зупинився, думаючи, як то здивується Степан. І коні здивуються, бо ніколи не бачили його такого білого, гарного. Степан уважатиме, що він хоче виділитися, показати норов. А справді, кому й що доведеш? Тільки собі гірше зробиш. Краще вже й надалі прикидатися сіреньким і покірненьким. Сьогоднішнє перешумить. Хай завтра у привід відправить чи до міста, а згодом вони з конюхом порозуміються. Недаремно ж білим коням дано розум. Головне, щоб він, Шептало, знав про свою білизну́, а про чуже око краще лишитися колишнім.

Шептало ступив кілька кроків, гепнувсь у грязюку й покотився по дорожній хлюпавці. Коли звівся на ноги, уже не був білим конем; до ранку земля підсохне, обсиплеться, і він стане таким же сірим, яким був досі. Колишній спокій і розсудливість повернулися до Шептала. Звичайно, бригадний двір замкнено, але перелаз між конюшнею та клунею з одної низької жердини. Двір знайомо пахнув перепрілою травою та вівсянкою. У конюшні не світилося. Степан спав. Коні дрімали в загорожі, під навісом. Біля комор сонно бив у рейку сторож. Шептало обійшов загорожу — ворота щільно причинені й узяті на ошийник. Білий кінь, скільки зміг, просунув голову між двох жердин загорожі та й собі задрімав, стомлений нерозумною блуканиною...

• *Завдання основного рівня*

1. Чи доводилося вам їздити верхи, годувати коня? Які емоції викликало у вас спілкування з цими тваринами? На вашу думку, який спосіб життя для них природний?
2. Яку роботу найдужче не любив Шептало й чому: через її тяжкість чи з іншої причини? Підтвердьте цитатами.
3. Перекажіть епізод, що справив на вас найбільше враження. Як розкривається характер Шептала в цьому уривку?
4. З якої причини Шептало протиставляє себе всьому табунові? У чому він убачає власну відмінність? На ваш погляд, це вагома причина?
5. Яким білий кінь згадує своє дитинство? Чи почувався він тоді щасливим? Чому?
6. Своєму сірому існуванню Шептало протиставляє циркові виступи предків. Чим вони так захоплюють коня?

7. Молодий Шептало вирішив: *«Розумніше до часу прикинутися скореним, лишившись у душі вільним, аніж бути скореним насправжки»*. Наскільки вдало він реалізував цю ідею?
8. Чи однаковим бачиться Шепталові Степанове ставлення до нього й до решти коней? Чи підтверджують це конюхові вчинки?
9. Коли Шептало побачив свій справжній колір? Про що це свідчить? Поясніть символічний зміст білого й сірого кольорів у творі.
10. Як ви оцінюєте міркування Шептала про те, що достатньо йому самому знати про власну білизну, а для решти краще лишитися колишнім? Чи гідна така позиція?
11. Що відбувається, коли мрії Шептала стикаються з реальністю?
12. Під час утечі, валяючись у траві, Шептало *«гордовито кресонув копитом зірку й застиг, ніби чекав на іскру»*. З'ясуйте значення фразеологізму *дістати зірку* й поясніть використання цього образу в оповіданні.
13. Який момент оповідання є кульмінаційним (тобто тим, що зумовить розв'язку) — розкошування Шептала на волі чи його страх перед невідомістю?
14. Чи логічною вам видається розв'язка твору? Які риси вдачі Шептала спонукали його повернутися в конюшню?
15. У літературі романтизму кінь — традиційний символ волелюбності. А чи можна Шептала вважати втіленням прагнення до свободи?
16. Який епізод твору намальований на ілюстрації? Доведіть, використовуючи текст.
17. Які емоції викликав у вас образ Шептала — співчуття, розчарування, захоплення, сум? Як змінювалося ваше ставлення до коня впродовж розгортання подій?
18. Випишіть з оповідання приклади зорових, запахових, слухових і дотикових образів. Яка з частин твору складається майже повністю із таких образів? Чому?
19. Перечитайте епізод купання Шептала під час грози. Які художні засоби роблять його виразним, емоційним, естетично довершеним? Випишіть із цього уривка кілька епітетів, порівнянь, метафор. Зробіть висновок про мовну майстерність письменника.

1. Ім'я героя твору перегукується зі словами *шепіт, шепотіти*. Поміркуйте, чи це тільки подібність звучання, чи в імені *Шептало* заховано глибинний сенс.
2. Які ідеї та образи оповідання засвідчують шістдесятницький світогляд автора та його захоплення химерною прозою?
3. Багато німців у 1930-х роках буквально обожнювали Гітлера. Під час похорону Сталіна мільйони людей у СРСР плакали, і не тільки з примусу. У психології існує таке поняття — «стокгольмський синдром». Це стан, що характеризується симпатією жертви до агресора при захопленні заручників, викраденні або застосуванні насилля. Чи не спостерегли ви прикладу такої поведінки у творі? Доведіть цитатами. Як ви думаєте, що штовхає людину до такої дивної поведінки?
4. Об'єднайтеся з однодумцями в групу й висловте спільну думку та наведіть аргументи на її доказ.
5. Знайдіть у бібліотеці або в Інтернеті та прочитайте повість російського письменника й правозахисника Георгія Владимова «Вірний Руслан» (чи перегляньте однойменний фільм режисера В. Хмельницького). Визначте спільне й відмінне у характерах і долях Шептала та Руслана.

• *Підсумуйте вивчене*

1. Який спосіб опору тоталітарній владі й відстоювання права на вільне життя обрав В. Дрозд?
2. Ви вже знаєте, що алегорія передбачає інакомовність, змалювання узагальненого явища в конкретному образі. Доведіть, що кінь Шептало — алегоричний образ.

3. Які проблеми порушені в оповіданні? Стисло розкрийте авторське бачення кожної з них.
4. Підготуйте цілісну характеристику Шептала, використовуючи цитати з твору.

Прочитайте на дозвіллі

1. *Дроздовський Б.* Замглай, або В'язка небилиць з давньої минувшини, колгоспним ковалем переказаних.
2. *Дроздовський Б.* Ірій. — Х. : Фоліо, 2008.
3. *Жиленко І.* Homo feriens. Спогади. — К. : Смолоскип, 2011.

ЮРІЙ ВИННИЧУК

Народився 1952 р.

Один із найталановитіших сучасних українських авторів розважальної літератури.

Юрій Павлович Винничук народився *18 березня 1952 р.* у *м. Станіславові* (тепер — *м. Івано-Франківськ*). Фах учителя української мови та літератури юнак отримав у Прикарпатському університеті. Одразу після завершення навчання переїздить до Львова. Сюди привозить цілу валізу досі ніде не надрукованих власних рукописів. За цю знамениту валізу з творами Ю. Винничук й отримує дружнє прізвисько Чемодан.

У Львові знайти хорошу роботу виявилося непросто. Молодому письменникові довелося попрацювати й вантажником, і художником на заводі. Згодом був також автором і редактором кількох газет. Наприкінці 1980-х років Ю. Винничук долучається до створення естрадного театру-студії «Не журись!», де нарешті вповні може виявити талант організатора й режисера. Саме тут митець реалізовує свій творчий потенціал: для театру він пише і сценарії, і пісенні тексти.

Для допитливих

«Не журись!» — популярний театр-кабаре, організований у 1988 р. в м. Львові. Основою музично-театралізованих вистав колективу були авторські пісні, політична сатира, заборонені тоді пісні українських січових стрільців і вояків УПА. Національний гімн «Ще не вмерла Україна» (у ті часи заборонений) уперше прозвучав зі сцени саме у виставі театру «Не журись!».

Тогочасна цензура не допускала до друку твори молодого автора, які не вписувалися в контекст соцреалізму, адже Ю. Винничук від самого початку орієнтувався на найкращі, найновіші зразки західного мистецтва. Але він продовжував писати «у валізу». А ще на допомогу приходило почуття гумору, завдяки якому Ю. Винничук прославився як містифікатор. Наприклад, одного разу йому вдалося надрукувати в солідному виданні переклад твору ірландського поета Ріанґабара, який був свідком нападу на Київ військ Батия в XIII ст. й описав ці події в поемі «Плач над градом Кия». Сивочолі науковці

взялися за вивчення унікального тексту, а незабаром «перекладач» зізнався, що насправді й поета, і твір він вигадав сам.

Нині вже ніхто не чинить перепон письменникові, і Ю. Винничук постійно радує читачів новими гостросюжетними творами: *«Ласкаво просимо у Щуроград»*, *«Діви ночі»*, *«Весняні ігри в осінніх садах»*, *«Груші в тісті»*, *«Танго смерті»*, *«Аптекар»* та ін. Найпопулярнішими текстами цього автора є напівдокументальні-напівмістифіковані краєзнавчі книжки «Легенди Львова», «Таємниці львівської кави» тощо.

Особливості стилю. Творчість Ю. Винничука належить до літератури постмодернізму. Однією з визначальних ознак цього мистецького напряму є використання чужих текстів, їх переосмислення й пародіювання. Письменник захоплюється народними легендами, казками й часто легко та невимушено «грається» з ними, використовуючи у власних творах їх сюжети й образи.

Друга яскрава особливість Винничукового письма — гумор, що просочується навіть у ті епізоди, у яких має бути страшно чи сумно. Тому в його письмі чимало т. зв. чорного гумору.

Для допитливих

Чорний гумор — гумор із домішкою цинізму, комічний ефект якого полягає в глузуванні над смертю, насильством, хворобами чи іншими «похмурими» темами.

Перегляньте в Інтернеті мультфільм «Як метелик вивчав життя», знятий за мотивами казки Ю. Винничука. Чому гумор тут можна назвати *чорним*? Що має на увазі оповідач, коли наприкінці фільму каже, що метелик «життя трохи вивчив»? Чого навчився метелик за свій перший день життя?

Тексти письменника відзначаються також таємничістю, динамічним сюжетом, незвичайною інтригою, а його мова виразно передає галицький колорит.

Дракон Paarthurnax із комп'ютерної гри «The Elder Scrolls V: Skyrim»

Ознайомтеся докладніше з повістю-казкою Ю. Винничука ***«Місце для дракона»***. Тут автор по-своєму інтерпретує фантастичний образ дракона й змальовує цього монстра зовсім не таким, яким звикли бачити його в народному епосі.

• *Завдання основного рівня.* Пригадайте, у яких прочитаних вами творах одним із персонажів був дракон. Які риси характеру йому притаманні?

Повість-казка «Місце для дракона» — двопланова. Під зовнішнім казковим сюжетом прихований глибокий філософський підтекст[1]: автор дає змогу читачеві поміркувати про маски, за якими криється добро і зло, про

[1] *Підте́кст* — інший, прихований сенс висловлювання, який не збігається з його прямим значенням. Підтекст узято за основу деяких тропів, зокрема алегорії.

справж-ню дружбу й підступну зраду, про доцільність самопожертви, про непросте життя поетичної натури в байдужому світі. Усі ці складні проблеми розкриваються у творі через алегоричні образи, центральним з яких є дракон. Але якщо в народному епосі дракон завжди є втіленням зла, то в «Місці для дракона» письменник застосовує прийом парадоксу[1]: дракон тут не кровожерний і лютий, а напрочуд миролюбний мрійник і романтик. Натомість люди виявляють свої найгірші риси: підступність і жорстокість. Можна сказати, що дракон у книжці Ю. Винничука — більше людина, ніж самі люди. Добро і зло помінялися місцями. Також алегоричними є образи князя (який уособлює егоїстичну, лицемірну владу) та пустельника (що є втіленням пошуку істинної моралі).

Місце для дракона

Повість-казка
(Скорочено)

РОЗДІЛ І

1

У вікні дзижчала муха, і нудотливе оте дзижчання навівало сон, так само, як і порипування віконниць од непомітного вітру. Спекотливий полудень позморював усе довкола, жовтою від пилюги й сонця вуличкою пленталася баба Дрімота[2] та мак розсипала — куди мак сипне, там усе й засне, а по нивах недожатих блукала Полудниця[3] із серпом і пильнувала, чи не зостався який сміливець на полі в полудень дожинати, але не було нікого, бо добре відомо, що від Полудниці нічим не відкупишся й не відмолишся — махне серпом по шиї, та й край. (...)

Князь люботинський куняв у кріслі, заколисаний мушиним дзижчанням, у сни занурений, наче у мутну, теплу воду, і снилися йому війни, переможні походи, руїни здобутих фортець, довгі вервечки полонених. (...)

Відколи князь посів батькові володіння, запанувало на люботинських землях небувале затишшя. Лицарі, які були, сиділи по своїх добрах та й наливалися тлущем[4], якось самі собою відійшли в забуття турнії[5], а якби й збрело князеві затіяти щось таке, то невідомо, що б із цього вийшло, бо лицарі, не тримаючи тривалий час у руках ні меча, ні списа, тільки посміховисько із себе зробили б. (...)

---

[1] *Парадо́кс* — думка, що разюче розходиться з усталеними поглядами, начебто суперечить здоровому глуздові, хоча насправді може й не бути хибною.

[2] *Дрімо́та* — вечірній і нічний дух в образі доброї старенької з м'якими ласкавими руками.

[3] *Полу́дниця* — русалка, яка з'являється в полудень і карає тих, хто в цей час працює. Має вигляд дівчини з косами кольору стиглого жита або старої з розпущеним волоссям у білій сорочці.

[4] *Тлущ* — жир.

[5] *Ту́рнії* — турніри, військові змагання лицарів.

Раніше князь утримував невелике військо, та, оскільки не було війн і воно влітало йому в дзвінкий гріш, розпустив його. Тоді як батько провів життя своє верхи на коні в безконечних походах і тільки мріяв про спокій, князь, навпаки, аж переситився спокоєм. Деколи його опановувало бажання струсити із себе оту сонливість і бездіяльність, кидався щось робити — затіє, було, собор будувати, уже й підвалини закладуть, та раптом махне рукою й більше не з'являється на будові, а майстри розповзуться по домівках, і ніхто потім про собор не згадує.

У князя була донька — прекрасна Настасія. Прийшла їй пора до вінця ставати, але за давнім звичаєм прихильність князівни здобувалася в турнірах чи військових походах. Наречений мусив бути героєм. Та де його взяти в князівстві, котре як не спить, то дрімає? Нема війн, нема розбійників, не з'являються ані злі чаклуни, ані людожери, кудись поділися страшні бататоголові дракони. Звідки візьметься геройство? Чого доброго, князівна задівується[1], і князь не матиме спадкоємця, розпадеться держава, яку з таким трудом клеїли докупи його пращури. Ось вони осудливо зиркають на нього з портретів, і ніде сховатися йому від їхніх поглядів, які пропікають, наче залізо розпечене. Далебі, уже пора діяти, не має він права зволікати, інакше проклянуть його й духи предків, і наступні покоління.

Воєвода повідомляє князеві, що побережник (лісовий сторож) бачив дракона.

— Справжнього дракона?

— Ну та справжнього. З крилами. Усе як має бути. Вогонь видихає. Здоровий, каже, як гора.

— І де він живе?

— У тій самій печері, де жив той дракон, що його при вашому дідові забито було.

— Ти диви! Господи, чим я віддячу тобі за ласку твою? — уклякнув під образами й помолився, а як устав з колін, то радість світилася в його очах, а плечі розправилися, наче й не згорбловалися ніколи. (...)

— Розсилайте гінців. Так і оголосіть: хто переможе дракона — пошлюбить князівну й сяде на престолі. Бій з драконом — святе діло. Тут народ валом повалить. Проти цього лицарі не встоять. Я впевнений, що вони тільки-но цю вість зачують, ураз усі бенкети закинуть, за мечі візьмуться та жирок позганяють.

2

Дракон ще був зовсім молодий. Минуло вісім років, відколи він вилупився з яйця, що пролежало, може, із сотню літ у печері. Не було кому заопікуватися ним і навчити драконячого способу життя, бідолаха навіть не знав, чим повинен харчуватися, і їв собі травичку, листячко, різні там ягідки, дикі яблука й груші. Цілими днями просиджував у печері, тільки вночі виповзав на прогулянку, і через те ніхто й не підозрював про його існування. Але якось він серед ночі забрів до густелезного лісу, проблукав у ньому до світанку й, коли вже повертав назад, натрапив у гайку біля річки на чиюсь хатину, з-за хатини чулося лунке гупання. Дракон спинився й зацікавлено почав наслу-

[1] *Задівува́тися* — залишитися незаміжньою.

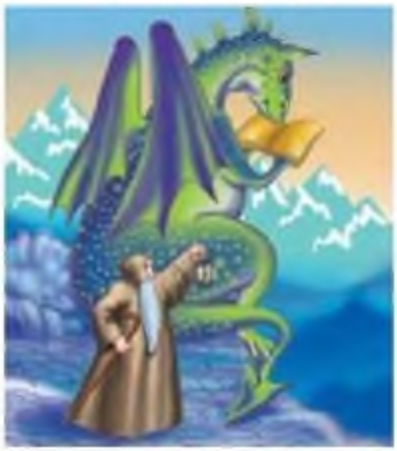

хати. Небавом затихло й з-за рогу вийшов старий чоловік, несучи оберемок дров. Дракона він помітив щойно тоді, як висипав дрова біля порога, і хоч оте чудовисько на ту пору було всього лиш завбільшки з вола, проте й цього виявилося достатньо, щоби чуб на голові в пустельника — скільки вже там було його — заворушився, мов трава схарапуджена.

Оце так і почалося їхнє знайомство. Дракон ще й говорити не вмів, був наче мала дитина. Та голову мав тямущу й досить хутко навчився говорити по-людськи. Вони бачилися мало не щодня, і минав їхній час у цікавих бесідах. Єдине, на що пустельник ніяк не хотів погодитися, це навчити дракона грамоти.

— Не драконове це діло, книжки читати. (...) Я тебе й так можу надоумити, без книжок. Дракон приходить на світ лихо чинити. За гріхи наші людські мусимо спокутувати, бо така воля Господня, і не тобі проти неї йти. Так же й пращури твої чинили, ніхто з них себе не пострамив[1]. А книжки добра вчать. Як же ти зло чинитимеш, коли праведним станеш?

— Що ви таке говорите, дядечку?! — жахнувся дракон. — Та мені й на думці ніколи не було зло чинити. Що мені хтось поганого зробив?

— Е-е, синку, не бідкайся даремно, бо що має бути, те й буде. Нікуди від долі своєї не втечеш. Подивися на себе — гадаєш, для краси тебе таким здоровилом Господь сотворив? А ти ж іще рости й рости будеш. Усе в природі має своє призначення, і горе тому, хто піде проти цього.

— Ніхто ще про мене не знає.

— Дізнаються. А як станеться теє, не матимеш уже спокою. Приїдуть і покличуть тебе на герць. Мусиш згинути.

— За що?

— А так — ні за що. Дракон повинен згинути. А герой пошлюбить князівну й займе престол. У князя нема сина. Де він спадкоємця візьме? Ти для нього тепер як манна небесна. Чи робиш зло, чи ні — ніхто й не спитає.

— Я не хочу гинути, ще й не нажившись. І нікому ніколи зла не вчиню.

— А це вже не зарікайся. Буває, що й вовка змалечку приручать та при хаті тримають. І що з того? Вовк усе одно в ліс дивиться. Підросте й дремене, а то ще й хазяїна задере. (...)

— Ви хробака з'їли б? — зненацька перебив його дракон.

— Тьху! Що ти мелеш?

— Оце так мені м'яса з'їсти. Я виріс на траві й траву їстиму. Навчилисьте[2] мене вже стільки всього, що як іще й грамоти навчите, гірше не буде.

— Бач, тобі пальця в писок не клади! — розсміявся пустельник. — Гаразд, навчу.

І навчив. Та так, що й сам дивувався з успіхів учня.

---

[1] *Пострами́ти* — осоромити.

[2] *Навчи́лисьте* (діал.) — навчили.

3

Минув час, і докотилися до пустельника чутки, що князь уже довідався про дракона й оголосив лицарське рушення[1].

— От так, синку, — зітхнув, — прийшла година випробування. Мусиш стати до бою.

— За що ж вони ополчилися проти мене?

— Такий звичай. Як вони захочуть тебе вбити, то й з-під землі вигребуть. Ти — дракон. Цього досить. Жоден володар ніколи не змириться з тим, щоб на його землях жило якесь чудовисько. І дарма — чинить воно руйнації чи так от, як ти, книжки почитує, — мусить бути вбите. (...)

— Не можу цього зрозуміти. Повинна ж бути якась справедливість. А Бог?

— Ну-у, Бог! Не тобі до Бога взивати, бо ж не для добра він таких, як ти, насилає.

— То й Господь зло чинить?

— Якщо зла не буде, звідки добро пізнаєш?

— То така ваша правда людська?

— Який Бог, така й правда, — сказав пустельник і сам жахнувся сказаному та почав хреститися.

4

Перед драконовою печерою зібралися лицарі, а на горбах довкола влаштувалися глядачі. Дракон хотів налякати воїнів своїм ревом, але вони не повтікали. Зітхнувши, дракон заповз у глиб печери й почав дрімати. Але хтось вигадав викурити дракона з печери, розпаливши біля входу багаття.

5

Рятуючись від густого диму, що заповнював печеру, дракон заповзав усе глибше. Але зрештою зрозумів, що повзти далі марно, бо печера не має іншого виходу. Він поклав голову на передні лапи й вирішив тут загинути. Але дим раптом почав відступати, бо князь наказав загасити вогнище.

— Гасіть вогонь! Ганьба на нашу голову, коли ми отаким робом покінчимо з чудовиськом. Це ж по-бабськи, а не по-лицарськи! Він же так задихнутися може. А тоді цілий світ реготатиме з нас.

Тут тільки лицарі второпали, яку дурницю втнули. Адже ж зібралися подвиги чинити, а не підкурювати дракона. (...)

РОЗДІЛ II

2

(...) Попереду їхали пан Лаврін із джурою, за ними трохи оддалік їхні слуги, а позаду чвалував низенький жеребець, наладований[2] усячиною.

---

[1] *Ру́шення* — ополчення.

[2] *Наладо́ваний* — навантажений.

— Як ви гадаєте, — озвався джура, — чи хоч на завтра доберемся до Люботина?

— Мусимо. Інакше без нас переможуть дракона, і князівну Настасію здобуде хтось інший.

— На все Люботинське князівство немає од вас хоробрішого.

— Не вчися, хлопче, підлабузнювати. Негоже це для майбутнього лицаря... Досі мав діло з ворогами в людській подобизні, а нині чекає мене бій зі змієм. Хто зна, чи меч мій візьме його.

— Але ж вашого меча освячено в Єрусалимі.

— То правда, але одне битися із сарацинами, а друге — з драконом, у якого луска міцніша дамаської сталі.

— Ви повинні його перемогти.

— Чи я, чи хто інший. Я собі тільки уявляю, скільки лиха Люботину принесла поява оцього чудовиська. Ті ненависні сотворіння мов кара небесна. Не заспокоюся, поки не побачу його відтятої голови.

— Крім того, це єдина можливість добитися руки прекрасної Настасії.

— Умгу, — кивнув лицар, усміхаючись у пишні вуса.

— Цікаво, а якби не було дракона, чи ви б посваталися до князівни? Адже ви за життя стільки вже подвигів учинили, що й на десять лицарів не було б замало.

— Бачиш, тут одне друге доповнює. За перемогу над змієм чекає нагорода — князівна. А любов князівни можна здобути, тільки вбивши змія, і природно, що перешкоди, які постають на шляху до її серця, підсичують бажання ним заволодіти. Мені, якби не цей змій, і на думку не спало б одружуватися. Сорок п'ять — це вже не вік для одруження.

— Кажуть, князівна молода й вродлива.

Лицар показує джурі портрет Настасії.

— І справді, вона прекрасна! — захоплено вигукнув джура й, уловивши мент, коли пан Лаврін одвернувся, припав до портрета вустами, наче до ікони Діви Марії перед боєм із сарацинами. — Боже, яка прекрасна!

— Не кота ж у мішку торгувати.

— Ви її любите?

— Я вже не в тих літах, синку, щоб спалахувати любов'ю, мов суха тріска. Хочу здійснити подвиг. Може, це буде мій останній подвиг. А князівна — заслужена нагорода. І я прийму її. Та чи довго я витримаю в їхньому замку?

— Вас чекає князівський престол.

— Державні справи не для мене. Я виріс у сідлі й у сідлі з мечем у руках волію постати перед Богом. Як той Святослав Завойовник, що головою наклав у бою з печенігами. Затишне життя на перинах мене мало приваблює. (...)

Раптом на купі каміння при дорозі вздріли якусь стару бабу. Довгий кривий ніс нависав над губами, темне обличчя, з якого стирчали дрібні кущики сивого волосся, було потворне й схоже на голову крука.

Лицар пригостив бабу м'ясом, що залишилося від сніданку.

— Дякую, то це ви, — звернулася до лицаря, — дракона хочете звоювати?

— Я.

— Умгу... Гадаєте, ваш меч його зітне?

— Іншого меча не маю. А цього я освятив у Єрусалимі.

— А камінь він розколе?

— Камінь? Певно, що ні.

— От бачите. А драконова шия міцніша за камінь. Хіба вам теє не відоме?

— Чув я й про те.

— Хе-хе, чули, а їдете на вірну смерть?

— Вам не все одно?

— Дайсьте[1] старій бабі їсти. Я вам поможу.

— Поможете з драконом битись? — осміхнувся лицар.

— Куди бабі до герців? (...) Ви чули коли про Чорного лицаря, володаря замку Куропас?

— Чорний лицар з Тарновищ? Хто про нього не чув! Він переміг дванадцять велетнів у Карпатах і змія з озера Синевір. Та ще того змія, що в печерах люботинських об'явився. Подвиги його оспівують усі торбаністи[2].

— Отож-то. У нього був меч Вілодан. Я знаю, де цей меч. Якщо ви зумієте витягти його з розколини в скелі, то він буде ваш.

— І це ви мені таку послугу хочете зробити лише за кусень м'яса?

— Не тільки. Мені потрібен язик того дракона. Я сама за ним прийду.

— Язик? На біса вам язик? Ви хто — відьма?

— Хе-хе! Відьма не відьма, але своє діло роблю.

Лицар замислився. Джура вовтузився в сідлі, мов на присок усівся, нетерплячка побачити легендарний меч Вілодан не давала йому спокою. Чому ж пан Лаврін вагається?

— Ви ще роздумуєте? — спитав уголос. — Поїхали мерщій за тим мечем.

— Не гарячкуй. Дістати меча Чорного лицаря, звичайно, честь велика, та чи буде це подвигом, коли я чужим мечем зарубаю дракона? Не треба бути й лицарем, щоб із такою зброєю йти на змія. Уяви, що люди говоритимуть: лицар Лаврін переміг змія не силою своїх рук, а завдяки чарівному мечу. Який же це подвиг?

— Але ж Чорний лицар не соромився такого меча.

— Заки він його здобув, то встиг учинити більшість своїх подвигів і заплатив за нього не одною квартою власної крові. Я ж маю заволодіти ним так просто? Піти й витягти з розколини? Не перенісши й частини злигоднів, які випали на долю справжнього його власника?

— Ну що там? — озвалася баба, дожувавши м'ясо.

— Не треба мені того меча. Скажи, чи виберемся ми з цього лісу до вечора.

— Може, і виберетеся. Але є коротша дорога. Як побачите скелю, котра буде схожа на сову, то звернете на стежку ліворуч. А за меча, лицарю, ще пошкодуєш.

---

[1] *Дайсьте* (діал.) — дали.

[2] *Торбаніст* — музикант, що грає на торбані — струнному щипковому музичному інструменті.

— Нема за чим шкодувати. Що не моє, моїм не буде.

— Хе-хе, пошкоду-уєш...

Вони ще довго чули її деренчливий сміх, наче каркання ворона, за спиною.

3

Пан Лаврін, джура та слуги заблукали в лісі.

РОЗДІЛ ІІІ

1

Князь приїхав до пустельника просити пораду.

— У нас, бачте, який клопіт... Лицарі поз'їжджалися з усього князівства. Є й з Моравії, і з Польщі, і з Карінтії, й із Сілезії, і з Крайни. А змій, чортяка, заліг у печері й носа не показує.

— Він і не покаже.

— Як то?! А вам звідки теє відомо?

— Я говорив з ним.

— З драконом?!

— Так. Це дуже миле сотворіння.

— Уперше щось подібне чую.

— А так воно є. Це дуже дивний і незвичайний змій. Не їсть м'яса, а лише траву й овочі. Він ще нікому зла не вчинив. Коли видихає повітря, то задирає високо голову, щоб не обсмалити дерева.

— Гм, це й правда якесь диво дивнеє.

— То ще не все. Він і книжки читає.

— Книжки? Та ви що, глузуєте з мене?!

— Чого б я з вас глузував? Кажу, як воно є. Я сам його навчив грамоти.

— Пресвята Трійця! А то вам для чого було робити?

— Він мене попросив.

— І що ж він там читає?

— Усе, що даю йому.

— Певно, і Біблію та Євангеліє дали сьте?

— Дав.

— Та-ак... Тепер усе ясно. От яку ви мені свиню підсунули! Без ножа зарізали! Мститеся?!

— Я? Мщуся? А то за що?

— А що — ні? Це ж ви з моїм батьком погризлися, а тепера на мені, бач, і окошилося.

— Коли я з драконом познайомився, він уже був таким.

— Яким же се?

— Добрим.

— То замість того, щоби втовкмачити в його дурну голову, що ні дракон, ані жодне інше чудовисько добрим бути не може, ви книжки підсовуєте?

— Я йому розтлумачив усе, але ж не вимагайте від мене неможливого. Як можу навчити його робити зло, коли й сам не знаю, як це робиться?

— Ніхто вас про це й не просить. Треба було дозволити розвиватися його драконячим інстинктам, а не перешкоджати в цьому. Принаймні грамоти не потрібно було вчити.

— Він мене дуже просив... Ну, я й... Просто ми з ним затоваришували.

— Гарних ви собі товаришів підбираєте! Нічого не скажеш.

— Які вже є.

— Ну гаразд. А що ж мені оце чинити?

— Не знаю. Він не хоче битися з лицарями. Не хоче крові проливати. Йому хочеться жити собі спокійно в печері, нікого не рухати та щоб його ніхто не рухав.

— Але ж таке не буває! Де хто чув, щоб дракон займався книжками?!

— Ви ще не все знаєте. Він і вірші пише.

— Пресвята Діво Маріє, дай мені сили це все перенести! Ви мене в гріб загоните! (...)

Князь підвівся, обсмикав кунтуш і додав:

— Словом, завтра ополудні заїду до вас. Зрозумійте мене правильно, я нікому не хочу зла. Але дракон має бути вбитий. Так, як того вимагають приписи. Так було й так буде. А крім того, донька... За кого її видам?

— Я розумію... Поговорю з ним. Але нічого не обіцяю.

— Гм... Ну, так... Діло делікатне.

— Отож. А завтра приїжджайте... зведу вас.

— Ага, забув спитати. Скільки в нього голів?

— Одна.

— Як — одна?! Усього одна?!

— А ви думали скільки!

— Та це ж неподобство! Та як він посмів?! Ну, ви чули щось подібне, пане Антосю? Одна голова! Курам на сміх! А де ще дві?

— Такий уродився.

— Ну, пішли часи... Уже й дракони порядні перевелися. Не диво, що воно таке дурненьке вдалося.

2

Пустельник радить драконові переселитися в іншу печеру.

3

Печера й справді була суха та простора. Вони пройшли її всю й опинилися на галявині, котра буяла соковитою зеленню. Довкола пурхали метелики й кольорові мушки.

— Рай, та й годі, — зрадів дракон. — Повік вам буду вдячний.

— Сподобалося?

— Ще й як! А то сидиш цілими днями в печері — світа білого не бачиш. Уже й верзтися починає казна-що. А тут є де розгулятися.

Посеред галявини світилося голубе око озерця. Дракон тішився, як мала дитина, обнюхував квіти, занурював голову у воду й задоволено пирхав. Потім ліг на траву, випростав лапи й з хрускотом потягся. (...)

— Був у мене князь...

Усмішка щезла з драконової морди.

— Що він хотів?

— Про тебе розпитував. Я все, як було, розказав.

— А він?

— Злився, що грамоти тебе навчив... Ну й узагалі... Пояснював йому, що ти й без книжок зла б не чинив...

— Звичайно.

— ...Не та натура. Таким уже ти вдався на свою біду. Але князь своє знає — йому треба князівну заміж видати, опріч[1] того, боїться неслави. Скрізь, де з'являлися дракони чи там інші чудовиська — однороги, велетні, людожери або лихі чаклуни, — усюди їх рано чи пізно знищували. Князь не може йти проти звичаю.

— Нехай пустить чутку, що мене вбито, а я сидітиму тут, як миша, тихенько. Мені б лиш із вами бачитися та книжки читати. А більше нічого не треба. Як захочу погуляти, піду по той бік гір у ліс.

— От сам йому й скажеш. Нині він ополудні заїде до мене. Може б, я привів його сюди?

— Приведіть, дуже вас прошу. Хай не боїться... (...)

Вони примостилися на траві. На якийсь час запанувала мовчанка, ніхто не знав, з чого почати розмову. Пустельник щось там промимрив про гарну погоду, дракон лежав нерухомо, бо якраз йому на носа сів метелик, і він боявся його сполохати. Князь задумливо дивився на протилежний бік галявини, де чорніла паща іншої печери. Тепер йому було ясно, що дракона звідси не викуриш. Залишається дипломатія.

— Егм... — почав князь, — сподіваюся, вам не дуже зашкодив той дим?

— Та ні. Уже вичухався.

Метелик спурхнув і полетів понад озером.

— Вони хотіли тільки, аби ви з печери... е-е... виповзли. Але переборщили трохи — не второпали, що так же ви й задушитися могли... На щастя, я спохопився вчасно та звелів розкидати багаття.

— То це ви мене врятували? Я вам безмежно вдячний.

— Та що там... Це мій обов'язок... слідкувати, щоб усе було як заведено. Я, знаєте, великий прихильник традицій. Як діди заповіли нам, так воно й бути має. (...)

— То ви... е-е... вибачайте, скільки років маєте? — звернувся князь до дракона.

— Вісім.

— Вісім! Ну-у... це... егм... як для коня, то вже той... а як для чоловіка, то ще, хе-хе, і зовсім... Це ви ще, мабуть, і рости будете, чи як?

— Ще трохи виросту.

[1] *Опріч* — крім.

— Овва! — князь похитав скрушно головою. — Ви й так уже дай Боже... От я чув про тих... алігаторів... Так ті по триста літ живуть. Теж, мабуть, з вашої, вибачайте, породи. А в драконів як?

— Що як?

— Ну, скільки їм, сказати б, хе-хе, відпущено?

— Хто його зна?.. Ще жоден дракон своєю смертю не вмер.

— О! Бачите? — пожвавішав князь. — Бачите? Жоден! Як на роду написано, так і буде. Ви от... вибачайте, як вас величати?

— Називайте Грицьком.

— Як? Грицько?.. Жарту... е-е... гм... ну, так-так... звичайно... гм...

— Це я його так назвав, — озвався пустельник.

— А-а, — глянув спідлоба на пустельника князь, — ясно... Що ж, Грицько то й Грицько... Тільки я знаю, що дракони завше мають далеко страшніші імена. Афросіаб чи там Джаудар.

— А я не збираюся нікого страшити.

— Е-е, це ви даремно. Це ви начитались... А дракон є дракон. До речі, і в книгах святих пишеться, що всяка твар має своє призначення й дракони мусять нести лише смерть і руїну, бо на те вони й створені. Ви що — проти традицій?

— Та ні. Але я не вмію бути страшним, не вмію чинити зло.

— Ну, цього навчитися легко. Чинити добро набагато важче. Ви тільки спробуйте. Ви ж не пробували?.. От! А кажете! Вийдіть з печери, скажімо, на прогулянку. Забредіть, гуляючи, на поля, потолочіть збіжжя, спопеліть його своїм вогнем, зруйнуйте село, перетворіть його на купу попелу. Зрештою, оголосіть, щоб вам на обід приводили молоду дівчину. Як у старі добрі часи. Там усе було ясно. Раз дракон — то й трусися всяк і п'ятами кивай якнайдалі. А то що ж виходить? Усе летить шкереберть! Усе з ніг на голову! Та це вже якесь вільнодумство! Єретизм! Від цього й до «геть з князями!»[1] недалеко! Це вам не жарти. Кажу вам, як є, — у своєму князівстві єретиків не потерплю! (...)

4

Наступного ранку до дракона знову прийшли пустельник і князь.

— Ну, я не казав? — замахав руками князь. — Зганьбив ти мене, лобуре, перед усім світом.

— А що таке? — здивувався дракон.

— А те, що лицарі плюнули та й пороз'їжджалися по хатах. Усе. Можеш тішитися. Ти свого добився.

— Нічого я не добивався.

— Хіба? Ти не вилазив з печери — цього не досить? Лицарям набридло панькатися з тобою. Тільки дурно я таку купу грошей протринькав.

— Заспокойтеся, ваша світлосте, — сказав пустельник. — Чим же тут зарадиш, як воно таке вродилося? Плоть драконяча, а нутро людське. Та що людське? Янгольське!

[1] *Геть з князя́ми* — ідеться про намір скинути владу князя.

— Отож-бо й воно, що янгольське. А я через того янгола скоро з глузду з'їду. Хоч нікому не розказуй — сором же який! (...)

«Не доб'юся я нічого, — бідкаючись, розмірковував князь. — Правда, є ще один шлях — добром узяти. Чом би й ні? Адже що можна відмовити князеві, того не відмовиш товаришу. Хіба я не можу затоваришувати з драконом? Далебі, мені й прикидатися не доведеться. Цей дракон таки досить компанійський».

Князь і цього дня, і надалі більше не зачіпав болючої теми, дракон відчув себе вільніше й виявився приємним співрозмовником. Князь навіть забажав послухати вірші, і дракон їх читав, заплющившись, похитуючи в такт головою.

5

Звідтоді день у день сходилися вони втрьох, і князь тішився, що його дипломатичні заходи обходяться досить дешево. Ці посиденьки були приємні для всіх. При дворі ніхто й гадки не мав, куди князь так часто зникає. Таємницею володіли тільки воєвода та Настасія.

6

Пустельник захворів. Дракон забрав його до себе й доглядав.

7

— Але я вже знаю, що зроблю. Я вийду на герць. Заради князя, заради його доньки та заради Люботина. Мого Люботина. Бо ж це й моя земля!

— Що ти говориш?! Ти повинен жити! Життя володаря не варте й одного рядка поета! Ти повинен писати!

— Але мені не дають!

— То йди звідси! — аж застогнав пустельник. — Іди геть від людей! Іди в непролазні хащі, у скелі й у болота! У тебе ж крила! Ти забув про них?.. Злети в небо, тільки подалі від ненаситної юрби! (...)

— Але я вже без людей не зможу. Я пишу для них! (...) Я вже вріс в оцю землю і мушу вмерти на ній і за неї!

— Та ніхто ж про це й знати не буде! Коли людина йде на смерть за Вітчизну, то ім'я її потім прославляють у віках. А ти був драконом і ним зостанешся. Ти загинеш як дракон, а не як поет і герой. Люботин ніколи не дізнається правди. Героєм стане той, хто вб'є тебе. Навіщо ж оця жертва? Кому ти її приносиш?

— Вам! Вам — за все те добро, що зробили для мене!

— Господи! Ну як я тобі поясню, що все це намарно? Далеко важливіше твоє писання. (...) Молю тебе! Іди звідси! Тікай від цього підступного світу! Живи серед звірів! Звірячі закони — людяніші! — Пустельник рвучко звівся на ліктях. — Я хочу, щоб ти жив! Я хочу, щоб ти був! — та тут же й схопився за серце. — Ти ще не все... не все... сказав...

РОЗДІЛ IV

1

В один із днів, коли вони сиділи, як завше, біля могили пустельника й пили вино, князь подумав, чи не пора вже перевірити міцність їхньої дружби:

— Гай-гай, не повелося мені... Так от і покотилося все в прірву.

— Ви про що?

— Та про що ж... нема кому передати престол. Що то буде, як я і воєвода помрем? Донька сама не справиться. Та й куди жінці до влади?

— Видайте її за когось.

— Еге, видай... Не так це просто. Воно б, може, і не один зазіхнув на престол сісти, але ж не можу я за будь-якого її видати, коли в наших законах написано, що князівну може пошлюбити лише той, хто вславився чином геройським. Де я цього героя візьму? (...)

— Знаєте що... я вирішив... словом, я згоден.

— Га? — стрепенувся князь. — Що ти кажеш?

— Я згоден.

— На що?

— Вийти на герць.

— Та, — відмахнувся князь, — облиш. Я вже змирився зі своєю долею, — а сам спідлоба за драконом стежив, остерігаючись видати радість, яка захлеснула його гарячою хвилею.

— Я не жартую... — дракон відкашлявся. — Справді хочу битися з лицарями. Посилайте гінців. Як зберуться, і вийду.

— І ти будеш битися?

— Буду.

Князь усе ще не вірив почутому. Для більшої певності осушив кубок і налив ще.

— Але стривай... чому ти передумав?

— Осінь... така пора, що смуток виїдає душу... Мене кличе до себе вчитель. Я чую ночами, як він приходить до мене й кличе за собою... Одного разу ві сні просив мене, щоби я виявив своє милосердя і вчинив вашу волю... (Невже він не помічає, що я брешу? Він не хоче помічати...) Тоді я не послухав його. І ось тепер... так, тепер, мені здається, я готовий стати на герць. І загинути... як мої предки... І як того потребує звичай.

Князь після довгих потуг нарешті видушив із себе сльозу, тоді драматично змахнув її рукавом, підвівся і, скуливши плечі, побрів з галявини. Дракон дивився йому вслід, лапа несамохіть стисла кубок, він тріснув і розсипався по траві. Князь озирнувся.

— Завтра я сховаю доньку, щоб її ніхто не бачив. Оголошу, що ти її викрав, а за день перед герцем привезу її сюди... Так буде ліпше. Інакше сам знаєш — ніхто не повірить.

2

Того ж дня роз'їхалися гінці по всіх усюдах, везучи страшну вість: лютий дракон викрав люботинську князівну й тримає її в печері.

3

Князь наказує воєводі висипати перед печерою дракона кілька возів кісток.

4

Потроху почали з'їжджатися лицарі в Люботин.

Один з княжих гінців, вертаючи назад, натрапив у лісі на чотирьох подорожніх — обшарпаних, заросліх і вихудлих. Вони брели піхотою, утомлено пересуваючи подряпані, у виразках, ноги. (...)

— Вас що, пограбували розбійники? Що з вами сталося?

— Ми й самі гаразд не знаємо. Їхалисьмо в Люботин битися з драконом. Нас перестріла якась чортова відьма й показала не ту дорогу. Тепер ось, певно, зо три місяці отак блукаємо. Скільки не йдемо цією дорогою, а все на одне й те ж місце повертаємо. Уже й коней поїли.

Гонець спішився, витяг з торби харчі й розділив між подорожніми.

— Під'їжте, а тоді я вас виведу звідси. Видно, вона блуд на вас наслала. Таке буває...

5

(...) Лицарів назбиралося чимало, хоч і не стільки, як минулого разу. Проте князь не нарікав: тим краще, менше буде приблуд. Особливий інтерес викликав у нього, звичайно, пан Лаврін. Цей-то вже таки справжній герой. Оно — кілька днів, як з'явився, а вже торбаністи оспівують його подвиги. Та й лицарі, що прибули до Люботина із західних земель, тамуючи заздрість, не скупилися на похвалу. Хто-хто, а вони начулися багацько про його мандри й лицарські вчинки. Такому престол хоч зараз віддай. З'явився б він раніше, може, і не треба було затівати нового герцю. Бо й так зрозуміло — кращого жениха для Настасії годі шукати.

— Так, я волів би, щоб його не було, — сказав князь до воєводи. — Жених уже є. На дідька тепер той герць здався?

— Якби не герць, то й пан Лаврін би тут не з'явився.

— Та воно-то так... Але де певність, що саме він уб'є дракона? Я б хоч зараз за нього дочку видав, і не можу. Через той герць. (...)

6

На світанку двоє вершників вигулькнуло з густого туману й спішилося біля печери. Годі було пізнати князівну в постаті, закутаній у чорний плащ.

Дракон, почувши умовний стукіт, відсунув брилу.

— Ви вже прийшли?

— Так, завтра герць. Я прийшов попрощатися з тобою й просити ще про одну послугу... Мені, розумієш, грає велику роль, від чиєї руки ти загинеш... адже це має бути людина, котра небавом стане володарем Люботина... А мені зовсім не байдуже, кому дістанеться престол... та й донька... Тому я просив би тебе... якщо це можливо... Якщо тобі буде не важко... е-е...

— Кажіть. Я на все згоден.

— Так от... один з лицарів матиме на шоломі голубу стяжку.

— Я все зрозумів.

— Ну що ж... тоді... пробач мені, що так склалося... повір, я дуже шкодую... А дочка нехай лишиться в тебе.

— Добре.

— Твої вірші...

— Я залишу їх тут, на могилі... Ви збережете їх?

— Збережу.

— А мене поховайте біля мого вчителя.

— Я все зроблю. Прощавай.

Князь поплентався з галявини. Поки йшов, увесь час його підстьобувало бажання озирнутися, та він пересилив його. «Я повинен бути сильним, я князь, — шепотів собі, — я зробив усе, щоб урятувати Люботин. Ніхто мене не осудить».

РОЗДІЛ V

1

— Ой, як гарно! Які тут квіти! — Настасія зачудовано роззиралася по галявині. — Боже, у нашому замку одне павутиння й темрява, а тут так чудесно! Я, здається, не привіталася?.. Пробачте, а ви не бачили дракона? Кажуть, він живе в цій печері. Мене тато привіз, щоб я сиділа тихенько в куточку й чекала, поки визволять.

Дракон лежав на траві й кліпав очима від здивування. Що це за жарти? Дивиться на нього й питає, де дракон. Так от які ці жінки! Хоч перед смертю дізнаюся, що воно за птиця. Він звівся на ноги та спитав голосом якомога ніжнішим:

— Хіба не видно, що я і є дракон?

— Ви? Дракон? Боже мій! Хто б подумав! Але ж ви зовсім-зовсім, ну ані от настілечки не страшний! Я навіть можу підійти до вас і погладити по носі... Можна?

— О, ясна панно, це для мене велика честь... — він аж замружився від задоволення, коли князівна провела теплою долонею по його прохолодному носі. — Але, скажіть, будь ласка, якщо я не схожий на дракона, то на кого?

— На великого-великого метелика. (...)

— А як вам той лицар з голубою стрічкою?

— Ах, пан Лаврін? Але ж він старий, Метелику!

— Зате, видно, бувалий.

— Ой, у нас всі двірські кралі мало не мліють, коли його бачать.

— А вам що — навіть серце не тьохне?

— Ще й як тьохне! Але тільки тоді, коли бачу його джуру.

— Чим же він так вас полонив?

— Ой, він такий, такий... ну й не знаю... я б з ним...

— Нікуди той джура не втече. Буде й далі при вашому чоловікові. Та й при вас. (...)

— Метелику, не повірите — мені ще ні з ким так легко не розмовлялося, як з вами. Здається, вам би порозкривала геть усі свої таємниці... Це велике щастя мати когось такого. Я вам обов'язково-обов'язково розповім про своє кохання з джурою... Серед ночі я обережно вийматиму руку з-під голови пана Лавріна й тихо-тихо, навшпиньки прокрадатимусь у сад... А там, у саду, ... я забуду про все на світі. Тільки він і я! І місяць! І солов'ї!

— І жаби: кум-кум!

— Який же ви, Метелику, кусючий, фе! Ось вам за це! — сказала, сміючись, Настасія й хляпнула дракона по носі. — А коли-небудь візьмете нас із джурою на свою могутню спину, і ми полетимо на всю ніч...

— Ви забули, Настуню, одну маленьку дрібничку.

— Яку?

— Мене вже тоді не буде на світі.

— Правда?.. О Боже! Яка ж я дурненька! Звісно, звідки ж візьметеся, якщо вас уб'є Лаврін! Як шкода!.. (...) Стривайте, а якщо вас уб'є не пан Лаврін, а хтось інший?

— Я вже подбаю, аби не підвести вашого татуня.

— Не приведи Господи, як вас уб'є Кельбас! Я цього не переживу!

— Мабуть, я теж.

— Пропали тоді мої солов'їні ночі. (...)

3

Дракон почув галас і зрозумів, що пора виходити. Опустив голову на могилу пустельника й поцілував камінну плиту. «Скоро я прийду до вас, і ми знову будемо разом», — прошепотів. Коли він помолився і встав, князівна спитала:

— Уже йдете?

— Пора.

— Боже, як це все безглуздо!.. Раптом подумала... що я ваш убивця. Не розумієте? Я — справжній ваш убивця. Якби не було мене, може, обійшлося б і без цього герцю... Довкола одна брехня. Щойно вийдете з печери, як мушу перевдягнутися в оці ось лахмани. Так-так, адже я не на бенкеті була, а в лапах лютого дракона. Татуньо про все подбав. Оцю сукню, що на мені, повинна спалити. Тато її довго вибирав і вибрав таку, щоб не шкода було... І це ще не все! Ось пляшечка, бачите? У ній фарба червона. Кілька кривавих крапель — розумієте? — тут-там... кілька подряпин голкою... Зате яке враження!

— Ну й що? Ваш батько не винен, що мусить брехати. Якби я був справжнім драконом, то й не треба б цієї кумедії.

— Або якби князь був князем... І я — сама собою... І всі люди — людьми... А не драконами. Ах, я знаю, що зроблю! Зараз вийду до них в оцій чистенькій сукні. Нехай побачать, що нема вже кого визволяти...

— Що це вам на думку спало? Покиньте ці істерики! Тут ідеться не стільки про вас, як про долю князівства. Я на цій землі народився й зла їй не хочу... Нікуди вас не випущу з печери.

— Мені остогидла брехня! Я хочу вирватися з цього заклятого кола липових героїв! — говорячи, увесь час спідлоба стежила за змієм.

— Ви самі заспокоїтеся чи мені вас утихомирити?.. Так, я не був до сьогодні драконом, але зараз став ним. І доведу це... А коли вам хочеться правди, то ось вона: я зовсім не добрий, а просто боягуз. Це страх не дозволяє мені бути лютим... Травичку їсти безпечніше... (...)

5

Таємний радник відкрив урочистий бій з драконом, діти виступили з віршиками. Радник закликав не гаяти час, адже за дві години мали відбутися народні гуляння й бенкет на честь переможця. Потім зачитав список учасників бою. До битви не був допущений лицар Кельбас, якого не хотіли бачити переможцем ні князь, ні Настасія. Підставою для відмови стала відсутність у лицаря джури.
Тоді таємний радник непомітно пробрався в печеру, щоб дати настанови драконові.

— Але мушу дещо підказати, бо ж ви молодий і нерозважний і ніколи на герці не були, правда? А це справа дуже серйозна... Отже, виходите з печери рівно о другій. Бій триватиме годину. Як почуєте дзвони — це буде знак, що пора вже й честь знати... Я вас дуже прошу дотримуватися регламенту, бо в нас тут усе розраховано до хвилини. Готуються розкішні народні гуляння — кольорові грецькі вогні, паперові змії та ще різні заморські чудасії. Шкода, що ви цього не побачите. Але, з другого боку, бути головною діючою особою нинішнього дня — це честь велика. Мусите відчувати всю відповідальність, яка лягає на ваші плечі... До слова — ваші крила... Вони не декоративні? Ви можете літати?

— Звичайно.

— Ну й даремно. Літати вам суворо забороняється. Ми до цього, скажемо відверто, просто не готові. Мусите якось на землі собі ради давати. А то в нас народ, знаєте, допитливий. Подивиться, подивиться котрийсь та й собі, чого доброго, злетіти захоче. А цього ніяк не можна допустити... То ви вже якось без крил, добре? Не хвилюйте уми, так би мовити... Ну, а з полум'ям у нас як? Видихаємо?

— Коли треба, то й видихаємо.

— Умгу... Видихаєм, значить... Ну-ну... Проти природи, звичайно, не попреш. Але зважте — люди зібралися не на такій далекій відстані від місця бою, як цього требують приписи. То ви вже якось дивіться, щоб не увередити[1] кого своїм полум'ям. А то весь празник нам зіпсуєте...

Потім таємний радник заводить розмову про те, хто має стати переможцем.

— Князь хоче, аби ви піддалися панові Лавріну, князівна воліє його джуру. А от я — єдина людина в цьому зачуханому князівстві, котра дивиться не поверхово, а вглиб. Цей пан Лаврін мені не дуже до вподоби. Більшу частину життя пробув за межами краю. (...) Просто я маю цілком певні дані, що лицар Лаврін бере участь у бою лише із завзяття, а престол його не цікавить. А джура — шмаркач, не більше. Серед лицарів є достойніша особа — це пан

[1] *Уверéдити* — пошкодити.

Любомир із Золочева герба Когут. Цей герб у нього й на плащі, і на грудях, і на щиті. Запам'ятаєте!

Дракон переступив з лапи на лапу. Радник сахнувся на крок.

— Я розумію, що ви зараз про мене думаєте. Та варто вам усе ж зосередитись. Отже, що я пропоную... Ви... е-е-е... віддаєтеся лицарю Любомиру, а я за це обіцяю, що ваші рукописи будуть збережені належним чином. Авторство їхнє, звичайно, зостанеться в секреті. Бо одна річ — убити дракона, а зовсім інша — поета. Тому шило з мішка в жодному випадку вилізти не повинне. (...)

— Господи, як же ти допускаєш, аби вони ще й у душу мені лізли?

— У душу? Ну що ви! Не перебільшуйте. Хотілося, звичайно, і в душу, але що поробиш — тут ми не допрацювали... Словом, дивіться самі. Бо вся ваша розумова праця, так би мовити, плід невтомних трудів, може перетворитися на згрібну купку попелу, яку вітер з великою насолодою розвіє понад скелями... і не спокушайте себе думкою, що оце розчавивши мене, вирішите проблему.

— Так, я навіть такого хроба, як ви, не можу розчавити, тільки не тому, що за вами стоїть з десяток тієї ж самої хробачні, а тому, що навіть ви для мене жива істота. Бо й вас колихала мати та співала колискову мовою, якою писав я. І тішилася, коли ви починали лопотіти якесь нове слово... А тепер вступіться. Нехай діється воля Божа.

РОЗДІЛ VI

1

«Дивно, тоді, коли вперше лицарі мене викликали на бій, я аж трусився від ляку, я повз, тікав од навісного диму, боровся за життя, мов топелець[1], а зараз мені однаково. Бо це я чиню з любові до мого вчителя й до князя. Яке щастя мати друзів і могти для них пожертвувати життям! Воістину це дозволено тільки людям! Удячний долі, що дала мені хоча б в останній день відчути себе людиною... Пустельник помилявся. Не можуть люди бути гіршими від звірів... Але зараз я — лютий-прелютий дракон! Я — той, хто викрав князівну! Гори кісток перед моєю печерою — це моя робота! Смерть мені!»

Він виповз із печери, і неймовірний шум оглушив його на мить.

Грали труби, аж надривалися, гриміли литаври, ревіла оскаженіло юрба там, на горбах, де в тіні під дубом розмістився князь із своїм почтом. Іржали сполохано коні, хоч на очі їм і накинуто було сітки, щоб не так виразно бачили вони страшне чудовисько, а лицарі вдаряли мечами по щитах і вигукували бойові гасла.

Дракон затупцяв на місці.

Що ж тепер?.. Заревіти чи що? Хоч би хто підказав, як це все має виглядати.

Ураз усе стало байдужим, а те гарцювання перед його носом скидалося більше на копошіння мурашви.

І він подумав: «Чи не лягти мені ото на траві, та хай собі роблять, що хочуть? У мене тільки два місця вразливих — око й око. Затулю їх лапами,

[1] *Топéлець* — потопельник.

що мені зроблять?» Проте, уявивши собі цю картину, усміхнувся — гарний був би з мене дракон.

А народу-у! Весь Люботин зійшовся... Де ж той, із стяжкою? Ага, оно він сидить спокійно на коні й зовсім не галасує. Цей і справді, видно, бувалий чоловік. Мабуть, не знає, що його вибрано на мого вбивцю. Цікаво, як удалося князеві всучити йому оту стяжку? Сказав, певно, від князівни дарунок. Ну, що ж це я стою як укопаний? Треба щось робити. Зареву для початку.

— ГРХАААГХРРРН!

Кілька лицарів беркицьнуло на землю, задерши ноги, інші, зламавши стрій, розсипалися по долині, силкуючись ізвладати зі своїми кіньми. Один лише лицар зостався на місці, голубою стяжкою маяв вітер.

«Ну, як ти такий сміливий, — подумав дракон, — тим краще... Було б куди гірше, якби довелося ганяти за тобою по долині, підставляючи голову, а ти ще б, не приведи Господь, виявився таким йолопом, що й не використав слушного менту».

І дракон, перебрівши річечку, став якраз навпроти пана Лавріна. Лицарі помчали на змія з усіх боків, а підскочивши ближче, задзенькотіли мечами по драконячій лусці. Мечі відскакували, мов од скелі, списи ламалися або, вигнувшись дугою, випорскували з рук невдатних нападників.

Не так це вже й страшно. Дитяча гра. Треба хоч для виду поборюкатися з ними. Він почав ревіти й крутитися на місці, метляючи головою так, що збоку виглядало, наче він і справді обороняється.

Тут і джури осміліли й собі, прискочили до змія та щосили загамселили мечами й топірцями. Нарешті й пан Лаврін пришпорив коня та пішов на дракона, але, на відміну від інших, не махав дурно мечем, а вибирав місце вразливе, гарцюючи під самим носом у чудовиська.

«Так, ну що ж — пора», — подумав змій і, удаючи, наче від когось захищається, нахилив голову так, аби зручніше було поцілити його лицарю з голубою стяжкою.

Пан Лаврін помітив цей рух і замахнувся мечем, та враз відчув, що рука задеревіла, — драконове око, наче маленьке озерце, дивилося на нього таким розумним поглядом, і в оці блищала сльоза, а в сльозі грало осіннє сонце. Око дивилось і ніби підказувало — коли, я чекаю! Мурашки побігли по спині в лицаря, такого він не сподівався, щоб з'явилася жалість до змія. До змія, котрий украв князівну...

Юрба збуджено ревіла, багатоголосе «Рубай!» ударило, наче велетенський птах, об груди скель і відбилося луною. Уже й джура підскочив:

— Коліть, пане!

Але мить була втрачена, дракон одвів голову.

«Не можу ж я, мов бовдур, отак стояти, інакше всі здогадаються».

І знову гарцювання та брязкання мечів. Комусь удалося сіконути мечем так, що загнав його під луску на животі й злегка поранив, виступила кров. Боляче не було, проте дракон зрозумів, що живіт у нього теж уразливий. Тепер лицарі знають, куди треба рубати. Треба бути обережним.

І справді, лицарі й джури враз перестали бити будь-як, а весь час намагалися вдарити під черево. Дракон крутився, як дзиґа, урешті зловив мент і знову підставив око лицарю з голубою стяжкою.

«Чому він тоді не рубав? Ах, певно, помітив сльозу. Це була мимовільна сльоза, ваша світлосте, я не хотів, пробачте, більше не буду. Коли ж!»

Інші в цей час сікли живіт, хоч і без особливого успіху, бо виявилося, що не так просто заганяти меч під луску, гецкаючи на переляканому коні. Ніхто не помітив опущеної голови дракона. Лише пан Лаврін і його джура були поблизу. Лицар звів меча для удару, зціпив зуби й — побачив своє відображення в оці дракона. Вимучене походами та боями, поране зморшками обличчя дивилося на нього. І так виглядає жених прекрасної Настасії?

— Коліть, пане! — кричав джура й уже сам, націливши списа, мчав щодуху до того дзеркального озерця, з якого прозирав смуток і розпач.

Рука з мечем стриміла в повітрі, хмари пропливали над нею, і грало проміння на блискучому лезі.

— Ру-ба-а-ай!!! — кричала юрба, а князь аж на ноги зірвався й теж щось кричав, а земля гуділа від двох сотень копит і стогнала, як жінка при пологах.

І знову дракон одвів голову.

«Яка сила не дає мені заколоти його? — не міг опам'ятатися лицар, опускаючи меч. — Я, той, хто ніколи не відчував жалості в бою, рубав сарацинські голови, наче капусту, розм'як, мов баба, перед оком цього чудовиська. Це вже старість підступає до горла. На біса я в це вв'язався? Навіщо мені князівна, котра ніколи мене не любитиме? Навіщо мені цей дивний дракон, який боронить перед лицарями свого живота, а мені підставляє око, уразити яке може й дитина? Що він мені злого вчинив? Оно жива й здорова Настасія виходить з печери, оно пан Чурило із джурою вже мчать до неї. Усе. Князівна врятована. Лишається тільки вбити змія, який не зробив їй нічого поганого. А ця купа кісток і черепів біля печери й справді далеко не цьогорічна».

Дракон знову заревів, ще й стовп сліпучого жовтогарячого полум'я в небо випустив. Зграя підгорілого вороння посипалася на голови лицарям.

«Треба їх відлякати, а то вже черево пече від тих ран. Вони мене скорше заморять, ніж цей зі стяжкою... І цього разу не вбив. Я мусив одвести голову, інакше б той молодий загнав мені списа в око. Чому він зволікає? Що він вичитує щоразу в моєму оці? Один помах мечем — і все. А князь аж на ноги зірвався — так прагне моєї смерті? Я не винен, ви ж бачите, ваша світлосте, що я не винен. Я роблю все, як домовлено. Що на душі в цього лицаря? Невже милосердя? Тоді це такий самий виродок, як і я. Ото клопіт на мою голову. Ну, як і цього разу він не зарубає мене, то Бог свідок, я не зламав слова. Піду назад у печеру та й подрімаю, вимучила мене оця турнія, хай вона сказиться. Куди вже далі? Ото причéпи — так попід живота й тнуть! А якби я метлянув

хвостом, що тоді? Розлетілися б ви, як горобчики. Та мені вас потоптати, як двічі свиснути. (...)

Голова його низько опустилася, і лицар з голубою стяжкою знову зняв меча.

Тепер рубатиме. Прощавайте, князю!

— Коліть, пане!

— Руба-а-ай!!! (...)

І лицар, заплющившись, навідліт рубає мечем у те око, у якому він наче у дзеркалі, та в цю мить налітає джура, бо терпець йому увірвався, і спис його з розгону впивається, мов жало оси, а голова драконова сіпається, і меч пролітає повз око, опускається на спис і перерубує його.

Дракон важко падає, голова його гупає об землю, і чи то причулося лицарю, чи й справді долинуло: «Дякую».

Увесь натовп, який був, посипався з гори, князь, мов дитина, підстрибуючи, погнав щодуху й собі. Лицарі з'юрмилися біля голови дракона й навперебій пояснювали одне одному, як усе відбулось. Ошелешений джура весь час смикав свого пана за рукав і бубонів:

— Я не хотів... ви зволікали... а я й... списом...

— Усе гаразд, — одмахувався пан Лаврін. — Може, воно й на краще.

— Ви не ображені?

— Та ні. Дай спокій.

— Не може бути! — Джура й сміявся, і плакав, усе ще не випускаючи з руки уламок списа.

Надбіг князь.

— Молодець! Я знав, що ви! Герой!

— Та це не він! — почулося несподівано.

Князь отерп.

— Не він? Я ж сам... як він мечем... А хто?

— Ось, джура. Та покажися ти!

Князь глянув на хлопця, потім на спис, що стримів з драконового ока, і все зрозумів.

2

Три дні й три ночі гуляв Люботин, славлячи героя, переможця дракона, лилося вино та пиво ріками, шипів і пінився мед, грали музики, аж їм руки німіли... (...)

Лицарі роз'їхалися, везучи на грудях на шнурку хто кіготь, а хто зуб дракона, щоб мати змогу посвідчити свою участь у тій славній битві. Лише пан Лаврін не згодився нічого собі брати на згадку; а коли довідався, що князь збирається дракона поховати, то сам зголосився допомогти.

Дракона поховали на галявині біля пустельника. Коли вже було по всьому й вояки розійшлися, лицар спитав:

— Чому ви його поховали саме тут?

— Він сам цього забажав.

— Хто? Дракон? Ви що, з ним розмовляли?

— Уявіть собі, любий мій, розмовляв. І не раз.

І тут князь із незрозумілої спонуки взяв та й розповів усе, як було, говорив, наче хотів сповідатися, у розповіді очищаючись від содіяного, говорив, уникаючи зустрічатися поглядами, а через те й не бачив, як міняється обличчя лицаря, як пальці його стислися в п'ястуки[1]. Воєвода поривався зупинити князя, але марно. Коли князь закінчив і зиркнув на лицаря, то страх засвітився в очах його — він не впізнав лицаревого обличчя, бо те, яке побачив, було налите люттю й болем.

— Якби я міг, — процідив лицар крізь зуби, — якби я міг, то з великою насолодою розчерепив би вам оцим келепом[2] голову. Ви мені ненависні! Ви й весь наш задрипаний Люботин! Я проклинаю вас!

Він рвучко обернувся й покинув остовпілого князя. Того ж дня сів на коня й, ні з ким не попрощавшись, виїхав з Люботина.

РОЗДІЛ VII

1

Осінь запанувала в князівстві. Вітри налинули зі сходу й принесли холод і хмари, дрібний дощ-січенець моросив безперестанку, і тривала сльота перетворила дороги на місиво.

Князь тинявся по палатах, проклинаючи дрижаки, і боровся з нудьгою. Останнім часом він уже не міг владати із собою[3] — постійно чогось бракувало, усе довкола страшенно обридло й баглося чогось такого, що він і сам гаразд не усвідомлював, почував себе так, начеб нутро його вишкребли й зосталася тільки одна оболонка. Порожнеча зяяла всюди, на що не глядів. Якийсь біль, незрозумілий біль проліз йому в душу та звив собі там кубло, цей біль ятрив його й душив ночами, примушував прокидатися в холодному поту, з виряченими од жаху очима. Усе частіше снився дракон. Він нічого не говорив, тільки сумно дивився, і велика сльоза бриніла в нього на віях, а в сльозі грало сонце. Нічниці[4] знемагали князя. У нього зникло бажання до їжі, вихудлий, із запалими щоками, неголений, з посірілим обличчям, одлякував навіть сторожу.

Раптом зрозумів, чого йому бракувало, — розмов з драконом. Не міг уже ні з ким розвіяти своєї нудьги, і спогади про ті дні, коли він, щоб добитися свого, їздив у печеру та здружувався зі змієм, не відпускали його зі свого полону, бо ось, нехотячи, прив'язався до нього.

(...)

Князь постелив кожух межи двома могилами, поставив на кожній по кубку й налив.

— Давайте, хлопці, вип'ємо, їдять його мухи... Осінь... така пора, що можна звар'ювати. Ненавиджу її... Ех, що б я без вас, хлопці, робив? Такий цей Люботин, що й не поговориш ні з ким.

---

[1] *П'ястýк* — кулак.

[2] *Кéлеп* — старовинна ручна зброя, що має форму молота, насадженого на довгий держак.

[3] *Звладáти із собóю* — перемогти в собі вияв якого-небудь почуття.

[4] *Нічнúці* — нічні демони, що не дають спати.

Пустельник кивав головою, а дракон замріяно дивився на небо, і ворушилися його крила, наче збирався злетіти.

2

І наступного дня знову приїхав князь. Цей день був препаскудний, пронизливий холод пробирав до кісток. Але пустельник і дракон уже чекали на нього.

— Га, бісова негода! Ви не замерзнете? — спитав у пустельника, який сидів на своїй могилі в одній довгій сорочці. — Візьміть мого кожуха. Не хочете?..

Дощ лив і лив, кожух під князем хутко промокнув, і весь він скоро вже був як хлющ, вода збігала по обличчю, по бороді, проте йому було байдуже, бо сидів з друзями.

— Скоро зима. Усе замете, усе вибілить. І душу мою вибілить або й так зоставить, якщо вона біла, га?.. Чому мовчите? Вам ліпше знати, чи біла в мене душа... Гей, Грицю, а втни якогось вірша, щоб аж.

І дракон почав:

В моїй душі хтось посадив осику.
На вижовклих від самоти горбах
Вона росте на чорнім полі крику
Така ж висока, як моя журба.

І бачу я в один похмурий день —
Замайоріла постать вдалині.
Невже до мене Юда йде,
Щоби повіситись в мені?

— Це ти про мене? — спитав сухо князь. — Ну, звичайно, про мене... От ти який! За що? Я ж хотів як ліпше. Для держави. Я врятував її...

— Якщо ви Юда, то я та осика, — зітхнув пустельник. — Я проник йому в душу й дав розум. Для чого? Невже тільки, щоб загибель його була в стократ болючішою? Навіщо я виховував у ньому розуміння краси й добра? Навіщо зробив з нього поета? Поети так тяжко вмирають, і нема їм на цьому світі місця, бо вони нетутешні.

— І я вмер... — сказав дракон. — І ви побачили — зло не від мене.

Пустельник витер долонею мокре обличчя:

— Я казав: не від нього зло... Воно в нас самих.

— Держава спала. Я мусив її розбудити, — аж застогнав князь.

— Але розбудилисьте[1] не державу, а лихі інстинкти... — сказав пустельник. — Це ще добре, як народ на цьому й заспокоїться. А як ні?.. Що буде, коли відчує, що йому замало смерті змія, бо зло ним не вичерпалося? Що буде, коли він кинеться шукати й інші джерела зла? Чи всі вони будуть справжні?.. Одного дракона на всю державу замало. Де взяти ще стільки драконів, аби кожен з нас мав кого розіп'ясти? Де взяти стільки іуд, аби мали на кого перекласти провину? Коли народ не має кого проклинати, сили його підупадають. Боже! Пошли нам драконів! (...)

[1] *Розбудилисьте* (діал.) — розбудили.

Скоро споночіло, скелі потемніли й розчинилися в загуслій темряві, а злива не вщухала, вітер, що дув з печери, лопотів чорними вітрилами дощу, збиваючи їх у тісну масу й з ляскотом кидаючи поверх потоків, дерева на скелях болісно скрикували, гепалися головами, аж гілля тріщало й обламувалося, каміння котилося згори, з вилясками шубовськало у воду, розцвиркуючи бризки й розганяючи круги хвиль. Вода підняла опалу сосну й понесла її на скелю, сосна гугупнула, аж загуділо, а потім відбилася й ще раз гугупнула, уже гупала безперестанку, і те розмірене гупання скидалося на стукіт велетенського зболілого серця.

Князь відчув, що там, де в його душі була раніше сліпуча яснота, царювала тепер темрява, як і тут, над водою... Усю ніч біснувалася сльота, усю ніч кипіла вода на галявині, мов одна роз'ятрена рана, усю ніч гупало велетенське зболіле серце й розпачливо скрипіли дерева на скелях.

А як та ніч проминула, дощ ущух і затихло все, а вгорі світанок розцвів і заблищав на воді самоцвітами, небо очистилося й осіннє сонце — бліде й змарніле — вистрілило проміння понад світом.

Але князь уже його не бачив.

• *Завдання основного рівня*

1. Чому «Місце для дракона» можна вважати казкою? Які фантастичні персонажі діють у цьому творі?
2. Хто з героїв повісті-казки є втіленням позитивних, а хто — негативних рис? Доведіть прикладами з тексту.
3. Чим прочитаний твір відрізняється від традиційної казки? Чи зберігається в ньому характерний для казок щасливий фінал? Що зрештою перемагає в повісті: добро чи зло?
4. Чи відома вам британська легенда про короля Артура та його меч Екскалібур? З яким епізодом повісті перегукується ця легенда?
5. Як ви розумієте назву повісті-казки — «Місце для дракона»? Чи знайшов собі місце дракон у світі людей, серед змов і зрад?
6. Складіть план-характеристику образу дракона. Доберіть цитати до кожного пункту плану.
7. Чи мав дракон Григорій справжнього друга? Доведіть прикладами з твору.
8. Знайдіть у тексті художні деталі, які вказують на нещирість князя в розмові з драконом *(розділ IV, 1)*.
9. Князь каже драконові, що добро чинити важче, ніж зло. Чи поділяєте ви цю думку?
10. У 7 класі ви читали роман В. Скотта «Айвенго». Пригадайте, яким був кодекс середньовічного лицаря. Чи є в повісті Ю. Винничука справжній лицар?
11. Які риси характеру пана Лавріна виявляються в дорозі до Люботина *(розділ II)*? А як він поводиться, дізнавшись від князя правду про дракона *(VI, 2)*? Чи змінилася ваша думка про цього персонажа?
12. Що мав на увазі пустельник, коли, помираючи, сказав драконові: *«Звірячі закони — людяніші!»*?
13. Поясніть слова духа пустельника: *«Я казав: не від нього зло... Воно в нас самих»*.
14. Чи знаєте ви біблійну оповідь про Юду — зрадника Ісуса Христа? Чому князь побачив себе в образі Юди, коли дракон прочитав йому свого вірша *(розділ VII, 2)*?
15. Знайдіть описи природи в розділі VII. Які настрої вони навіюють? Чи суголосні вони з душевним станом персонажа?

16. Пригадайте епізод зустрічі Настасії з драконом *(розділ V, 1)*. Чи використовується тут прийом парадоксу? Обґрунтуйте відповідь.
17. Який, на ваш погляд, епізод твору є кульмінаційним? Чому? Якими постають у цьому епізоді персонажі?
18. Напишіть невеликий твір-роздум на тему «Людяність справжня та фальшива».

1. Поміркуйте над словами пустельника: *«Якщо зла не буде, звідки добро пізнаєш?»* Чи згодні ви з ним?
2. Вимагаючи бою між драконом і лицарями, князь постійно покладається на традиції: так заведено, так діди заповідали. Чи всі традиції треба зберігати? Що важливіше: традиції чи новаторство?
3. Знайдіть у бібліотеці чи в Інтернеті й прочитайте «Казку про доброго дракона» Кеннета Грехема. Визначте спільне й відмінне у творах Ю. Винничука й К. Грехема.

• *Підсумуйте вивчене*

1. Назвіть риси стилю письменника.
2. Визначте жанрову належність твору Ю. Винничука «Місце для дракона».
3. Які проблеми порушує автор у цьому творі?
4. У чому полягає парадоксальність описаних у повісті подій?
5. Дайте стислу характеристику образів дракона, князя й пустельника.

Прочитайте на дозвіллі

1. *Винничук Ю.* Легенди Львова. — Львів : Видавничий Дім «Сполом», 1999.
2. *Винничук Ю.* Танго смерті. — Х. : Фоліо, 2012.
3. *Винничук Ю.* Груші в тісті. — Л. : Піраміда, 2010.

УКРАЇНСЬКИЙ ГУМОР

ЩО ТАКЕ ГУМОР

Мистецтво, як ви пам'ятаєте, крім інших, виконує й ігрову функцію. Найбезпосередніше вона виявляється в гумористичних творах.

• *Завдання основного рівня*

1. Ще раз пригадайте недавно вивчене (с. 140). Що таке *комічне, сатира, гумор*?
2. У 6 класі ви вже розглядали основні жанри гумору: анекдоти, байки, усмішки, гуморески, співомовки, гумористично-пригодницькі повісті. У чому своєрідність кожного з цих жанрів?
3. У попередніх класах ви вивчали чимало гумористичних творів. Нагадаймо їх: «Тореадори з Васюківки»; «Митькозавр з Юрківки, або Химера лісового озера»; «Щука», «Муха і Бджола»; «Пан та Іван в дорозі», «Запорожці у короля»; «Басурман», «Свекор»; «Ля-ля-ля», «Чудо в черевику»; «Тарас Бульба в Києві», «Найважча роль» та ін. Хто автори цих творів? Які комічні ситуації в них змальовані?
4. Які кінокомедії ви бачили? Чим вони вам запам'яталися?

На відміну від сатири, гумор ♦ змальовує позитивні явища, лише з окремими вадами; ♦ викликає сміх не критичний, а дружній, щирий.

Саме почуття гумору та здатність до жартів, як твердили ще давньогрецькі філософи, відрізняють людину від тварини. Існує навіть окрема наука — *гелотологія*, яка вивчає вплив сміху на здоров'я людини. Сміх зміцнює імунітет і тренує серцевий м'яз і легені, що збільшує постачання кисню у кров. Під час сміху в організмі виробляється ендорфін — гормон радості й задоволення.

Але, щоб сміх був світлим, добрим, лікував, а не ранив, людина повинна мати почуття міри, вишуканий смак, бути тактовною[1].

Кожен народ має своє, особливе почуття гумору. Українці — одна з найдотепніших[2], найвеселіших націй. І це попри надзвичайно тяжку, часто трагічну долю нашого народу. Це пов'язано з посиленою емоційністю, життєрадісністю українського національного характеру.

Українці часто-густо кепкують над самими собою, здатні сміятися навіть крізь сльози. Це є ознакою душевного здоров'я, гармонії із собою, упевненості у своїх силах, оптимізму.

Прогляньте в Інтернеті матеріали за темою «Сміх на Майдані». Які анекдоти, карикатури та «фотожаби» вам здалися найбільш несподіваними й кумедними?

[1] *Такто́вність* (від латин. *torkatus, дотик*) — уміння поводитися так, щоб не ображати, не принижувати інших людей.

[2] *Дотепність* — витонченість думки та здібність оформляти її у вигляді влучних смішних висловів.

Через те наш народ дуже любить жартівливу літературу, а серед українських письменників так багато майстрів сміху. Це І. Котляревський, М. Гоголь, Г. Квітка-Основ'яненко, С. Руданський, Л. Глібов, І. Нечуй-Левицький, Остап Вишня, С. Олійний, П. Глазовий, Вс. Нестайко, Ю. Винничук, В. Чемерис та ін.

1. Чи виконують гумористичні твори, окрім ігрової, емоційно-естетичну, пізнавальну та виховну функції? Проілюструйте своє твердження конкретними прикладами.
2. Існують афоризми: «Найбільші дурниці у світі роблять з дуже серйозним виразом обличчя»; «Сміх — це свобода». Як ви їх розумієте?

ВАЛЕНТИН ЧЕМЕРИС

Народився 1936 р.

Валентин Лукич Чемерис народився *8 липня 1936 р.* в *с. Зайчинці* на *Полтавщині*. Після школи багато років жив у Дніпропетровську, працював у радгоспі, на металургійному заводі. Вів відділ літератури, гумору та сатири в дніпропетровській обласній молодіжній газеті, редагував книжки у видавництві «Промінь».

1971 р. В. Чемерис закінчив Вищі літературні курси при Літературному інституті в м. Москві. З 1993 р. мешкає в Києві, багато років працював у редакції газети «Літературна Україна», де також вів гумористичний розділ «Вишняк».

Журналістська праця давала змогу познайомитися з багатьма цікавими людьми, і це стало поштовхом до написання власних художніх творів. Перша гумореска В. Чемериса з'явилася в обласній газеті 1959 р. А за кілька років він став одним з провідних українських письменників-сатириків. З-під його пера вийшли гумористично-сатиричні збірки: *«Урок виховання»*, *«Вибори таємного агента»*, *«Як стати щасливим»*, *«Царська охота»* та багато інших. Крім того, у доробку письменника є історичні романи — *«Ольвія»*, *«Смерть Атея»*, *«Маруся Чурай»*, *«Фортеця на Борисфені»*; фантастичні твори — *«У петлі часу»*, *«Верхи на птеродактилі»*, *«Вампір із Кассіопеї»* та ін.

А. Арутюнянц. Валентин Чемерис. Дружній шарж

А тепер прочитаємо одну з ранніх повістей митця.

Вітька + Галя, або Повість про перше кохання

(Скорочено)

ЧАСТИНА ПЕРША. ДУЕЛЬ

Ех Вітько, Вітько!..

25 липня 1964 року в селі Великі Чаплі мала відбутися незвичайна подія: о сьомій годині ранку Вітька Горобець буде стрілятися на дуелі з Петром Білим

за селом, біля третього колгоспного ставка. Якраз отам, де три плакучі верби до самої води схилили свої довгі гнучкі віти, де колись Вітька потай від рибника витяг на вудку отакезного дзеркального корпа, котрого в нього потім украв кіт Васька... (...)

Сьогодні субота. Теплий зоряний вечір. Набігавшись за день, Вітька Горобець стомлено сидить на колоді біля свого двору й неуважно слухає свого секунданта. Федько Котигорошко вже вкотре намагається оптимістично запевнити Горобця:

— Ти його з ходу клацнеш!..

— А якщо він мене?.. — Вітька задумується.

— Тоді для тебе все найгірше вже буде позаду, — зітхає в темряві секундант. — Тільки носа не вішай. Он дід Свирид каже, що двічі не вмирати, а раз — не минувати. — Секундант зневажливо спльовує і по-філософському закінчує: — Усі ми колись помремо!..

— Фе-е-дьку-у-у! — зненацька лунає на вулиці. — Де ти, бісів сину? Біжи кабакової каші їсти, бо батько тобі дасть!

— Мені пора, — зводиться Федько, підтягуючи штани. — На жаль, я не можу з тобою провести останню ніч. А ти в цю ніч не спи.

— Чо-чого це? — удає спокійного Вітька.

— Так належить, — розводить Котигорошко руками. — Я читав у романах. Перед дуеллю герой мусить усю ніч ходити по хаті й думати про даму свого серця. (...)

— Іди молока вип'єш, — зустрічає мати в сінях.

Вітька вагається: пити молоко чи не пити? А раптом це не дозволено перед дуеллю? Шкода, що Федька немає, а він усе знає. Та голод бере своє. Вітька жадібно спорожняє кухоль холодного солодкого молока з хлібом і заходить до хати. (...)

Після молока Вітьці страшенно хочеться спати, так би оце й упав. Та вчасно згадує наказ секунданта ходити всю ніч по хаті та думати про даму свого серця. Заходжується сонно крокувати з кутка в куток, натикаючись на стільці. Де вже там думати про даму свого серця, тут аби на ногах утриматись.

— Та чого це ти швендяєш по хаті, як на цвіту прибитий? — кричить батько. — Ось не метеляй і не затуляй мені лампи!..

Заходить мати.

— Вітюньчику! — пильно дивиться на сина. — Що це з тобою? Чого ти такий зачумлений? Може, у тебе живіт закрутив, га? То я зараз піску нагрію та прикладу.

Вітька не встиг заперечити, як мати поставила діагноз:

— Точно, живіт болить. Постривай, я хутенько нагрію...

І Вітька Горобець, мужчина з життєвим стажем в чотирнадцять неповних років, мирно захропів на всю хату з піском на животі...

Ех, Вітько, Вітько, гаряча твоя голова!.. (...) І взагалі, коли ти, Вітько, устиг закохатися в Гальку? Ну, подумай, коли? Ви ж разом росли, ще й дружили в дитинстві. (...)

І раптом в один чудовий день ти зовсім-зовсім іншими очима глянув на свою товаришку з довгою косою. На свою біду ти побачив, що в неї гарні чорні очі-оченята, такі жваві, і такі привабливі, і такі бездонні, що прямо диво дивне, як ти міг раніше на них дивитися й не бачити їх?.. Як ти міг раніше не бачити, що в неї тоненька шия й маленькі груди, важкі коси та довгі, примхливо вигнуті брови, тоненька, немов вирізьблена, фігурка та чарівна посмішка, що вона вся стрункa, весела й швидка, як вогонь на сухій соломі?

Ну, побачив, що вона гарна. Але нащо ж було так закохуватися? (...) Спи, мужчино чотирнадцяти неповних років, а ми розкажемо людям, як довело тебе перше кохання до забороненої законом дуелі...

Творчі муки Федька Котигорошка

Лихом цивілізованого людства, на думку Вітьки Горобця, були перший зубний біль і перше безнадійне кохання за формулою: «Він її любить, вона його — хтозна!» Із зубним болем він ще якось міг боротися: піти до фельдшера, і той таки вирве триклятого зуба. А куди поткнешся з другою хворобою, що саме прогресувала? (...) А мовчки страждати від палкого безнадійного кохання у Вітьки вже не було сили: мусив же він відкрити перед кимось свою наболілу душу, сподіваючись на пораду та бодай хоч співчуття.

І Вітька Горобець вибрав для цього Котигорошка. По-перше, вони були дуже близькі приятелі й рідко який день не зустрічалися. По-друге, Федько вмів тримати язик за зубами. Друзі не схожі були один на одного. Вітька — високий, худий, з рідким білявим чубчиком — не міг і хвилини спокійно всидіти на місці. Запальний і рвучкий, він так швидко ходив, що маленький, товстий і флегматичний Федько мусив бігати за ним підтюпцем. Цей дванадцятилітній опецьок (якого за смаглявість по-вуличному називали Жучком), здавалося, не ходив, а котився на своїх коротеньких ногах. Потретє, старша Федькова сестра працювала бібліотекаркою в сільському клубі, і Федько змалку мав доступ до тих книжок, яких дітям суворі педагоги не рекомендували давати. Федько вибирав книжки на свій смак і ковтав їх десятками. Міг терпляче лежати на одному боці цілий день і ще терплячіше читати семисотсторінковий роман, від обсягу якого у Вітьки йшов мороз по спині. І хоча часто Федько не розумів прочитаного, але це не відбивало в нього охоти до читання. Особливо багато читав Котигорошко про кохання та вважав себе в цім ділі знавцем-теоретиком. Отож до нього за порадою й надумав звернутися Вітька.

— Ти вмієш берегти страшну таємницю? — поцікавився Горобець.

— Та я!.. — Федько підтягнув штани, бо завжди доношував батькові й завжди вони в найважливішу хвилину намагалися недоречно з'їхати вниз. — Та я клянуся!.. Авторитетно! Сирою землею й рідною матір'ю, що мовчатиму, як риба. Тьху, тьху, тьху!!! Та щоб мені з місця не встати, та щоб...

— Вірю, — обірвав Вітька потік страшної клятви й сказав з нарочито байдужим виглядом: — Так от, я покохав.

— Хі-і-і!! — аж присів здивований Федько, і його осоружні штани поїхали вниз. — Оце здорово! І насправді?

Вітька похмуро кивнув.

— До могили?

— До могили.

— Хі-і-і... А як ти покохав? Свідомо чи активно? — Федько часто вживав у розмові вичитані слова.

— Узяв і покохав. Що ж тут такого? Для мене це дуже просто.

— От здорово, — усе ще не міг отямитися Федько. — А я ще й не додумався закохатися, а читати про це читав. А хто ж вона, дама твого серця?

— То не дама, а Галя Козачок.

— От диви-и-на!.. А ти ж їй хоч натякнув?

— Ще ні.

— Тю! А яка ж тобі вигода з кохання, якщо вона не знає? Треба негайно ж їй освідчитись у коханні, бо так заведено. А то висушить тебе любов, доведе до могили...

— Як же їй освідчитися? — поцікавився Вітька.

— Способи є різні: від ультиматуму до сліз.

Федько сунув палець у рот, як робив це в найважчі хвилини, і задумався. Думав він довго, а Вітька все чекав і чекав. Мовчанка затягувалася.

— Потрібна серенада! — нарешті твердо сказав Федько.

— Серена-а-да? — у першу мить аж злякався Вітька.

— Так, на даному етапі, як каже наш міліціонер, тебе врятує тільки серенада!

Вітька мовчав, бликаючи білявими віями, поворушив губами, ніби пробував на смак, що воно за диво таке — серенада — і зрештою чесно признався:

— Але я н-не знаю, що це таке...

— О-о, серенада! — захоплено вигукнув Федько, ніби все життя тільки те й робив, що мав справу із серенадами. — Серенада — пісня пісень закоханих! Їх у всіх іспанських романах закохані своїм дамам співають. От! А ти що — гірший?

Вітька не хотів пасти задніх.

— Тільки де я візьму її? У нашому сільмазі серенад не продають.

— Напишемо, — коротко мовив Федько. — Серенада — це вірш. Не ликом же ми шиті. Зокрема — ти. Ти й мусиш створити вірша про кохання.

— Я ніколи не писав віршів! — жахнувся Горобець.

— Але ти маєш друга, котрий за тебе не те, що серенаду напише, в огонь і воду за тебе піде! — з пафосом вигукнув Федько. (...)

Федько написав вірш.

Вітька повертів у руках аркуш паперу, знизав плечима.

— І що я мушу робити із цією серенадою?

— Тю! — здивувався Федько. — Та це ж простіше простого. Ти мусиш її проспівати. На даному етапі! І діло в шляпі, як казав наш завмаг, коли продав з-під прилавка фетрові капелюхи.

Вітька нічого не міг уторопати:

— Але де співати?

— Та вже ж не біля контори колгоспу чи сільради! — вигукнув Федько. — Ясно, що біля Галиної хати. Під самісіньким вікном, щоб серенада її за саме серце взяла... (...) Та ти не дрейф! Головне — почати... Як ото в опері: а-а-а... Потягнув, а далі воно тебе саме потягне й поведе.

— Куди? — оторопів Вітька.

— Ну... — на мить розгубився Федько, але швидко знайшов вихід, — туди, куди треба.

Вітька почервонів:

— Але ж я навіть співати не вмію.

— Це вже гірше, — зітхнув Федько. (...)

— Ех!.. — вихопилось у Вітьки. — Пропала моя любов! І це все через твою серенаду! Написав таку, що й не заспіваєш!

— Та хто ж знав, що ти не тямиш співати! — виправдовувався Федько. — Тобі ведмідь на вухо наступив, а я винен.

— Знав, знав!.. — передражнив його Вітька. — Опинивсь я з твоєю серенадою, як рак на мілкому! (...)

— Вище голову, Вітько!.. Я допоможу тобі співати!

— От здорово! — Вітька на радощах аж обняв Федька, та враз і охолов. — Слухай, Жучок, а сам ти співати вмієш?

— Ну... не вмію, — забурмотів Котигорошко. — Не пробував ще...

І, стукнувши кулаком себе в груди, вигукнув:

— Та заради тебе я готовий на все! Навчуся! Не святі горшки ліплять... Що, у мене рота немає? Та я... — Федько не на жарт розійшовся. — Коли хочеш, як Карузо[1], заспіваю! Авторитетно клянуся сирою землею!

— Ур-ра! — вигукнув зраділий Вітька. — Я тобі вірю! Починаймо! Сьогодні ж підемо до Галі під вікно!

— Стривай, — спинив його Котигорошко, — до співів потрібна ще й гітара, сомбреро й місячна ніч.

І куди тільки техніка дивиться!..

Перші двоє питань Федько вирішив швидко: гітару «позичив» у своєї сестри-бібліотекарки (зняв гітару із стіни, де вона висіла, і до слушного часу переховав її в клуні, засунувши в стару бочку), сомбреро... Із сомбреро вийшла невеличка затримка. Федько довго метикував, де б цю штуку знайти, або хоч щось підходяще, котре б могло замінити сомбреро... На обережне Вітьчине: «А може, і не треба?..» — Федько рішуче запротестував:

— Ще що придумав! Сомбреро — найголовніший убір закоханих! Без нього й серенада не серенада, а просто так, бренькання на гітарі. (...) І до того ж ти мусиш покорити її за одним рипом.

— Так уже й з ходу? — засумнівався Вітька.

— А чого ж його довго воловодитися ночами та горло дерти? — щиро здивувався Федько. — Прийшов, проспівав, переміг, як казав хтось із полководців. І готово! А без сомбреро — ні-ні! Треба з'явитися до Галі в усій красі!

[1] *Енріко Карузо* — італійський оперний співак, тенор.

Заради тої краси Федько, покрутившись селом, нарешті прицілився до обійстя діда Свирида й, роблячи вигляд, що він щось загубив на вулиці, закрутився біля тину... А на городі в діда Свирида стояло опудало, а на тому опудалі був бриль. Отакезний солом'яний, з великими крисами, прямо іспанське сомбреро! (...)

«А для чого якомусь там опудалу така розкішна сомбрера? — міркував Федько, присипляючи свою совість. — Страхатиме горобців і без бриля, а Вітьці на відповідальне побачення позаріз треба... Та, зрештою, я не краду бриль, а тільки позичаю...» (...)

Правда, потрібна була ще місячна ніч, а її вже не позичиш ні в сестри, ні в діда Свирида.

І, як на гріх, після обіду пішов дощ.

Федько мріє, що колись існуватиме техніка, яка керуватиме дощами й дозволятиме співати серенади тоді, коли задумано.

Серенада

Опівночі, як уляглося село й перший сон уже господарював у Великих Чаплях, дві постаті нечутно прошмигнули вулицею й спинилися біля очеретяного тину, з-за якого визирав розквітлий бузок і сповнював усе навколо звабливими пахощами. За тином біліла причілкова стіна, двоє темних вікон мирно позирали собі на вулицю, не підозрюючи ніякої халепи... Над селом плив молодик, і від дерев, тинів і хат падали довгі, чорні тіні... Тиша... Тільки чути, як десь на ставку невгамовно кумкають жаби...

— На даному етапі потрібне соловейкове тьохкання, а не жаб'яче кумкання, — резонно зауважив Федько, — але стерпимо... Ти, Вітько, не клюй тільки носом і не позіхай на всю вулицю. Ти повинен не позіхати, а від любові трепетати. — Рішуче підсмикнув штани. — Можна починати!..

— Як це п-починати? — аж заїкнувся від хвилювання Вітька.

— Не прийшли ж ми сюди всю ніч позіхати, — здивувався Федько й смачно позіхнув. — Починай, як і кожний співак починає: розкривай пошире рота.

Вітька тільки хотів було розкрити рота, як бриль діда Свирида з'їхав йому на лоба, а потім і на плечі...

— Задирай вище голову, щоб бриль не сповзав, — порадив Федько. — Трохи завеликуватий, та нічого... І гітару візьми як треба.

— Так я ж гра-грати не вмію, — в останню мить згадав Вітька.

— Бренькай, як зможеш, відступати вже нікуди, — знайшов вихід Федько. — Хто опівночі буде дослухатися, як ти граєш? Головне, аби в тебе душа співала! Аби серце грало!..

Вітька нерішуче провів рукою по струнах, ті в різнобій загриміли, ніби скаржилися на щось...

— Давай, давай, — підбадьорював його Федько. — Та ближче до бузку підійди, а я за твоєю спиною заховаюся... Та сміливіше, сміливіше рота розкривай на даному етапі. Галя міцно спить, поки розбудиш, треба добряче погаласувати!

Вітьчина рука смикалася на струнах, але серенада, як на ту біду, геть-чисто вилетіла з голови, і він беззвучно позіхав розкритим ротом:

— Дорогая Галю, я тебе кохаю... — з-за спини підказував Федько. — Та чи тобі мову відібрало? Співай швидше, бо так ми всю ніч тут проволоводимося!

Вітька зажмурився і — наче з мосту у воду стрибав — щодуху загорлав:

Дорогая Галю, я тебе кохаю.
Серце в грудях б'ється
І до тебе рветься...

— Тю, тю! — злякано закричав позад нього Федько. — Соловейком треба заливатися, а ти ревеш, як бугай Кордебалет!

Соловейком Вітька заливатися не міг, а тому й далі кричав під тином скільки було сили:

В жилах кров вирує
І любов мою нуртує...

— Ніжніше, задушевніше, на даному етапі, — корегував Федько спів свого друга. — Ти ж не граків лякаєш на городі, щоб кукурудзиння не висмикували, а даму свого серця з хати викликаєш!

Вітя спробував було ніжніше, але вийшло голосніше.

Тим часом десь закудкудахкали кури, злякано гавкнув собака... Та Вітька, увійшовши в раж, нічого не чув, а горлав далі свою серенаду. Зненацька рипнули двері й на ґанок хтось вийшов.

— Галя вибігла... — прошепотів Федько. — Таки взяло... Тепер не підкачай... Піддай сердечного жару... Щоб вона, як лід на сонці, розтала...

Вітька, сам себе оглушуючи, піддав жару:

Світ мені не милий,
І не милі ріки.
Сам стаю я не свій,
Ти моя навіки,
Я навіки твій...

Раптом почувся хриплий крик:

— І яка вона трясця виє серед ночі під хатою?! А бодай йому позакладало!! Сірко, Сірко, та хоч гавкни, іродова душа! Я в хаті не знайду місця, а він у будці хропе! А ті виють під бузком, як на погибіль!..

— Тю! Та це ж баба Хівря! — злякано крикнув Федько. — Ми переплутали хати й бабі серенаду співали! Тікаймо!..

Г-гав!!

Прожогом кинувся собака й зайшовся таким несамовитим гарчанням, що Вітьку й Федька наче вітром здуло. Вони тільки полопотіли холошами... Аж біля Фединої хати отямились і довго відхекувалися та прислухалися до собачого гавкоту, що здійнявся в селі...

Федько вирішує, замість дерти горло, співаючи серенади, надіслати вірш у газету, а коли його надрукують — Галя прочитає й дізнається про Вітьчине кохання. Проте з газети хлопці отримують відмову.

Федько йде до знахарки баби Векли, щоб узяти в неї приворотне зілля. Але стара недочуває й натомість змушує Федька випити якусь зеленкувату рідину, від якої хлопцеві скрутило живіт.

Федько готує агресію

Федько пише від імені Вітьки любовне послання, закінчуючи його такими словами:

«Як сонце, з'явилися Ви на моєму горизонті і своїм життєдайним промінням осяяли моє самотнє життя. Тож, беручи до уваги, що я не можу без Вас і дня прожити, закликаю Вас активно відгукнутися на щирий зойк мойого палкого серденька й узяти найактивнішу участь у коханні, любити мене до смерті й призначити рандеву».

Діалог про підготовку до штурму

Федько передає послання Галі й розповідає про це Вітьці.

— А далі каже: «Передай Вітьці Горобцю, щоб він сьогодні о п'ятій годині наніс мені візит».

— Який це візит? Він важкий? Я донесу?

— Підеш і без візиту. Чого це ти будеш надриватися. Радій, що вона тобі рандеву призначає. До тебе дійшло?

— Ур-р-ра!!! Ой, ти молодець, Федьку!

— Тепер усе залежить від тебе. Зумієш їй укрутить, вона викине білий прапор.

— А що ж робити, щоб укрутить?

— Пхі... Це я тебе навчу. Значить, так. Сядете ви на лавочці й будете дивитися на місяць, а ти на додачу ще й зітхатимеш.

— Як?

— Ну, так, ніби ти помирати зібрався й ніби все життя для тебе одне пхі! Утямив? Так у книжках зітхають.

— І поки зітхати?

— Поки витримаєш... А ти думав, легко бути закоханим? Тут ще помучитися треба. А коли побачиш, що вона до тебе хилиться або покладе голову на плече, то називай її «зіронько», «сонечко моє яснеє», «ясочко», ну й так далі.

— А якщо не любить?

— Якщо не любить?.. Гм... Тоді кажи так: «У-у, зміюко лукавая!» — і в очі заглядай, коли будеш казати.

— Зміюко лукавая?

— Та ні, це коли «зіронька» чи «сонечко». А коли назвеш зміюкою, то відразу ж тікай, щоб, бува, не навернула чим. Бо жінки — вони такі, на все здатні. (...)

На Голгофу!

(...) Кажуть, що на перше побачення летять на крилах кохання, і ще кажуть, що в ту ніч тьохкають соловейки та звабливо сяє красень місяць. Може, воно й так. А тільки Вітька не летів, а ледве ноги тягнув, бо, видно, зовсім відмовили йому крила. Ніби ж і сміливий хлопець, а так розгубився! І, як на гріх, жодний соловей не тьохкав. Лише на телефонному стовпі сиділа стара скуйовджена ворона з двома пір'їнами у хвості й так недоречно каркала, як недоречно каркають усі ворони на світі. (...)

Хата з голубими півниками наближається все швидше, швидше. Ось уже пропливають кущі бузку, посаджені колись руками Галі, ось уже пливуть різьблені ворота, ось уже пливе хвіртка... Ну, сапни повітря, хлопчику, і заходь. Дивися, для тебе відчинена хвіртка. Ну, сміливіше!..

Та ноги несуть його далі...

Він уже минає хвіртку, як раптом дзвінке, веселе:

— О! Уже й на нашій вулиці орли літають!..

І на воротях — Галя. Ні, не Галя, а ясне сонце. І Вітька в першу мить зажмурюється од дівочої усмішки.

— Добривечір! — гойдається Галя на воротях. — Дозвольте поцікавитися, куди це ви путь-доріженьку тримаєте та які думи оповили ваше ясне чоло?

— Та-а... — зам'явся Вітька. — Я... е-е... прогулююся. Свіжим повітрям дихаю.

— А я й не знала, що біля мого двору таке свіженьке повітрячко!

О Галько! Та хоч не вбивай хлопця так одразу й так наповал! Ну, дай же йому опам'ятатися, пожалій його.

— Залітай, орлику! — ще ширше відчиняє Галя хвіртку. — А я думала, що ти замість себе Федька пришлеш.

Тягнучи ноги, Вітька заходить у двір. Нічого поки що не бачить.

— Дихай, орлику, свіженьким повітрям, — ласкаво запрошує Галя. — У дворі воно ще свіжіше. Тільки не стій так рівно, а то мені аж страшно стає. Сідай.

Вітька сідає на лавочку й усе ж залишається рівним і високим. Галя теж присідає на краєчок. Перше хвилювання потроху зникає. До хлопця знову повертається здатність мислити, говорити.

— Яка сьогодні гарна була погода, — нарешті каже він.

— Авжеж, гарна, — згоджується дівчина. — Як у холодку лежати, то навіть дуже гарненько, а я поки пошту рознесла, думала, згорю на сонці.

І тут тільки Вітька помічає, що у дворі повно квітів, різнобарвних, запашних. Тут айстри, жовті гвоздики, висока рожа, чорнобривці, нагідки, черевички, майори; нічні фіалки вже починають несміло розкривати свої ніжні пелюстки...

— Ти лю-любиш квіти? — чомусь шепотом питає хлопець.

— Лю-люблю, — також пошепки відповідає дівчина.

Вітька скошує очі й бачить близько від себе тоненьку дівочу шию з маленькою синьою жилкою. Та жилка швидко-швидко пульсує. Потім його погляд надибує традиційні дівочі ямочки на рожевих засмаглих щоках з ледь помітним ніжним пушком біля вух, ще вище Вітька бачить тонку брову, мов крило чарівної птиці...

Галя нараз повертає до Вітьки обличчя з очима, повними сміху й ще чогось невловимого, од чого радісно стискається серце, з напіввідкритим маленьким ротом — і хлопець мало не задихається... Яка ж вона гарна!.. Куди він раніше дивився, куди?.. О сліпець!.. О великий сліпець!.. І добре, що хоч учасно прозрів!

«Пора вже зітхати», — спохвачується хлопець і, набравши побільше повітря в легені, натужно зітхає. Потім скоса дивиться на дівчину. Подіяло чи ні? Та Галя щось продовжує розповідати про свою пошту. Тоді Вітька вдруге зітхає, ще натужніше, але Галя, як і раніше, не помічає. А вже за третім разом Вітька передав куті меду й гикнув.

— Ти, мабуть, удавився? — сполошилася Галя. — Одразу б і сказав, а то так страшно зітхаєш. Давай я стукну по спині. І Галя заходилася тарабанити хлопця кулачками по спині, і це ніби зовсім пробудило його.

— Галю!.. — наважився він і, глянувши в її чорні бездонні очі, у яких спалахнули вечірні зірниці, полетів немов у космічну глибінь. — Галю... (...)

Дівчина ніби й чекала цього.

— Ой, забула! — схопилася. — Мені ж треба повну діжечку води натягати. Ой, дасть мені мама, як прийде. Може, ти хоч відеречко витягнеш, орлику?..

— Та я! — зривається на ноги Вітька. — Для тебе хоч цілий океан!

— Мені не океан, а діжечку, Вітюньчику.

Так і сказала: Вітюньчику. Та хто ж на Вітьчиному місці після такого слова не буде носити воду? Та після такого слова можна всі океани долонями вихлюпати! Вітька хапає відро та мчить до колодязя.

— Діжечка біля сараю, Вітюньчику! — кричить навздогін Галя. — Щоб повну натягав, а я скоро повернуся!..

Діжечка виявилася здоровенною бочкою, відер на тридцять, але що вона означає в порівнянні зі словом «Вітюньчик»? І Вітька заходився з такою енергією й таким запалом носити відра, що й землі під ногами не чув. Правда, після десятого відра запал трохи пригас, і хлопець, сівши передихнути, з жалем подумав: чого було не запросити на таке рандеву й Федька. І тільки подумав, а Федько вже із-за воріт виглядає і пошепки запитує:

— Ну, як?

Удвох робота пішла значно жвавіше. (...)

— Я й не підозрював, що кохання таке важке, — зітхав Федько, тягнучи двадцяте відро.

Через годину, коли приятелі, стомлені, мокрі, із стогоном доливали останнє, тридцять третє відро, у двір упурхнула Галя й весело заторохтіла:

— Ой, спасибі вам, хлопчики! Приходьте ще й завтра на рандеву, я буду рада-радісінька!..

Федько скоса поглянув на діжку й здригнувся.

Спали хлопці як мертві. Вітька всю ніч бурмотів: «Тягни, тягни, Федьку, та не хлюпайся!..»

О, зміюко лукавая!!!

Другого вечора Вітька рубав дрова в Галі Козачок. А що він мав робити, коли, прийшовши на своє друге побачення, застав дівчину за прозаїчним рубанням дров. Не міг же він сидіти склавши руки та спостерігати збоку, доки Галя впорається з цим нежіночим ділом?

— Спасибі тобі, Вітюньчику! — заторохтіла, даючи хлопцеві сокиру. — А я думала, що замучуся з клятими дровами. Ти справжній мужчина, Вітюньчику!

І Вітька Горобець в одну секунду злетів на сьоме небо й затанцював там од радощів! Подумати тільки! Галя назвала його справжнім мужчиною! Та хіба хто відмовиться рубати дрова, почувши оці слова?

Галя знову десь зникла. До Вітьки на допомогу, як і вчора, прийшов Федько.

Вітька звів голову й здивовано кліпнув очима. Федько стояв, як дерев'яний, високо над головою тримаючи кувалду, і дивився кудись убік. Уражений Вітька встав, глянув і собі... Остовпів. Закам'янів на місці. Занімів! Спершу не повірив власним очам. Городом йшла Галя, його Галя із сином чаплівського фінагента Петром Білим! Вона весело сміялася до нього, і Петро теж сміявся. Отой завжди прилизаний, напахчений одеколоном мамин синок, Петро Білий. Отой Петро Білий, ябеда й боягуз, хвастун і брехун, якого Вітька терпіти не міг. І до нього так привітно посміхалася Галя, його перша любов...

Вітька ворухнув похолоділими губами та не спромігся й слова сказати. Федько все ще непорушно стояв і високо над головою тримав кувалду. Був схожий на скульптуру молотобійця в Парку культури та відпочинку. Його погляд наче приріс до того городу. І в ту ж мить Вітька відчув, як сповзає із сьомого неба на грішну землю...

— О, зміюко лукавая!! — нарешті повернув язиком у пересохлому роті.

Від його голосу й Федько очунявся, кувалда тихо вислизнула з рук, грюкнулася додолу. Проте ще якусь мить тримав руки над головою, а потім повільно опустив їх. Повернув до Вітьки посіріле обличчя:

— Ба-бачив?.. — запитав заїкаючись. — Ба-бачив, я-ак ду-дурнів у-учать?.. Нам со-сокиру в руки да-дала, а сама з Пе-петром Бі-білим... За-закривай кра-крамничку та буд-де-мо змоту-у-ватися зві-звідси...

— У-у-у, змія!!! — важко дихав побілілий Вітька. — Отак зрадити? Отак обмануть? Отак круг пальця обвести? Як сліпе кошеня... А я ще воду носив, дрова рубав!..

А Федько вже отямився й стояв на диво спокійний.

— У житті, Вітько, як на довгій ниві, — підсмикнув штани. — Може ще й таке трапитися, бо жінки, вони на все здатні.

Федько знову був Федьком: флегматичним, спокійним, добродушним і вайлуватим. Підхопив кувалду та клини, ще раз глянув на город.

— Ну, ходімо, поки нам нової роботи не знайшли. На помилках, як каже голова колгоспу, ми всі вчимося.

Вітька вискочив з двору, наче окропом ошпарений. Тепер він уже спізнав усього: перше кохання, перше побачення й першу зраду. (...)

Вітька вирішив викликати Петра на дуель.

Дуель

(...) Дуелянти похмуро стоять біля своїх бар'єрів на березі ставка й стараються не дивитися один на одного. Їх розділяють дванадцять кроків. Дванадцять кроків життя й смерті. Навіть галасливі сороки затихли на вербах і зацікавлено спостерігають, що ж діється біля ставка. Цього разу агресії на їхні гнізда ніби ніхто не замишляє.

— Увага! — урочисто вигукує Федько та рвучко підсмикує штани. — Через дві хвилини ви будете стрілятися за Галю Козачок! Перший постріл по своєму суперникові Петру Білому зробить Вітька Горобець...

— Ти не заговорюйся! — перебиває Вітька свого секунданта. — Він для мене не суперник. Він просто нечесна людина, і все!

— Ще б пак! — закопилює Петро товсту рожеву губу й презирливо спльовує. — Наче я винуватий, що ти гепав кувалдою!

— Замовкни! — потрясає Вітька самопалом і від ненависті аж танцює. — Ти зараз одержиш усе, що хотів!..

— Противники, не дратуйтеся, бо вам ще треба стрілятися, — заспокоює старший секундант. — Дотримуйтеся правил дуелі. Я пропоную вам у цю останню, так сказать, історичну хвилину помиритися.

— Пішов ти к чорту із своїм мирінням! — вигукує Вітька. — Я першим покохав Галю, і вона перша звернула на мене увагу. І якщо Петро хоче миритися, то хай відмовиться від Галі!

— Ніколи у світі! — чвиркає Петро й береться руками в боки.

— Не забувай, що я перший стріляю! Я тобі покажу, як до чужих дівчат приставати!

Секунданти роздали супротивникам по коробці сірників.

— Дуелянти-и-и!! — на високій ноті затяг Федько. — До бою приготуйсь!

Дуелянти звели самопали й націлили один на одного... Ще мить — і...

— Юрку! — звернувся Федько до Петрового секунданта. — Ану, відійди подалі від Петра, щоб, бува, і тебе не садонуло!..

Побілілий Юрко, хлопчина років дванадцяти, Петрів сусід, котрий, власне, і пішов у секунданти тому, що був винен Петру п'ятнадцять копійок, по-

зеленів, позадкував, а тоді, щось дико крикнувши, чимдуж кинувся тікати до села, тільки штани залопотіли. Ніхто й слова не встиг сказати, як його вже не було.

— Такий прудкий довго житиме, — похитав головою Федько.

— Стійте! — раптом закричав Петро й теж почав зеленіти. — А хіба ви нанаспра-а-вді?.. Хі-хіба це не гра?

— А-а, ти думаєш, що я гратися з тобою прийшов? — пирхнув Вітька, витягуючи з коробки сірника. — Думаєш, комедію буду розігрувати? Стій!..

— Вогонь! — крикнув Федько й, упавши на землю, обхопив голову руками.

Че-е-ерк!..

Тріснув сірник, спалахнув. Вогник обхопив жовтяву порошину на запалі Вітьчиного самопала. Ще секунда — спалахне запал і тоді...

Вітька звів голову, глянув на Петра й... нікого не побачив. Петро ніссся до села в хмарі куряви...

— Боягуз! — застогнав Вітька й у ту ж секунду відчув, як його руку із силою рвонуло вгору... Ні, самопал не стрельнув, він вибухнув, наче бомба, вибухнув гулко, і клуб чорного кіптявого диму з вогнем ударив Вітьці в обличчя. Щось із силою дзизнуло його по зубах...

Коли Вітька розплющив очі, розірваний, чорний од пороху самопал лежав долі й усе ще димів. Гостро пахтіло порохом.

Обличчя пашіло жаром, а на зубах щось тріщало. Вітька сплюнув — і до ніг випав почорнілий од пороху зуб...

— На кий чорт здалася така дуель? — здвигнув він плечима. — Усі повтікали, а я собі зуб вигатив.

— Уже? — схопився з піску Федько. — Тобі голови не відірвало? Ану, покажи... Ой-ой, який же ти чорнющий, як у сажі...

Федько покрутив Вітьчину голову й, переконавшись, що вона на місці, захоплено вигукнув:

— Ну й бабахнуло ж добряче!.. Мабуть, і в селі чули.

— Чому самопал розірвало? — накинувся Вітька на свого секунданта.

— Н-не знаю, — почервонів Федько. — Просто так...

— Не бреши! Ти насипав пороху більше, ніж треба.

— Ну, дві мірки всипав, — похнюпився Федько. — Я хотів, щоб ти переміг. А воно...

— А воно так нечесно, — спльовував Вітька й порох, і кров. — Могло ж усі зуби повибивати.

— А де ж Петро? — озирнувся Федько. — Уже в раю?

— Боягуз він нікчемний, а не Петро! Хвастун заячий! Та зроду-віку не повірю, щоб Галя його покохала! (...)

— Вітько!!! — жахнувся Федько. — Тікай!..

Вітька рвучко оглянувся. До місця дуелі біг чаплівський міліціонер Грицько Причепа, котрий мав вуличне прізвисько Даний етап, і немилосердно сюрчав. (...)

Арешт

Міліціонер залишив Вітьку в сараї. Незабаром тут опинився й Петро.

— Що, і тебе спіймали? — озвався Вітька.

— Я сам прийшов.

— Ти ж і боягуз!.. Аж противно...

— Я не боягуз, я з повинною прийшов. А повинну голову не січуть. Це все ти винуватий, — Петро схлипував. — Ти перший викликав мене на дуель і стріляв ти...

— А чого ж ти погодився?

— Так я думав, що це гра якась.

— Було б не лізти до чужої дівчини.

— Та я Гальки й бачити не хочу!

— Ах ти ж боягуз нещасний! Мало того, що з дуелі втік, так ще й дівчину ганьбиш? — схопився Вітька із стисненими кулаками. — Говори, чого ти з нею в кукурудзу ходив?

— Полов...

— Що-що?

— Кажу, що полов кукурудзу, — витирав сльози Петро. — Я тільки хотів позагравати з Галею, а вона мені сапу в руки — і в кукурудзу. Ну й довелося виполоти...

Вітька від несподіванки впав на солому й розреготався на весь сарай:

— Ха-ха-ха!.. Кукурудзу полов! Ха-ха-ха!..

— А ти дрова рубав.

— Це хоч чоловіче діло. Ха-ха! А ти полільницею був! От Галя здорово тебе провчила, щоб не ліз куди не слід. І виполов?

— Виполов. Вона прийшла й каже: «Дякую. Тепер ти можеш іти додому». Ну, я й пішов.

— Ти, Петре, дурний, як сто пудів диму! Чого ж ти не сказав цього? Так ми б і не билися. А тепер... (...)

У Вітьки ростуть крила

(...) Зненацька за глухою стіною сарая почувся сердитий крик Причепи й розпачливий вереск Федька Котигорошка. Там щось вовтузилося, а потім стихло.

Вітька здвигнув плечима. По хвилі заришіли двері, і Причепа ввів за вухо в сарай Федька з лопатою в руках. Вільною рукою Федько розмазував по обличчю сльози та шморгав носом.

— Ось вони, твої дуелянти, — бушував Причепа, — яких ти хотів, на даному етапі, виручити при допомозі підкопу! Тепер повний ансамбль. Для тебе, Федьку, на даному етапі, доведеться прочитати лекцію на тему: «Що таке підкопи з метою звільнення арештованих і як вони розцінюються згідно з кримінальним кодексом». Іч, який, сарай підкопувать!.. Я тебе підкопаю, на даному етапі! (...)

І в цю мить щось ніби спалахнуло. Ніби сонце вкотилося до сарая. На порозі з'явилася Галя Козачок.

— Вітюньчику?! Ти живий?! — крикнула вона радісно.

І сталося те, чого ніколи-ніколи не забуде Вітька Горобець. Скільки житиме, що не пошле йому доля, які випробування не трапляться на його шляху, а ніколи-ніколи не забуде Вітька Горобець, як Галині руки, наче крила, здійнялися вгору, упали йому на плечі, і Галя рвучко притягла його до себе й припала губами до його обпеченої щоки.

— Ну й дурний же ти, ну й дурненький, Вітько! — не то плакала, не то сміялася дівчина в оторопілого хлопця на грудях. — Ой, та який же ти замурзаний, дуелянтику мій!.. Ходімо, ходімо, тут колодязь у дворі, умиєшся, дурненький Вітюньчику!

І, сміючись, Галя потягла все ще оторопілого Вітьку за руку із сарая. Причепа, Федько та Петро мовчки переглянулися.

— Лекція відміняється, — першим порушив мовчанку Причепа. — На даному етапі прибув новий лектор... (...)

Вітька радісно вмивався й відчував, як од тої чистої води, яку зливала йому Галя, у нього за спиною все ростуть і ростуть крила; може, ще маленькі-маленькі, може, ще не міцні, може, ще невправні, але росли ті крила, од яких людина стає крилатою.

ЧАСТИНА ДРУГА. ГОЛУБА КУНИЦЯ

(...)

Ой співали цвіркуни, заливалися...

Вони йшли, побравшись за руки, а куди — і самі не знали. Простували просто так, як просто так ходять ночами закохані. Їм було хороше гуляти вдвох під рясними зорями, хороше було триматися за руки й слухати невидимих цвіркунів. У серпневій темряві, теплій і лагідній, мільярди цих «невгамовних рицарів ночі» творили найсвітлішу симфонію літа. Невидимі музики були всюди, під кожною травинкою, і здивована, оглушена ніч аж розколювалася від їхньої нестримної дзвінкої радості. (...)

Од радості й щастя, що переповнювали його вщерть, хлопець стиха дзвенів юним сміхом.

— Я й не знала, що ти так гарно смієшся, — шепотіла дівчина.

А Вітька відповідав їй, що він найщасливіший у світі, бо найкраща дівчина планети Земля йде поруч з ним.

З луків пахли зів'ялі, звечора скошені трави, з полів тягло запахом хліба й стерні. Незчулися, як дійшли до ставка. На березі таємничо шуміли верби й осокори, сходив червонястий мідний місяць, а другий плив у ставку. Десь скидалися сонні коропи й чути було, як крапала червоняста від місяця вода.

Стояли на тому місці, де зовсім недавно відбулася дуель і де гримів постріл кохання.

Вітька спрагло зазирав у темні дівочі очі, мов у пречисту криницю, і бачив у них і червонястий місяць, і білі зорі, і себе, і навіть бачив, як скидалися в ставку сонні коропи, а з них тихо крапали червонясті краплі... Незчувся, як припав губами до напіввідкритих, бентежно-тремтливих, але відчайдушно покірних вогників-губ...

І здригнулася планета Земля...

Коли з клітки вискакує лев

(...) Щоправда, у ту мить, як здригнулася планета й народився перший поцілунок, біля ставу пролунало здивоване та вражене:

— Хі-і! Оце так Ві-і-тька-а! Ну й дає!..

І вдруге здригнулася планета Земля, а разом з нею й закохані. І відскочили одне від одного так стрімко й так рвучко, немовби їм під ноги впала та люто засичала індійська кобра.

...Метрів за десять од закоханих, залитий місячним сяйвом, стояв і привітно й добродушно всміхався... Федько Котигорошко. У першу мить Вітька хотів було розкричатися й кинутися на приятеля з кулаками та, глянувши на його безгрішну й сяючу усмішку, стримався.

— Ти чого тут? — сердито запитав. — Хто тебе просив?

— Та так, прогулююся, — відповів Федько з таким незалежним виглядом, немов тільки й робив, що гуляв ночами біля ставка. — Проходжу мимо, дай, думаю, подивлюся, як воно тут уночі: романтично чи прозаїчно?

Галя весело сміялася, а Вітька сердито супився й щось бурмотів собі під ніс швидко, запально.

— Ну чого ти белькочеш, як дідів Свиридів індик? — добродушно запитав його Федько. — Так, ніби мені не можна чудової літньої ночі провітритися біля ставка. Ще Гоголь сказав, що я не знаю української ночі...

Лише тепер Вітька побачив, що мирний і добродушний Федько мав незвичайний вигляд: за поясом у нього стирчала сокира, в одній руці він тримав вила-трійчата, а в другій — великий кухонний ніж.

— Федюшенько, ну куди це ти так екіпірувався? — сплеснула Галя руками, і луна ляснула над ставом. — Чи не пірати часом замишляють набіг на Великі Чаплі?

— Кажу, прогулююся, — неохоче почав Федько, але не стримався й випалив: — О восьмій вечора передавали по радіо, що з пересувного звіринця в Одесі вискочив лев і його вже три дні не можуть спіймати. Вам ясно ситуацію?

— Так де ж та Одеса, а де Чаплі? — засміялася Галя. — Тисяча кілометрів.

— Еге, — недовірливо відповів Федько. — Говори, теревень! Хто знає, що стукне звіряці в голову. Візьме та й прибіжить у Великі Чаплі, злющий і голодний, а вас тут безвідповідально носить ночами біля ставка — не вчуєте, як і лев з'явиться. Ні, ви вже собі цілуйтеся, а я постою на варті. Закохані, відомо, нічого не бачать і не чують...

З цими словами Федько всівся під вербою.

Удруге поцілувати Галю Вітька вже не відважувався. Кляв працівників звіринця, що так необачно проморгали в Одесі лева.

Довелося під охороною Котигорошка повертатися в село. (...)

Турецький охотник

Федько прийшов сватати Галю за Вітьку. Розказав, як годиться за давнім народним обрядом, історію про турецького охотника, що довго шукає голубу куницю для князя.

— Та що ж тут голову ламати?.. — нервував сват. — Усе й так ясно. Я ж не корову у вас купую. Народна мудрість ясно з цього приводу говорить: любиш — так женися!..

Мати спершу ніби й погодилася.

— Воно-то й так... Але народна мудрість говорить: поспішиш — людей насмішиш. А ви самі бачите, як розгубилася наша куниця. Дайте нам часу гарненько обдумати ваші слова.

— І довго ж ви будете думати? — Котигорошко невдоволено засопів. — Чи ви думаєте, що мені так легко аж з Турції до вас бігати?

— Та років так через десяток і прибіжіть. (...)

Виряджаючи свата, Соломія Кіндратівна в сінях щось насипала йому в кишеню.

— Від куниці, — шепнула, покуйовдивши сватів чубчик. — Заходь, Федюшо, не гордися.

І довго із сінешнього порога проводжала його затуманеними очима та все шепотіла:

— Думала, дитина... А вона вже куниця...

«Вітька + Галя»

Стояли під явором, похнюпивши голови, мов ті полководці, котрі щойно програли важливу битву. (...)

— На даному етапі — усе, — безнадійно розвів Федько руками. — Але будь мужчиною, Вітько. Ну, розумію, фіаско... Та Наполеону гірше прийшлося під Ватерлоо, і то витримав. Або згадай Байду. Турки його гаком за ребро чіпляли. Або візьми...

Вітька зітхнув: історія була поганим бальзамом для нього.

— І не зітхай так, — уболівав Федько. — Моя бабуся каже: півсвіту скаче, а пів — плаче. Що поробиш, ми потрапили в ту половину, що хникає. Але в нас не все ще втрачено. Ми й через десять років своє візьмемо. А що таке десять років? Пхі — і все, коли брати в історичному масштабі.

— Добре, що хоч гарбуза не піднесли.

— Еге! А гарбузового насіння для чогось насипали повну кишеню, — і Федько витяг жменю (...) . — Пригощайся, іншого виходу в нас немає.

— А що це означає? — насторожився Вітька. — Коли гарбуз — зрозуміло, а гарбузове насіння?..

— Я теж усю дорогу ламав над цим голову. (...)

Сват з молодим лузали й думали. (...) . Безперечно, Федько має рацію. Наполеону під Ватерлоо було гірше. Отже, носа нічого вішати. Та, власне, йому й не відмовили прямо, а попрохали зачекати. Десять років — час величенький, але що вдієш. Треба зачекати. Справжня любов усе життя чекає. (...)

• *Завдання основного рівня*

1. Гумористичним чи сатиричним є цей твір? Автор гостро критикує певні риси характеру персонажів чи по-доброму всміхається?
2. Як починається повість? Чи допомагає такий початок заінтригувати, зацікавити читача?
3. Перекажіть комічний епізод твору, який вас найбільше розсмішив.
4. Як автор розкриває проблеми справжньої дружби, взаємодопомоги й підтримки, а також зародження першого кохання? Поясніть, використовуючи приклади з твору.
5. Складіть порівняльну характеристику Вітьки й Федька, використовуючи цитати з твору. Зверніть увагу й на зовнішність, і на характери персонажів.
6. Прочитайте в особах розділ «Серенада». Що відчувають персонажі в цьому епізоді? Постарайтесь інтонаційно передати їхні емоції.
7. Пригадайте, як Вітька допомагав Галі носити воду в бочку. Як характеризує хлопця вжита ним гіпербола: *«Та після такого слова можна всі океани долонями вихлюпати!»*?
8. Доберіть приклади особливостей мовлення Федька: неправильне вживання слів, постійне використання фрази-паразита, надмірний пафос. Який рух герой постійно повторює? Для чого автор удається до цих прийомів?
9. Поясніть значення фразеологізму, ужитого Вітькою в розмові з Федьком: *«Опинився я з твоєю серенадою, як рак на мілкому!»*
10. Які риси виявляють Вітька й Петро в сцені дуелі? Хто з них, на вашу думку, поводиться розважливіше?
11. У яких ситуаціях Галя виявляє іронічність, хитрість і винахідливість, а коли — чуйність і турботливість?
12. Який епізод повісті можна назвати *ліричним*? Прочитайте розділ «Ой співали цвіркуни, заливалися...» ще раз. Які епітети, порівняння та метафори створюють романтичний настрій у цьому епізоді? Випишіть у зошит кілька прикладів ужитих письменником тропів.
13. Один із розділів повісті має назву «На Голгофу[1]». Чому автор називає так дорогу Вітьки до Галі?
14. Доберіть уривки твору, які демонструють використання автором різних засобів комічного:
    - ♦ гумористичні контрасти, зіткнення піднесеного з буденним;
    - ♦ кумедні ситуації, спричинені непорозумінням;
    - ♦ м'яка іронія (тобто глузливий тон, прихована насмішка);
    - ♦ смішні звички персонажів;
    - ♦ герої прагнуть наслідувати когось іншого (наприклад, персонажів прочитаних романів);
    - ♦ намагаються робити те, чого не вміють;
    - ♦ надають великого значення неважливим дрібницям;
    - ♦ переінакшують крилаті вислови;
    - ♦ уживають слова, значення яких не знають;
    - ♦ недоречно використовують патетичні слова та звороти.

1. Візьміть у бібліотеці чи знайдіть в Інтернеті повний текст повісті. Перекажіть однокласникам, як іще допомагав Федько Вітьці. Як він добував гроші на квиток у кіно? Як діставав для Галі солодкий подарунок? Як ці епізоди доповнюють характеристики героїв?

[1] *Голго́фа* — пагорб, на якому було розіп'ято Ісуса Христа. *Шлях на Голгофу* — шлях мук і страждань.

2. Обґрунтуйте відповідь, об'єднавшись у групу з однодумцями.
3. Ознайомтеся з блогом, створеним від імені героїв повісті В. Чемериса: http://uk-rlit.blogspot.com/. Яким матеріалом ви б доповнили цей інтернет-ресурс?

• *Підсумуйте вивчене*

1. У яких жанрах працює В. Чемерис?
2. Доведіть, що повість В. Чемериса «Вітька + Галя» є гумористичною.
3. Назвіть актуальні проблеми, порушені у творі.
4. Дайте стислу характеристику трьом головним персонажам: Вітьці, Федькові й Галі.
5. Які засоби використовує письменник для досягнення комічного ефекту?

Прочитайте на дозвіллі

1. *Чемерис В.* Де хазяйнує Валя Чемерис: гуморески, фентезі, кумедні придибенції. — К. : Фітосоціоцентр, 2006.
2. *Чемерис В.* Тайна Агати Крісті. — К. : Фітосоціоцентр, 2006.
3. *Чемерис В.* Верхи на птеродактилі: повість-химерія, вона ж — фентезі. — К. : Фітосоціоцентр, 2011.

Підсумкові тести

1. Визначте, яка з перелічених ознак не характерна для фольклору

А варіативність
Б колективність творення
В чітко зафіксоване авторство
Г усна форма поширення

2. Історичні пісні змальовують насамперед

А почуття й переживання героїв
Б реальні історичні події
В фантастичні, казкові події
Г звичаї й обряди

3. Установіть відповідність між тематичною групою та назвою твору.

Тематична група	*Назва твору*
1 про боротьбу з татарсько-турецькими нападниками	**А** «За Сибіром сонце сходить»
2 про боротьбу з польськими загарбниками в XVII ст.	**Б** «Зажурилась Україна»
3 про гайдамацький рух	**В** «Чи не той то хміль»
4 про народний опір Російській імперії у XIX ст.	**Г** «Віють вітри, віють буйні»
	Ґ «Максим козак Залізняк»

4. Визначте, у якій із цих пісень змальовано образ Савур-могили

А «Ой Морозе, Морозенку»
Б «Та, ой, як крикнув же та козак Сірко»
В «Зажурилась Україна»
Г «Чи не той то хміль»

5. Заплачка й славослів'я є композиційними елементами

А історичних пісень
Б пісень Марусі Чурай
В дум
Г прислів'їв і приказок

6. Героїня однойменної думи Маруся Богуславка врятувала 700 козаків із турецької неволі в день християнського свята

А Різдва
Б Великодня
В Трійці
Г Покрови

7. Визначте, яка з цих художніх особливостей не властива поезії

А ліризм (вираження почуттів)
Б ритмічна організація
В неритмізована, близька до розмовної мова
Г емоційна енергетика

8. Тараса Шевченка було викуплено з кріпацтва

А 1836 р.
Б 1838 р.
В 1847 р.
Г 1861 р.

9. Медитація — це

А композиційний прийом
Б поетичний роздум про життя і смерть, суть людської душі
В поетичне змалювання картини природи
Г розмова кількох персонажів

10. Пригадайте вірш Т. Шевченка «Ой три шляхи широкії...». Установіть відповідність між символами та їхніми значеннями у творі.

Символи	*Значення символів у творів*
1 висаджування дерев	**А** людська доля
2 шлях	**Б** жінка
3 ясен і явір	**В** чоловік
4 тополя й калина	**Г** знак надії
	Ґ символ забуття

11. Визначте, у якому з цих віршів Т. Шевченко змалював образ вільнолюбних киргизів

А «Ой три шляхи широкії...»
Б «Думи мої, думи мої...» (1847 р.)
В «Як умру, то поховайте...»
Г «Мені однаково, чи буду...»

12. У рядках вірша «Давня весна» *«Співало все, сміялось і бриніло, / А я лежала хвора й самотна»* Леся Українка використала

А антитезу
Б порівняння
В оксиморон
Г іронію

13. Пригадайте послідовність епізодів у поемі Лесі Українки «Давня казка»

А лицар просить поета допомогти йому завоювати серце донни Ізидори
Б Бертольд пропонує співцеві стати придворним поетом
В поетові пісні допомагають графові здобути перемогу у війні
Г граф щедро нагороджує поета за допомогу
Ґ зустріч поета з лицарем на дорозі в діброві

14. Неопалима купина у вірші В. Сосюри «Любіть Україну» символізує

А вогонь забуття
Б ворожу силу
В вічне життя Батьківщини
Г розлуку з рідним краєм

15. У рядку вірша В. Сосюри «Васильки» *«І у тебе, мила, васильки з-під вій»* використано

А епітет
Б порівняння
В метафору
Г антитезу

16. Визначте, твори якого з цих авторів зараховують до стильової течії «тихої поезії»

А Володимира Сосюри
Б Лесі Українки
В Володимира Підпалого
Г Анатолія Мойсієнка

17. Установіть відповідність між мотивом твору та його назвою.

Мотив твору	*Назва твору*
1 сумний роздум про безталанну долю України	**А** «Давня весна»
2 замилування весною, вдячність їй за щедрість і красу	**Б** «Ой три шляхи широкії...»
3 прохання поета до музи залишатися з ним на чужині	**В** «Осінь»»
4 захоплення вічною красою життя, молодістю й коханням	**Г** «Васильки»
	Ґ «Думи мої, думи мої...»

18. Установіть відповідність між автором та його твором

Автор твору	*Назва твору*
1 Тарас Шевченко	**А** «Осінь»
2 Леся Українка	**Б** «Бачиш: між трав зелених...»
3 Володимир Сосюра	**В** «Хотіла б я піснею стати...»
4 Володимир Підпалий	**Г** «Мені однаково, чи буду...»
	Ґ «Наша мова»

19. Вірш, який не має строфічної будови, рими й поетичного розміру, — це

А балада
Б народна пісня
В верлібр
Г катрен

20. Дощ у вірші В. Голобородька «З дитинства: дощ» має

А синій капелюх
Б зелене волосся
В прозорий плащ
Г чорну парасольку

21. Визначте, у якому з цих віршів автор звертається до юнака із закликом наважитися стати дорослим, мужнім

А «З нічних молитов»
Б «Наша мова»
В «Чоловічий танець»
Г «Теплі слова»

22. Визначте, хто з цих поетів заснував видавництво «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА»

А Іван Малкович
Б Василь Голобородько
В Анатолій Мойсієнко
Г Галина Кирпа

23. Визначте, у якому з цих віршів дощ змальований золотим пожежником

А «З дитинства: дощ»
Б «Коли до вас темної ночі...»
В «Жовтень жовті жолуді...»
Г «Дівчинка»

24. Рядки з вірша І. Павлюка «Дівчинка» *«Розчарована осінь / Клигає по дворі»* — це

А метафора
Б порівняння
В епітет
Г гіпербола

25. У вірші Г. Кирпи «Коли до вас темної ночі...» Лев є алегоричним образом

А хижої вдачі
Б мужності й волелюбності
В екзотичних країн
Г тваринного світу

26. Ремарка — це

А розмова дійових осіб
Б авторське пояснення для акторів
В жанр драматичних творів
Г різновид порівняння

27. Визначте, хто з цих діячів культури не входив до трупи «театру корифеїв»

А Марко Кропивницький
Б Іван Карпенко-Карий
В Микола Садовський
Г Іван Котляревський

28. Установіть відповідність між персонажем п'єси І. Карпенка-Карого «Сто тисяч» та рисою вдачі, яка найбільше йому притаманна.

Персонаж	*Риса вдачі*
1 Калитка	**А** «рішучість»
2 копач	**Б** жадібність
3 Невідомий	**В** сором'язливість
4 Мотря	**Г** хитрість
	Ґ мрійливість

29. Визначте, який із цих жанрів відсутній у прозі

А роман
Б оповідання
В історична пісня
Г повість

30. Поранений герой повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною» Остап зустрівсь у плавнях з

А вовком
Б ведмедем
В шулікою
Г вовкулакою

31. Визначте, який із цих творів розкриває ідею вільнолюбності українців

А «Сто тисяч»
Б «Дорогою ціною»
В «Жовтень жовті жолуді...»
Г «Дівчинка»

32. «Ніч перед боєм» О. Довженка за жанром

А повість
Б поема
В роман
Г оповідання

33. Визначте, хто у творі О. Довженка «Ніч перед боєм» розповідає солдатам про героїчну загибель дідів-перевізників

А капітан Колодуб
Б танкіст Іван Дробот
В полонені німці
Г селяни

34. Визначте, хто з цих письменників є лицарем міжнародного ордену Усмішки

А Олександр Довженко
Б Володимир Дрозд
В Ніна Бічуя
Г Василь Голобородько

35. Визначте, як закінчився суд над Славком Беркутою в повісті Н. Бічуї «Шпага Славка Беркути»

А його виключили зі школи
Б працівник міліції повідомила, що звинувачення було помилковим
В учителі відмовилися організовувати суд
Г зізнався справжній винуватець інциденту

36. Установіть відповідність між персонажем і твором, у якому він діє.

Персонаж	*Назва твору*
1 Лілі Теслюк	**А** «Місце для дракона»
2 Платон і Савка	**Б** «Дорогою ціною»
3 Остап	**В** «Ніч перед боєм»
4 Пустельник	**Г** «Білий кінь Шептало»
	Ґ «Шпага Славка Беркути»

37. Визначте, що примушує білого коня Шептала з однойменного оповідання В. Дрозда повернутися назад у конюшню

А жаль до конюха Степана
Б туга за іншими кіньми
В утома
Г страх перед свободою й невідомістю

38. Визначте, герой якого з цих творів випадково заспівав серенаду не коханій дівчині, а бабі Хіврі

А «Шпага Славка Беркути»
Б «Місце для дракона»
В «Вітька + Галя, або Повість про перше кохання»
Г «Дорогою ціною»

Короткий словник літературознавчих термінів

Алего́рія — конкретне інакомовне зображення предмета та явища, що заміняє собою абстрактне поняття чи думку.

Аліте́рація — зумисне надмірне повторення однакових приголосних звуків для того, щоб створити звуковий образ зображуваного або посилити інтонаційну виразність мови.

Ана́фора, або **єдинопоча́ток**, — повторення на початку віршових рядків, строф або речень чи розділів (у прозі) однакових слів чи синтаксичних конструкцій.

Антите́за — особливо підкреслене протиставлення протилежних життєвих явищ, понять, думок.

Асона́нс — зумисне надмірне повторення голосних звуків для посилення милозвучності мови.

Ба́йка — невеликий прозовий або віршований алегоричний твір повчального гумористичного чи сатиричного характеру.

Бала́да — невеликий сюжетний віршований твір із фантастичними чи легендарними елементами, за основу якого взято незвичайну пригоду.

Били́ни — епічні пісні, які виконували в Україні-Русі за княжих часів народні співці-музи́ки речитативом. У цих творах розповідалося переважно про героїчні подвиги руських богатирів.

Верлі́бр — вірш, що не має строфічної будови, рими, поетичного розміру, а ритм у ньому досягається лише наспівною інтонацією.

Верте́п — різновид ляльково́го театру, дійство, що об'єднувало серйозну, урочисту п'єсу переважно різдвяного змісту й веселі анекдотичні сценки.

Вла́сне дра́ма — драматичний твір, за основу якого взято гострий життєвий конфлікт, але без трагічної розв'язки та настанови на комічне.

Гу́мор — беззлобно-добродушне, жартівливе зображення смішних явищ.

Громадя́нська лі́рика — поетичне вираження переживань, пов'язаних із суспільно-національними проблемами.

Дра́ма — зображальний рід літератури, що розкриває життя через дії та розмови дійових осіб і призначений для постановки на сцені.

Ду́ми — великі народні пісні, переважно героїчні, про важливі події в історії України (починаючи з XV ст.), які виконували речитативом кобзарі, бандуристи чи лірники.

Експози́ція — місце у творі, де читач знайомиться з часом, місцем подій і персонажами ще до початку конфлікту.

Еле́гія — вірш, пройнятий настроями журби, у ньому часто звучить скарга на життєві негаразди, містяться гіркі роздуми про швидкоплинність людського життя.

Епі́тет — художнє означення, яке образно чи емоційно розкриває ознаки певного явища.

Епі́фора, або **єдинозакі́нчення**, — повторення однакових слів чи синтаксичних конструкцій у кінці віршованих рядків, строф чи речень, розділів (у прозі).

Епіло́г — заключна частина твору, у якій розповідається про долю героїв після розв'язки.

Есе́ — твір, у якому досліджується якась актуальна, маловивчена проблема засобами наукового й художнього стилів водночас.

Зав'я́зка — подія, з якої починається основний конфлікт твору.

Зоропое́зія — поєднання словесного й графічного образів відтворюваного явища.

Іде́я — ядро авторського задуму, основна думка про змальовані у творі життєві явища, висвітленню якої підпорядковані всі образи й художні засоби твору.

Інти́мна лі́рика — поетичне вираження переживань героя, пов'язаних із його особистим життям.

Іро́нія — прихована насмі́шка, коли про якесь явище чи особу говориться в позитивному або навіть захопленому тоні, а мається на увазі зовсім протилежне.

Ка́зка — це твір народної чи конкретно-авторської фантазії, що розповідає про якісь незвичайні події з участю надприродних сил і переважно щасливим завершенням.

Коме́дія — це драматичний твір, у якому засобами гумору й сатири розвінчуються негативні суспільні й побутові явища, змальовується смішне.

Конфлі́кт — суперечність, зіткнення, що є основою боротьби між персонажами й зумовлює розвиток подій у творі.

Кульміна́ція — найвища точка в розвитку конфлікту, вирішальне, найгостріше зіткнення сил у творі, які ведуть між собою боротьбу.

Леге́нда — розповідь про якісь події чи людей, оповита казковістю, фантастикою.

Літо́та — художнє применшення ознак якогось явища для того, щоб показати його мініатюрність, підкреслити презирливе чи лагідне ставлення до нього.

Медита́ція — ліричний жанр, у якому осмислюється насамперед внутрішній світ людини.

Мета́фора — це троп, у якому ознаки одного явища переносяться на інше явище за подібністю між ними.

Метоні́мія — троп, що полягає в перенесенні назви з одного явища на інше, яке перебуває з ним у певному зв'язку.

Мисте́цтво — це сприймання, відтворення та моделювання світу в художніх образах.

Мотив — переплетення, поєднання теми та ідеї в ліричному творі.

Нове́ла — невеликий розповідний твір про якусь незвичайну подію з несподіваним фіналом.

Окси́моро́н — свідоме поєднання різко протилежних понять, які логічно ніби виключають одне одного, але насправді разом дають нове уявлення.

Оповіда́ння — невеликий за розміром розповідний твір здебільшого про одну або кілька подій із життя персонажа, зрідка кількох персонажів.

Паліндро́м — вірш, у якому під час читання кожного рядка зліва направо і навпаки виходить той самий текст.

Парадо́кс — думка, що разюче розходиться з усталеними поглядами, начебто суперечить здоровому глуздові, хоча насправді може й не бути хибною.

Паралелі́зм — паралельне зображення двох явищ із різних сфер життя.

Пейза́жна лі́рика — поетичні роздуми й почуття, викликані картинами та явищами природи.

Персоніфіка́ція — надання тваринам, предметам, явищам і поняттям властивостей людини, олюднення їх.

Підте́кст — прихований, зашифрований автором у формі натяків і недомовок смисл, який може не збігатися з прямим значенням тексту.

Пі́сня — невеликий поетичний твір, призначений для співу.

По́вість — розповідний прозовий твір (зрідка віршовий), що охоплює ширше коло життєвих явищ, ніж оповідання, і має більшу кількість персонажів.

Поети́чний цикл — це група віршів, що об'єднані однією темою, настроєм, місцем або часом написання.

Ритм поети́чний (або **мо́вний**) — рівномірне чергування однорідних мовних одиниць, які називаються ритмічними одиницями. Найменша одиниця поетичного ритму — склад, головна — вірш (тобто рядок).

Порівня́ння — троп, що являє собою пояснення одного явища чи предмета за допомогою іншого, чимось подібного до нього.

Проло́г — окремий розділ твору, у якому автор знайомить читача з фактами, що мали місце задовго до початку змальованих подій, або створює загальний настрій, готує читача до сприймання твору.

Рема́рка — авторське пояснення для режисера й акторів, у якому описано обстановку на сцені, зовнішність героїв, їхні дії, жести, інтонації тощо.

Рефре́н — повторення однакових слів чи виразів, віршорядків чи строф у творі з метою звернути на них особливу увагу читачів або (і) підкреслити мелодійність, ритмічність.

Речитати́в — протяжний спів-проказування.

Ри́ма — суголосся закінчень у суміжних і близькорозташованих словах у кінці чи в середині рядка.

Риторичне заперечення — зосередження уваги читача на певній думці через пояснення її у формі заперечення або застереження можливого іншого погляду.

Риторичний ви́гук — вислів почуття у коротких, емоційно перенасичених словах.

Розв'я́зка — логічне завершення подій, що зазнали докорінного перелому в кульмінації.

Ро́звиток дії — події, які змінюють одна одну й у яких розгортається конфлікт, виявляються характери персонажів.

Рома́н — складний за побудовою й великий за розміром епічний прозовий (зрідка віршований) твір, у якому широко охоплені життєві події певної епохи та багатогранно й у розвитку змальовані персонажі, яких зазвичай досить багато.

Си́мвол — це предметний або словесний знак, який опосередковано, умовно виражає сутність певного явища.

Си́мплока — поєднання анафори з епіфорою.

Саркáзм — особливо дошкульна викривальна насмішка, вияв ненависті та зневаги до зображуваного.

Сати́ра — непримиренне, гнівне художнє висміювання якогось потворного явища.

Синéкдоха — троп, що заснований на вживанні однини замість множини й навпаки, визначеного числа замість невизначеного, видового поняття замість родового й навпаки.

Строфá — кілька рядків, які повторюються в поетичному творі, об'єднані здебільшого спільним римуванням і відмежовані від інших рядків помітним відступом.

Сюжéт — художньо осмислена конкретна система подій, у яких розкриваються характери в їх взаємодії.

Тéма твору — основний предмет розповіді, те, про що говориться у творі.

Теóрія літерату́ри — вивчення законів розвитку літератури як мистецтва слова, дослідження змісту й форми творів.

Трагéдія — драматичний твір, у якому незвичайний герой потрапляє в безвихідне становище, вступає в боротьбу з нездоланними силами і, як правило, гине.

Трагікомéдія — драматичний жанр, що поєднує ознаки комедії і трагедії.

Філосóфська лі́рика — поетичне осмислення буття, світу, людини, сенсу людського життя, добра і зла.

Фольклóр — колективна народна творчість у всіх її виявах; у вузькому розумінні — усна словесна й музична народна творчість.

Худóжній óбраз — узагальнена картина життя (людина, природа, предмет, подія, явище), емоційно й естетично втілена в конкретну художню форму (пісня, танок, малярське полотно, поема, роман тощо) творчою уявою митця.

Чóрний гу́мор — це глузування над смертю, насильством, хворобами чи іншими «похмурими» темами.

ЗМІСТ

Від автора 3

ВСТУП

Література — мистецтво слова 5

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Сутність фольклору 12

Українські історичні пісні 13

Зажурилась Україна 15

Та, ой, як крикнув же козак Сірко 18

Ой Морозе, Морозенку 18

Чи не той то хміль 22

Максим козак Залізняк 24

За Сибіром сонце сходить *(Скорочено)* 26

Пісні Марусі Мурай 29

Засвіт встали козаченьки 30

Віють вітри, віють буйні 31

Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці 33

Українські народні думи 35

Маруся Богуславка 40

СВІТ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Що таке поезія 46

ТАРАС ШЕВЧЕНКО 47

«Ой три шляхи широкії...» 51

«Мені однаково, чи буду...» 53

«Думи мої, думи мої...» 55

ЛЕСЯ УКРАЇНКА 58
Давня весна 62
«Хотіла б я піснею стати...» 63
Давня казка *(Скорочено)* 63
ВОЛОДИМИР СОСЮРА 72
Любіть Україну! 76
Васильки 78
Осінь 80
ВОЛОДИМИР ПІДПАЛИЙ 82
«...Бачиш: між трав зелених, як грудочки, пташата...» 85
Зимовий етюд 86
Із сучасної української поезії 88
ВАСИЛЬ ГОЛОБОРОДЬКО 89
З дитинства: дощ 91
Наша мова 92
Теплі слова 92
ВАСИЛЬ ГЕРАСИМ'ЮК 93
Чоловічий танець 94
ІВАН МАЛКОВИЧ 96
Із янголом на плечі *(Старосвітська балада)* 97
З нічних молитов 99
АНАТОЛІЙ МОЙСІЄНКО 99
«Жовтень жовті жолуді...» 100
ІГОР ПАВЛЮК 101
Дівчинка 102
ГАЛИНА КИРПА 103
Мій ангел такий маленький 104
Коли до вас темної ночі... 105

НАЦІОНАЛЬНА ДРАМА

Що таке драматичне мистецтво 108
ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ 111
Сто тисяч *(Скорочено)* 113

З УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

Що таке проза 144
МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ 144
Дорогою ціною *(Скорочено)* 147
ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО 168
Ніч перед боєм *(Скорочено)* 173
НІНА БІЧУЯ 180
Шпага Славка Беркути *(Скорочено)* 181
ВОЛОДИМИР ДРОЗД 204
Білий кінь Шептало *(Скорочено)* 206
ЮРІЙ ВИННИЧУК 215
Місце для дракона *(Скорочено)* 217

УКРАЇНСЬКИЙ ГУМОР

Що таке гумор 242
ВАЛЕНТИН ЧЕМЕРИС 243
Вітька + Галя, або Повість про перше кохання *(Скорочено)* 243
Підсумкові тести 262
Короткий словник літературознавчих термінів 267

Навчальне видання

Пахаренко *Василь Іванович,*
Коваль *Наталія Андріївна*

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів